

TÓTH OLGA¹

A NŐK ELLENI PÁRKAPCSOLATI ERŐSZAK MAGYARORSZÁGON
Az elmúlt 20 év kutatási eredményeinek összefoglalása

DOI: 10.18030/socio.hu.2018.4.1

ABSZTRAKT

A nők elleni párkapcsolati erőszak kiemelkedően fontos emberi jogi, egészségügyi és szociális probléma Magyarországon. Ennek ellenére a közpolitika ezt sosem tekintette lényeges problémának. Hiányoznak az összehasonlítható adatok is, mivel igen kevés kutatás és adatgyűjtés folyt erről a kérdéssről az elmúlt húsz évben. A tanulmány áttekinti a létező kutatásokat, és bemutatja főbb megállapításait. Az adatok azt bizonyítják, hogy az információhiány és a megfelelő tudás hiánya jellemzi még a jogalkalmazó szerveknél dolgozókat is. Emellett a párkapcsolati erőszakkal kapcsolatos sztereotip gondolkodás jellemző a közvéleményre és a szakemberek széles körére is.

Kulcsszavak: nők elleni párkapcsolati erőszak, közpolitika, prevalencia kutatása, párkapcsolati erőszak elítéltek körében, sztereotípiák

INTIMATE PARTNER VIOLENCE AGAINST WOMEN IN HUNGARY
A summary of researches done in the past 20 years

ABSTRACT

Intimate partner violence against women is a major human rights, health and social problem in Hungary. However public policy has never regarded it as an important issue. Comparable national data are lacking as in Hungary very few data collection and research were done in the past 20 years. This paper looks at available researches and presents the main findings of them. Data prove the lack of relevant information and knowledge about intimate partner violence even amongst professionals working at law enforcement agencies. Stereotypical thinking about intimate partner violence is also accepted in a wide circle of professionals and public opinion.

Keywords: intimate partner violence against women; public policy; prevalence studies, intimate partner violence in life of inmates, stereotypes

¹ Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

A NŐK ELLENI PÁRKAPCSOLATI ERŐSZAK MAGYARORSZÁGON

Az elmúlt 20 év kutatási eredményeinek összegzése

BEVEZETÉS

A nők elleni párkapcsolati erőszak a világ valamennyi országában, így Magyarországon is előfordul. A lakossági mintán végzett prevalencia vizsgálatok alapján becsléseket tehetünk arra vonatkozóan, hogy hány nő szenved el élete során férjétől, intim partnerétől valamilyen bántalmazást. Az Európai Unió országaiban 2012-ben végzett átfogó vizsgálat eredményeit² Wirth Judit és Winkler Zsuzsanna (2015) „lefordította” tényleges számokra. Eszerint napjainkban Magyarországon a 18–74 éves korú lakosságon belül közel kétmillió olyan nő van, aki felnőtt élete során partnerétől elszenvedett súlyos lelki erőszakot. Közel 800 ezer nőt bántalmazott a partnere fizikailag és közel 300 ezer olyan felnőtt nő van, akit férje/partnere megerőszakolt. Ezek az adatok nyomatékossítják azt, hogy a nők elleni erőszak, és ezen belül a párkapcsolati erőszak nem a társadalom marginális kisebbsége körében jelentkezik, hanem tömegeket érintő, fontos társadalmi kérdés.

Bár a nők elleni párkapcsolati erőszak a nők széles körét sújtja, Magyarországon a közpolitika mindig is „lényegtelennek”, „keveseket érintőnek” tekintette. Sem a szocialista időszakban, sem a rendszerváltás óta egyetlen párt, egyetlen kormány sem kezelte súlyának megfelelően ezt a témát (ld. Tóth 2014, Krizsán–Conny 2018). Egy-egy nyilvánosságra kerülő különösen brutális, vagy ismert személyiségeket érintő eset időlegesen felkavarta a kedélyeket, de nehezen tudnánk olyan politikai intézkedéseket találni, melyek ezek hatására születtek volna. Amikor valamilyen külső elvárás (pl. EU csatlakozás, CEDAW jelentés³ készítése) felszínre hozta a kérdést, a döntéshozók igyekeztek úgy lavírozni, hogy a lehető legkevesebb elköteleződéssel megússzák a párkapcsolati erőszak elleni fellépést.

A magyarországi döntéshozók figyelmen kívül hagyták az Európai Unió, az ENSZ és egyéb nemzetközi szervezetek ajánlásait⁴ is, melyek rögzítik a kormányok felelősségét abban, hogy hathatósabban lépjenek fel a nők (és a gyerekek) elleni családon belüli erőszakkal szemben. Nem tekinthetjük véletlennek az Isztambuli Egyezmény⁵ ratifikálásának halogatását, az ugyanis konkrét intézkedések rendszerét foglalja magában a megelőzésről és a bekövetkezett bántalmazás kezeléséről, így a ratifikálás a kormány számára a nők elleni erőszak

2 A tanulmányt részletesen a tanulmány 3.1. pontjában mutatom be.

3 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, nemzetközi szakértői testület, ami felügyeli a nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetés kiküszöbölésének érdekében hozott ENSZ egyezmény végrehajtását az egyes országokban.

4 Ld. pl. Council of Europe, *Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*, 2011; UN General Assembly, *Resolution on intensification of efforts to eliminate all forms of violence against women*, 2006; World Health Organization, *Global status report on violence prevention*, 2014.

5 Az Isztambuli Egyezményt az Európa Tanács alkotta meg a nők elleni erőszak megelőzése, az áldozatok védelme és az elkövetőkkel szembeni hatékony fellépés érdekében. Magyarország az egyezményt 2014-ben aláírta, de jelen pillanatig nem ratifikálta.

ügyének valódi felvállalását jelentené.

Nehezíti a témáról folyó nyilvános beszédet, illetve a kutatásokat, hogy a különböző, egymást részben átfedő, illetve szinonimaként is használt fogalmak jelentése, tartalma nem kristályosodott ki a magyar nyelvben. Emellett a politika rátelepedett ezekre a kifejezésekre, megbélyegezve őket. Amikor a családon belüli erőszakról, a nemi alapú erőszakról, a nők elleni erőszakról, a párkapcsolati erőszakról, a családon belüli bántalmazásról, a szexuális bántalmazásról és zaklatásról, a közeli hozzátartozó sérelmére elkövetett erőszakról esik szó, a viták mindig nulláról kell, hogy induljanak, illetve a fogalomtisztázás hiányában egymás melletti elbeszélésbe futnak.

A nők elleni erőszak és ezen belül a párkapcsolati erőszak a hazai társadalomtudományi kutatások körében is alacsony prioritást élvez. A kutatások tényleges száma is alacsony, de más, volt szocialista országban végzett hasonló vizsgálatok számától is elmarad⁶ (EC 2015). Politikai prioritás hiányában most és a korábbi évtizedekben is nehéz és esetleges volt ilyen tematikájú kutatásra anyagi támogatást szerezni, így kevés új, releváns adat található a témáról. Komoly problémának tartom, hogy a hazai kutatások ritkán reflektálnak egymásra, és alapvetően megmaradnak a leíró szintnél. A mozaik darabjai szanaszét hevernek, nincs kapcsolat köztük, így igen távol állunk attól, hogy teljes kép alakuljon ki a nők elleni erőszak hazai állapotáról.

Ebben a tanulmányban a széles és szerteágazó témakörből a magyar nők elleni párkapcsolati erőszakkal foglalkozó szociológiai és kriminológiai kutatásokat ismertetem. Bemutatom a kutatások elméleti hátterét (ha az kideríthető), az alkalmazott módszert és a legfőbb megállapításokat. Ezen kutatások mindegyike hozzátett valamit a nők elleni párkapcsolati erőszakkal kapcsolatos tudásunkhoz, ugyanakkor legtöbbjük nem mentes a gyengeségektől, hiányosságoktól. Írásomban ezekre is igyekszem felhívni a figyelmet. A tanulmány megírásának egyik célja, hogy kiinduló pont lehessen a témával foglalkozó jövőbeli kutatások számára. Másik célom a kutatások megállapításainak egymás mellé állításával az ismeretterjesztés a szakma és a szélesebb közönség számára. Annak elősegítése, hogy a közpolitika és a közvélemény el tudjon rugaszkodni a nők elleni párkapcsolati erőszakkal kapcsolatos tipikus hárító sztereotípiáktól.

ELMÉLETEK, MEGKÖZELÍTÉSEK

A nők elleni erőszak a világ valamennyi országában előfordul, de elterjedtsége, szintje és súlyossága eltérő mértékű. A korai kutatások elsősorban emberi jogi kérdésként kezelték ezt az ügyet, az utóbbi évtizedekben azonban egyre nagyobb hangsúlyt kap világszerte az erőszak népegészségügyi (Campbell 2002, Krug et al. 2002, Hegarty et al. 2012) és gazdasági vonatkozása (Walby 2004, True 2012) is. Azokban az országokban, ahol a téma kutatásának a hazainál nagyobb elfogadottsága és hagyománya van, nem csupán az erőszak elterjedtségére (prevalencia), de a bántalmazás előzményeire, a bántalmazó és bántalmazott szociológiai, pszichológia jellemzőire, a bántalmazás testi és mentális hatásaira, a különféle párkapcsolati formák és a bántalmazás összefüggésére, a prevenció lehetőségeire, sikerességére vonatkozó adatokat is gyűjtenek. (Khalifeh 2013, Papadakaki et al. 2008, Dougé et al. 2014, Capaldi et al. 2012) A jogrendszer és a jogszabályok alkalmazásának hatékonysága szintén fontos kutatási kérdés. A különféle nemzetközi szervezetek állásfoglalásai (ld. 2. lábjegyzet).

⁶ Például Lengyelországban 6, Csehországban 4, Észtországban 6 nagy mintás vizsgálatot végeztek a témában 2010 óta.

zet) azon a felismerésen alapulnak, hogy az erőszak hatékony, összehangolt, célzott politikával csökkenthető. Ugyanakkor a prevenció, a bántalmazottak rehabilitációja és a bántalmazók reszocializálása akkor valósulhat meg sikeresen, ha elegendő és kellően mély ismeret áll ehhez rendelkezésre.

A párkapcsolati erőszak kutatása során a két leggyakrabban alkalmazott kutatási megközelítés a szituációs/ stressz- és megbirkózási elmélet (*social situation/stress and coping theory*) és a nemek közötti hatalmi helyzet eltérésére alapuló patriarchátus elmélet (*patriarchy theory*). A szituációs/stressz- és megbirkózási elmélet *nem-semlegesnek* értelmezi a párkapcsolati erőszakot. Fő képviselői (Strauss–Gelles–Steinmetz 1980) úgy értékelik, hogy az emberek életében felmerülő stressz, és az ezzel való hatékony megbirkózási stratégiák hiánya váltja ki a párkapcsolati erőszakot. Ezt erősítik az erőszakot támogató társadalmi normák is. Ebben a megközelítésben tehát a hangsúly a partnerek közötti kommunikációs nehézségeken és a feszültségekkel teli párkapcsolati szituáción van. Az elmélet evidensnek tekinti, hogy a párkapcsolati erőszakot nagyjából egyforma számban követik el férfiak és nők is. Az elméletre támaszkodó kutatások általában elismerik, hogy a kölcsönös, vagy reciprok erőszak mellett létezik súlyos, egyoldalú, úgynevezett terrorista bántalmazás is, melynek elszenvedői főleg nők, elkövetői pedig férfiak. Az elméletre alapozott kutatások azonban inkább a kölcsönös erőszakra fókuszálnak, gyakran a kétféle erőszakot az elemzés során nem különítik el. A kölcsönös erőszak mérésére alakította ki Strauss a széles körben használt *Conflict Tactics Scale* (Konfliktusmegoldási skála) két változatát (Strauss 1979, Strauss et al. 1996). Közben a mérőeszközt számos kutatás használja, más kutatók részéről magát a skálát és az elméleti megközelítést is rengeteg kritika éri (Dobash et al. 1992, Tóth 2012).

A másik, széles körben elfogadott elméleti megközelítés a patriarchális társadalom működésével magyarázza a párkapcsolati erőszak létezését, és azt nemi alapúnak tartja. Ez az elmélet nem egyéni devianciának, és nem is a párkapcsolat diszfunkcionális működésének tekinti a nők elleni erőszakot, hanem strukturális, makrotársadalmi okokat feltételez. Az elméletet alkalmazók úgy érvelnek, hogy a nők gazdasági és társadalmi elnyomása/ hátrányos helyzete, valamint a férfiak nagyobb hatalma a társadalom minden területén, így a családban is megnyilvánul. A nők családon belüli bántalmazása elsősorban a férfi-dominancia megnyilvánulásának tekinthető (Dobash–Dobash 1979, Yllo 1993). A tradicionálisan elvárt női és férfi szerepek és a társadalom megengedő álláspontja a nők elleni erőszakkal kapcsolatosan szintén hozzájárulnak az erőszak fennmaradásához. Így a nők jelentős része szenved el valamilyen formájú erőszakot, bántalmazást élete során férfi partnerétől és/ vagy idegen férfiaktól. Ugyanakkor, a férfiak nők általi bántalmazottsága lényegesen kisebb nagyságrendben és kevésbé súlyos kimenettel fordul elő, amit a bűnügyi, orvosi és szociális statisztikák is alátámasztanak (Bartlett–Kennedy 1991, Michau et al. 2015, Namy et al. 2017).

Mindkét elterjedt elmélet elfogadja a szociális tanuláselmélet (*social learning theory*) ide vonatkozó megállapítását, mely szerint a gyerekkori bántalmazottság, illetve a szülők közötti bántalmazó párkapcsolat hosszú távú negatív hatásokkal jár. A bántalmazó gyerekkori családban felnövő férfiak és nők az átlagnál nagyobb eséllyel kerülnek felnőttként is bántalmazó párkapcsolatba, akár elkövetőként, akár áldozatként (Bandura 1973, Anderson-Kras 2007, Wareham 2009).

Gelles (1983) erőforrás elmélete (*resource theory*) a várható haszon és költség összehasonlításában találja meg a családon belüli erőszak fő magyarázatát. Ha a társadalom jutalmazza az erőszakos viselkedést, illetve

nem tekinti azt elítélendőnek, akkor adott esetben kifizetődő lehet a bántalmazó számára ez a viselkedés. Ez a megközelítés tehát a közvetlen környezet és a tágabb társadalom, a kultúra szerepére helyezi a hangsúlyt, amit egyébként mind a szituációs elmélet, mind a patriarchális társadalom hatását kiemelő elmélet is fontosnak tart.

A NŐK ELLENI ERŐSZAK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON

A nők elleni párkapcsolati erőszakról számos különféle természetű információ és adat gyűjthető. Az Európai Unió háttérintézete, az EIGE⁷ évek óta igyekszik olyan adatbázist összeállítani, melynek segítségével az egyes tagországok helyzete ezen a téren is összehasonlíthatóvá válik. Az idei évre sikerült néhány olyan mutatót kidolgozni, amely megalapozhatja ezt. Ugyanakkor az összehasonlítást nagymértékben gátolja legalább három tényező: az országoként eltérő jogi szabályozás; a fogalmak eltérő értelmezése és használata a különböző nyelveken; illetve az a kulturális háttér, amelyik a nők elleni erőszakkal kapcsolatos érték- és normarendszert szabályozza. Kutatóként úgy vélem, nagyobb haszna van, ha az egyes országokban, különböző időpontokban végzett kutatások eredményeit hasonlítjuk össze (amennyiben persze lehetséges), mert így az összehasonlítást akadályozó tényezők nagyobb része kizárható, és a közpolitika, a jogrendszer, az intézményrendszer és a közvélemény változásainak hatása jobban megfigyelhető.

A nők elleni erőszak elterjedtsége Magyarországon (*prevalence studies*)

A párkapcsolati erőszak egyik legelismertebb nemzetközi szakértője és kutatója, Sylvia Walby és szerzőtársa, Jude Towers friss tanulmányukban (2017) alapos kritikai elemzésnek vetettek alá két nagymintás európai felmérést,⁸ melyek a nők és részben a férfiak elleni párkapcsolati erőszak elterjedtségét mérték. A tanulmány számos kritériumot fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogy miképpen lehet biztosítani, hogy a nagymintás felmérések során nyert adatok megfelelő minőségűek legyenek. Ezek a feltételek kitérnek többek között az alkalmazott kérdőívre (pl. az erőszak definíciója kerülje a félreérthető, önkényes megfogalmazásokat); a minta nagyságára és reprezentativitására; annak elkerülésére, hogy alacsony legyen a válaszmegtagadók aránya, és arra, hogy az adatgyűjtés ne csupán az erőszak tényére, hanem annak körülményeire is térjen ki. Bár a szerzők minőség iránti igényét osztom, az általuk feltételül szabott kritériumok egy részét túlságosan szigorúnak, lényegében teljesíthetetlennek tartom (pl. nem tartják elég nagynak a később bemutatandó FRA (European Union Agency for Fundamental Rights) kutatás esetében az országokénti 1500 fős reprezentatív mintát, sőt, bizonyos erőszakformák esetében még a teljes, 42000 főt tartalmazó mintát sem). Ezzel együtt az általuk javasolt szempontokat érdemes figyelembe vennünk akkor, amikor egy lakossági adatfelvétel minőségét értékeljük.

Magyarországon az elmúlt húsz év során összesen két nagymintás lakossági felmérés zajlott, melyek a nők elleni párkapcsolati erőszak elterjedtségét mérték. Az egyik, a már említett FRA kutatás (FRA 2014), amit az Európai Unió háttérintézete végzett, és a tagországok mindegyikében 1500 fős, a 18–74 éves nőkre reprezentatív mintán kérdeztek. A kérdőív kitért a megkérdezett nők gyerekkori (15 éves kora előtti) és felnőtt kori bántalmazási tapasztalataira összességében és az elmúlt 12 hónapra vonatkozóan. A kérdések foglalkoztak az egyes bántalmazási formák előfordulásával, az elkövető és az áldozat közti kapcsolat jellegével, azzal, hogy kértek-e

⁷ European Institute for Gender Equality, Vilnius, www.eige.europa.eu

⁸ *Violence Against Women: an EU-wide Survey*, FRA, Bécs, 2014 és *Crime Survey for England and Wales*, 2013.

segítséget az áldozatok, emellett néhány attitűdkérdés is szerepelt a kérdőívben. Bár Walby és Towers (2017) szerint ez a felmérés néhány ponton nem felel meg az általuk felállított minőségi feltételeknek, pillanatnyilag az európai országok legtöbbszörében megfelelő referenciának tartják. Különösen így kell tennünk Magyarországon, ahol az 1998-ban végzett lakossági felmérés óta hasonló vizsgálat nem történt.

1998-ban 1010 fős, a felnőtt női lakosságot reprezentáló mintán először folyt Magyarországon a nők elleni erőszak elterjedtségére és az ezzel kapcsolatos attitűdökre vonatkozó kérdőíves felmérés⁹ (Tóth 1999). A kutatás és az elemzés értéke elsősorban hiánypótló jellegéből adódik. A reprezentativitást biztosító mintán, a szenzitív téma kérdezésére és kezelésére felkészített, női kérdezők által lebonyolított vizsgálat igen informatív adatforrást biztosított. A kutatásból megjelent publikációk azonban megmaradtak a leíró elemzés szintjén, legfeljebb kétdimenziós összefüggések kerültek feltárára.

Mivel korábban ebben a témában nem készült lakossági felmérés, így nem volt arra vonatkozó tapasztalatunk, hogy hogyan lehet ezt az érzékeny témát lakossági mintán kérdezni. Ráadásul, korábbi kutatási adatok hiányában igyekeztünk a bántalmazás témakörén belül minél többféle témára rákérdezni. A kutatás fő gyengeségei is ezekből a tényezőkből adódnak. A kérdőív meglehetősen hosszú lett, és felépítése logikus ugyan, de túl szerteágazó, és így nem elég mély. Szerettük volna a részleges válaszmegtagadások arányát a lehető legalacsonyabb szintre csökkenteni, ezért a családon belüli erőszakra vonatkozó személyes tapasztalatok megkérdezésére egy sajátos, túlságosan bonyolult módszertant dolgoztunk ki (Tóth 1999: 78). Összehasonlítható vizsgálatok hiányában nem tudjuk, hogy az egyes kérdések esetében kapott 12–16%-os válaszmegtagadási arány ugyanekkora, kisebb vagy nagyobb lett volna, ha egyszerűen önkéntes módon kérdezzünk. Gyengeségével együtt az 1998-as adatfelvétel a FRA vizsgálat 2014-es publikálásáig az egyetlen hiteles adatforrás volt a nők elleni családon belüli erőszak magyarországi elterjedtségére vonatkozóan. Az újságírók, a civil szervezetek és az egymást követő kormányok is ezeket az adatokat használták, ha be kellett számolniuk a nők elleni erőszak prevalenciájáról.

Az 1998-as TÁRKI és a 2012-es FRA vizsgálat is a patriarchális társadalom elméletére épült. Mivel azonban mindkét vizsgálat alapvetően leíró jellegű volt, az elméleti háttér mélyebb kifejtése, illetve az oksági magyarázatok hiányoznak az elemzésekből. A két vizsgálat eredményei sajnos csak részben hasonlíthatók össze. Ennek oka, hogy a kérdések megfogalmazása eltérő volt, és az alkalmazott skálák és válaszkategóriák sem estek egybe a legtöbb kérdésnél. Emellett, a FRA vizsgálat esetében nem dolgozhatunk az eredeti adatbázissal, a szervezet által közreadott jelentésben foglalt adatokat mutathatjuk itt be. Egyéb lehetőség híján azonban a két vizsgálat néhány eredményét érdemes párhuzamosan bemutatni, hogy legalább részleges képet kapjunk a nők elleni párkapcsolati erőszak elterjedtségének mértékéről és a húsz év alatt bekövetkezett változásokról.

⁹ A kutatást az Open Society Institute finanszírozta. A terepmunkát a TÁRKI végezte el.

1. táblázat. A magyar nők mekkora hányada szenvedett el 15 éves kora óta fizikai bántalmazást, illetve szexuális erőszakot férje/ partnere részéről?

	1998. TÁRKI vizsgálat, N=1010		2012. FRA vizsgálat, N=1500	
	erőszakot elszenvedettek aránya a mintában	nem válaszolt	erőszakot elszenvedettek aránya a mintában	nem válaszolt
fizikai bántalmazás a partner részéről	13%	15%	19%	nincs adat
szexuális erőszak a partner részéről	8%	13%	7%	nincs adat
szexuális erőszak nem a partner részéről	2%	12%	3%	nincs adat
szóbeli-lelki erőszak, fenyegetés a partner részéről	22%	12%	49%	nincs adat

Forrás: Tóth 1999, FRA 2014

Az 1. táblázat adatai közül azonnal szembetűnő, hogy a 2012-es FRA vizsgálat esetében nem ismerjük az egyes kérdések esetében a válaszmegtagadók arányát, mivel a jelentés csak az egész mintára vonatkozó válaszmegtagadási arányt közölte. Ugyanakkor a jelentés szerint a részleges válaszmegtagadók aránya 2–3%, hibahatáron belüli, így az erőszakot elszenvedettek arányát a megadott értékek megfelelően fejezik ki. Az 1998-as vizsgálatban azonban az egyes kérdések esetében a részleges válaszmegtagadás magas, a 12–15%-ot is elérte. Így az erőszakot elszenvedettek táblázatban megadott aránya mindenképpen alsó becslésnek tekinthető. A két időszak prevalenciája közötti eltérések tehát adódhatnak a helyzet megváltozásából, de adódhatnak a két vizsgálat eltérő módszertanából, és a FRA vizsgálatból rendelkezésünkre álló adatok hiányosságából is.

Mint az 1. táblázatból látható, a párkapcsolaton kívüli és belüli szexuális erőszakra hasonló adatokat kaptunk mindkét időszakban. A párkapcsolaton belüli szexuális erőszak aránya magasabb (7–8%), mint az idegen, vagy alkalmi ismerős által elkövetett (2–3%). A partner által elkövetett fizikai bántalmazás előfordulása 1998-ban 13%-os, 2012-ben 19%-os volt. Az eltérés adódhat a megnövekedett prevalenciából is, de abból is, hogy az 1998-as vizsgálatban válaszmegtagadók egy része valójában bántalmazott volt. Ezt azonban bizonyítani nem tudjuk, csupán feltételezhetjük.

Figyelemre méltó a szóbeli-lelki erőszakot átélt nők kétszeres aránya a 2012-es vizsgálatban. Erre a jelentős növekedésre több alternatív, illetve egymást kiegészítő magyarázat adható. Egyrészt a TÁRKI vizsgálatban egyetlen kérdés vonatkozott erre az erőszakfajtára, konkrétan az, hogy a megkérdezettet partnere veréssel, erőszakkal fenyegette-e. Az FRA vizsgálatában több kérdés is foglalkozott a bántalmazás ezen fajtájával: az erőszakkal fenyegetés mellett szerepelt kérdés a fenyegető zaklatásra, a megalázó megjegyzésekre és a szabadságban való korlátozásra vonatkozóan is. A többféle konkrét bántalmazásforma felsorolása eredményezhette a magasabb prevalenciát. Másik magyarázat lehet, hogy a két vizsgálat között eltelt 16 évben nőtt az érintettek társadalmi érzékenysége a zaklatással, a lelki bántalmazással kapcsolatban, így azt jobban érzékelik, kevésbé tekintik azt elfogadhatónak, így többen jelezték, hogy ezt a bántalmazást átélték. Emellett természetesen az is elképzelhető, hogy ténylegesen több nő szenved el a férjétől/partnerétől lelki-érzelmi bántalmazást napjainkban, mint húsz éve.

A két vizsgálat adatainak alapján állíthatjuk, hogy a párkapcsolati erőszak Magyarországon egyáltalán nem tekinthető elszigetelt, keveseket érintő jelenségnek. A felnőtt nők közül minden ötödik állította, hogy valamelyik párkapcsolatában fizikai bántalmazást élt át. A nők 7–8%-át erőszakolta meg élete során partnere, és az érzelmi, lelki erőszak közel minden másodikat sújtotta. Ugyanakkor a kutatások alacsony száma és az eltérő módszertan következtében arra vonatkozóan nem tudunk biztos állítást tenni, hogy a prevalencia az elmúlt húsz évben hogyan változott.

Attitűd vizsgálatok, lakossági vélemények

Ebben a részben összefoglalom a nők elleni erőszakra vonatkozó attitűdökkel foglalkozó kutatások főbb eredményeit. Az erőszakkal kapcsolatos attitűdök mérése azért fontos, mert számos vizsgálat (ld. pl. Gracia–Herrero 2006, Duc Tran et al. 2016) bizonyította, hogy az erőszak társadalmi elfogadottsága táplálja az ilyen viselkedést. 1998-ban végzett kérdőíves vizsgálatunk (Tóth 1999) a teljesség igénye nélkül kitért a gyerekek és a nők elleni erőszakkal kapcsolatos attitűdökre és véleményekre is. Emellett a FRA vizsgálat és néhány egyéb, nem kifejezetten a párkapcsolati erőszakra vonatkozó kutatás is tartalmazott ilyen jellegű kérdéseket.

2. táblázat. Ön szerint milyen gyakori a házasságokban, hogy a férj...

	fizikailag bántalmazza a feleségét (%)	erőszakkal szexuális aktusra kényszeríti feleségét (%)
sok házasságban előfordul	34,8	11,8
előfordul, de nem túl gyakori	44,3	38,3
nagyon ritkán fordul elő	15,7	27,8
nem tudja	5,2	22,1
összesen	100,0	100,0

Forrás: 1998-as vizsgálat, N=1010

A 2. táblázatban bemutatott adatok alapján 1998-ban a megkérdezett nők egyharmada (34,8%) gondolta úgy, hogy sok házasságban előfordul a feleség fizikai bántalmazása, és minden tizedik szerint (11,8%) gyakori a házasságon belüli szexuális erőszak. Figyelemre méltó, hogy mind a fizikai, mind a szexuális erőszak esetében az itt kirajzolódó válaszstruktúra magasabb prevalenciára utal, mint a saját tapasztalatokra vonatkozó kérdések esetében. Ezek az adatok természetesen csak áttételesen mérik a prevalenciát, hiszen itt a válaszadók saját tapasztalatai mellett, családi és baráti körükben szerzett információi, benyomásai is alakítják a választ. Nem tudhatjuk, legfeljebb feltételezhetjük, hogy a valóságos prevalencia mértéke a válaszadók saját magukra vonatkozó válaszai és a véleménykérdésben jelzett mérték között állhat. Alátámasztja ezt az is, hogy a kérdés időpontjában a közbeszédben a mainál lényegesen kevésbé, valójában alig volt jelen a családon belüli erőszak, így nem a médiában megjelenő esetek és nem a növekvő ismeretmennyiség generálta a válaszokat.

Az Európai Bizottság 2010-ben elvégzett speciális Eurobarométer vizsgálatának¹⁰ (European Commission 2010: 2) egyik kérdése hasonló jellegű volt, mint az előzőekben bemutatott adatok. A kérdés így hangzott: „Általában véve, Ön mit gondol, mennyire elterjedt a nők ellen elkövetett otthoni erőszak Magyarországon?” Az Eurobarométer adatai szerint a magyar válaszadók 75%-a tartja elterjedtnak, 22%-a nem elterjedtnak, és

10 A kérdőívet az EU tagországaiban, mindenütt országos reprezentatív mintán kérdezték, Magyarországon a minta nagysága 1040 fő volt.

3%-a nem tudott választ adni a kérdésre. (Az összes EU tagországra vonatkozó átlag 78% volt.) A két kutatásban eltérő volt a minta összetétele, a kérdés megfogalmazása és a skála felépítése is, így a közvetlen összehasonlítás nem releváns. Annyit állapíthatunk meg csupán, hogy 2010-ben a magyar válaszadók mind az 1998-as adatokhoz, mind az EU lakosságának átlagához igen hasonlóan, eléggé elterjedtnek érezték a nők elleni otthoni erőszakot.

3. táblázat. „A megerőszakolt nők nagy része maga is tehet arról, hogy áldozattá vált.” attitűd kérdésre adott válaszok megoszlása az 1998-as vizsgálatban és az MTA TK Szociológiai Intézet 2017-es vizsgálatában

	igen (%)		nem (%)		válaszhiány (%)	
1998. országos reprezentatív női minta, N=1010	35,0		48,9		16,1	
2017. országos reprezentatív női és férfi minta, N=1186, férfiak/nők válaszai	27,6	22,9	70,6	75,6	1,8	1,4

A 3. táblázatban szereplő kérdés az áldozathibáztató sztereotípiát fogalmazza meg. Az 1998-as véleményt módunkban áll egy 2017-es vizsgálat eredményeivel összehasonlítani, ahol nőket és férfiakat is kérdeztünk.¹¹ Adataink jelzik, hogy bár még ma is él a megerőszakolt nőkkel szembeni áldozathibáztató attitűd a magyarországi lakosság egy részében, ez az arány az elmúlt húsz év során határozottan csökkent. Míg 20 éve a nők 35%-a hajlamos volt hibáztatni a megerőszakolt áldozatot, napjainkra már csak a nők 22,9%-a és a férfiak 27,6%-a fogadja el ezt a nézetet. Emellett csökkent a bizonytalan, válaszolni nem tudók/ akarók aránya is. A szexuális erőszakkal kapcsolatosan tehát húsz év alatt nőtt a lakosság tájékozottsága, alacsonyabb lett az erősen előítéletesek aránya.

A bántalmazott nőkkel kapcsolatos véleménykérdések az 1998-as és a 2012-es vizsgálatban is kitértek arra, hogy vajon mi tartja vissza a bántalmazottak jelentős részét attól, hogy a rendőrséghez forduljanak segítségért, illetve feljelentést tegyenek bántalmazójuk ellen. A 4. táblázat az ezzel kapcsolatos véleményeket mutatja be.

4. táblázat. A megkérdezettek véleménye szerint a bántalmazott nők miért nem fordulnak a rendőrséghez? (A leggyakrabban említett indokok. Egynél több válasz is adható volt.)

1998-as TÁRKI felmérés (N=1010)		2012-es FRA felmérés (N=1500)	
szégyellték	65%	egyedül vagy a barátok és a család segítségével próbálták megoldani	59%
féltek a bántalmazó bosszújától	33%	féltek a bántalmazó bosszújától	22%
védik a családot	16%	a rendőrség úgysem segít	28%
a rendőrség úgysem segít	7%	szégyellték	16%
		nem volt jelentős a sérülés	15%

A 4. táblázat a női lakosság véleményének jelentős változását tükrözik. 1998-ban a megkérdezettek kétharmada vélte úgy, hogy a bántalmazás az áldozat szégyene, és elsősorban ez akadályozza meg, hogy rendőri segítséget kérjen. 2012-ben az így vélekedők aránya 16%-ra csökkent. Az elmúlt húsz év kampányai tehát hozzájárultak ahhoz, hogy a nők megértsék: a bántalmazás nem a bántalmazottra, hanem a bántalmazóra vet rossz fényt. Napjainkra jelentősen megnőtt azoknak az aránya, akik úgy gondolták, hogy a bántalmazottak egyedül, illetve baráti, családi segítséggel meg tudják oldani nehéz helyzetüket (ez a válasz 1998-ban elenyésző szám-

¹¹ A vizsgálatot az MTA TK Szociológiai Intézet finanszírozta. A kérdésblokk a Medián Közvéleménykutató Intézet 2017. novemberi panelvizsgálatában szerepelt.

ban fordult elő). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a rendőrségbe vetett bizalom a 2012-es felmérés idejére látványosan csökkent. Míg 1998-ban a válaszadók mindössze 7%-a vélte úgy, hogy a bántalmazott nők úgysem kapnak semmilyen segítséget, ha a rendőrséghez fordulnának, 2012-re már a felnőtt női lakosság 28%-a állította ezt.

Az attitűdvizsgálatok alapján megállapíthatjuk, hogy a lakosság véleménye a nők elleni erőszakkal kapcsolatban húsz év alatt jelentősen változott, napjainkra kevésbé előítéletes lett. A témával foglalkozó civil szervezetek kitartó munkája, a téma bekerülése a médiába és ezáltal a közbeszédbe növelte a témával kapcsolatos tudást és érzékenységet.

Hivatalos statisztikai adatok- rendőrségi és ügyészségi adatok

A természetes személyek ellen elkövetett ismertté vált bűncselekményekről a Legfőbb Ügyészség 1993 óta gyűjt adatokat. Az összesített adatok a Legfőbb Ügyészség honlapján érhetők el,¹² ezekből azonban nem emelhetők ki a párkapcsolati erőszakra vonatkozó részletek, ugyanis a forrás nem tartalmaz ilyen bontást. A Legfőbb Ügyészség két korábbi kiadványa a 2003–2007 közötti évekről, illetve a 2004–2008 közötti évekről (Tájékoztató 2009, Tájékoztató 2008) tartalmaz ugyan bizonyos bontásokat a kiemelt bűncselekmények sértettjeire, valamint az elkövetők és sértettek közti kapcsolatra vonatkozóan, ezek a bontások azonban még mindig nem elég részletesek. A kiadványok nem tartalmazznak olyan bontást, ami egyszerre tartalmazná az elkövető és a sértett nemét, valamint a köztük lévő (esetleges) családi kapcsolatot. Így a hivatalos statisztikai adatok a párkapcsolati erőszakkal összefüggő, ismertté vált bűncselekményekről csupán hiányos, féloldalas információt nyújtanak.

Ilyen helyzetben minden olyan publikáció figyelemre méltó, mely az ügyészségi és rendőrségi adatokkal behatóbban foglalkozik. Windt Szandra (2005a) tanulmányában arra vállalkozott, hogy az Egységes Rendőrségi és Ügyészségi Bűnügyi Statisztika (ERÜBS) adatai alapján részletes feldolgozást végezzen a családon belüli erőszakról, az 1997 és 2002 közötti időszakra vonatkozóan. A tanulmány azonban alig lép túl a nyers adatok bemutatására, emellett számos adatbeli pontatlanság, ellentmondás is található benne. A tanulmány komoly hiányossága, hogy nem tartalmaz egy áttekintő táblázatot, melyben az ismertté vált bűncselekmények sértettjei és elkövetői nemek szerinti és egyúttal az egymáshoz fűződő rokonsági viszonyuk¹³ alapján megismerhetők lennének, így éppen a leglényegesebb kérdésre nem ad választ.

Bár a szerző nem hivatkozik egyik elméleti háttérre sem, érvelése alapján úgy tűnik, hogy a férfiak és nők hasonló arányú bántalmazó szerepét hangsúlyozó situációs elméletre támaszkodik. Figyelemre méltó azon törekvése, hogy relativizálja a nők ellen elkövetett bűncselekmények számát, és ezzel párhuzamosan a női elkövetők számát igyekszik a ténylegesnél nagyobbak érzékeltetni. Ilyen megoldás például az, amikor a kiskorú fiúgyerekeket a férfiakkal egy kategóriába sorolva, a férfiak magas sértetti arányát mutatja ki (Windt 2005a: 144). Ez a törekvés megfigyelhető a tanulmány összefoglalójában is. *„Bár a női elkövetők száma a családon belüli cselekményeket elkövetők között is jelentősen alacsonyabb, mint a férfiaké (kiemelés TO), a nők család-*

12 Ld. pl. Tájékoztató a 2014. évi bűnözésről, Legfőbb Ügyészség, Budapest, 2015. <http://ugyeszseg.hu/repository/mkudok6797.pdf> (letöltve: 2018-02-18)

13 Aktuális vagy volt házastárs/ élettárs; szülő/ nevelőszülő (a tettet a gyermeke sérelmére követte el); közeli rokon (a bűncselekmény az elkövető szülője, testvére stb. ellen irányult).

tagjaik sérelmére **rendre magasabb arányban** (kiemelés TO) követnek el bűncselekményt szinte valamennyi bűncselekményi kategóriában” (Windt 2005a: 151).

Összességében ez a tanulmány bármennyire is ígéretes, komoly gyengeségekkel küzd. Az elemzés a hivatalosan is elérhető rendőrségi és ügyészégi adatokhoz alig tesz hozzá valamit, így nem visz minket közelebb a párkapcsolati erőszak hazai helyzetének mélyebb megismeréséhez. Mivel a szerző az ERÜBS által rendelkezésre bocsátott adatokat elemezte, nehéz megítélni, hogy a tanulmány ellentmondásai, gyengeségei milyen mértékben fakadnak a rendelkezésre bocsátott adatok hiányosságaiból, és mennyiben a szerző szemléletéből.

Az áldozatok és az elkövetők körében végzett vizsgálatok

Morvai Krisztina 1998-as kötete

A nők elleni, kapcsolati erőszakkal, pontosabban a feleségbántalmazással kapcsolatban Magyarországon az első jelentős kutatást és összefoglalást Morvai Krisztina végezte (Morvai 1998). A kutatás elméleti háttérét a patriarchális társadalom működése és a kulturális hatások adják. Morvai széles körű adatgyűjtése során hatvan interjút készített bántalmazott nőkkel és családtagjaikkal, emellett szakembereket is megkérdezett tapasztalataikról. Az 1995–1996-os években jogerős ítélettel vagy határozattal lezárt közel ezer, témába vágó bírósági aktát tanulmányozott és elemzett. A kötet fejezetei bemutatják a nők elleni, párkapcsolati erőszak legfontosabb formáit, az erőszak eskalálódásának folyamatát, a környezet és a hatóságok tehetetlenségét, időnként közömbösségét. Minden fejezetben részletes esettanulmányokat és az interjúkból származó bőséges idézetanyagot olvashatunk. Emellett a kötet kiadásakor érvényes jogi szabályozással is megismertet a szerző.

Elgondolkodtató, hogy a kötetben sorra vett és megválaszolt leggyakoribb sztereotip kérdések (mint például annak felvetése, hogy miért marad az áldozat a bántalmazóval, miért nem hagyja ott egyszerűen; annak a mechanizmusnak meg nem értése, hogy hogyan vonják be a bántalmazók a gyerekeket a partnerük elleni harcba; az áldozathibáztatás stb.) napjainkban ugyanúgy megjelennek a témáról szóló vitákban, mint húsz éve.

A kötet a feleségbántalmazás kérdéskörét alaposan körüljárja, olvasása nem csupán a szakemberek, de a laikus olvasók számára is érdekes. Mivel a kötet a szerző kvalitatív kutatására épült, prevalencia- vagy egyéb adatokat nem találunk benne a feleségbántalmazás elterjedtségére vonatkozóan, ugyanakkor az interjú- és aktarészletek igen érzékletesen, sokoldalúan mutatják be a nők elleni párkapcsolati erőszak különféle aspektusait. A kötet az eltelt két évtized során nem avult el, jelenleg is kiindulópontként szolgálhat a téma iránt érdeklődő kutatók, aktivisták és laikusok számára.

Rendőrségi, bírósági, ügyészégi akták elemzése: Az OKRI 2004-es kutatása

Windt korábban bemutatott tanulmánya az Országos Kriminológiai Intézet nagyobb átfogó vizsgálatának része volt, melyről Virág György szerkesztésében jelent meg egy kötet (2005). A kötet jogi és fogalomtisztázó, elméleti tanulmányaival, valamint a gyerekek és egyéb családtagok ellen irányuló erőszakot bemutató írásokkal ebben a tanulmányban nem foglalkozom. Mivel a párkapcsolati erőszakra vonatkozó kutatások összefoglalása tanulmányom témája, a továbbiakban a férfiak (Tamási 2005) és a nők (Fehér 2005) ellen irányuló párkapcsolati erőszakot elemző tanulmányokra fordítom figyelmemet.

Mind Tamási, mind Fehér elemzése a 2002-ben jogerős döntéssel zárult, hozzátartozó sérelmére elkövetett bűncselekmények aktáinak feldolgozására épült. Ez a módszer igen alkalmas lehet arra, hogy a jogalkalmazók látókörébe került esetek szisztematikus feldolgozásával mélyebb ismereteket szerezzünk az elkövetőről, az áldozatokról, a bántalmazásról és a jogalkalmazó szervek munkájáról. A kutatók számára rendelkezésre bocsátott 1600 aktából 1478 került feldolgozásra, mint ez az empirikus kutatás összefoglalójából kiderül (Windt 2005b). Az azonban nem világos, hogy a beérkezett 1600 akta az adott év összes ügyét tartalmazta-e, vagy az akták már egy előzetes válogatás alapján érkeztek-e be az egyes megyékből, régiókból. Az összefoglalóban nem szerepel a sértettek és az elkövetők jellemzőinek áttekintő bemutatása legalább kétdimenziós megoszlásban. Számos pontatlanság is nehezíti az eredmények értelmezését. Így például előfordul, hogy a felnőtt és gyerekkorú sértettek együtt kezelődnek (Windt 2005b: 156). Az összefoglalóban 744 a párkapcsolati erőszakot tárgyaló akták száma, ugyanakkor a női és férfi sértettekre vonatkozó tanulmányok $598 + 130 = 728$ esetről szólnak.

A pontatlanságok mellett a férfiak és nők ellen elkövetett párkapcsolati erőszak aktáinak feldolgozása a kötetben szisztematikus módszertani torzítást tartalmaz. Míg ugyanis Tamási tanulmánya a beérkezett aktákban előforduló összes párkapcsolati erőszaknak áldozatul esett férfi ügyét (összesen 130) feldolgozta, addig Fehér az 598 (másutt 614) női sértett aktájából mindössze 117-et dolgozott fel. Nem kapunk arra nézve utalást az anyagból, hogy mi volt a válogatás (vagy mintavétel?) alapja, és egyáltalán miért volt erre szükség? Ennek alapján a két tanulmányban bemutatott adatok (már ahol vannak adatok) összehasonlítása nem lehetséges. Ráadásul a feldolgozott akták száma alapján az olvasó számára úgy tűnhet, mintha több lenne a férfi áldozat, mint női, alátámasztva ezzel az egész kötet alapvető szemléletét, a nők nagyobb fokú, súlyosabb bántalmazottságának tényét relativizáló igyekezetet egyes szerzők és a szerkesztő részéről.

A felsorolt problémák ellenére Fehér tanulmánya fontos megállapításokat tartalmaz a 117 párkapcsolati erőszak áldozatául esett nő ügyére vonatkozóan. (Sajnálatos, hogy a mintavétel, vagy válogatás elveinek ismerete nélkül nem tudhatjuk, hogy ezek az állítások mennyire képviselik az egész sokaságot.) A feldolgozott akták alapján a nők elleni párkapcsolati erőszakot elkövető férfi jellemzően 36–45 év közötti, akinek általános iskolai vagy szakmunkás végzettsége van. Többségük munkanélküli, vagy alkalmi munkát végez, alacsony jövedelemszerző képességű. Az esetek 40%-ában neveltek kiskorú gyereket a családban. Mint a tanulmány megállapítja, a sértettekről (feleségekről, élettársakról) a bírósági akták igen kevés információt tartalmaznak, gyakran még a sértett életkora, foglalkozása vagy esetleges tartós betegsége sem szerepel az iratokban (Fehér 2005: 178–179).

Nem csupán a sértettekről hiányosak a bírósági akták, de a bűncselekményhez vezető okok feltárása és ismertetése sem kellő mélységű. Mint a szerző megállapítja, *„A bűncselekményhez vezető okok feltárása kizárólag az akták alapján igen nehéz. Ennek fő oka, hogy a vád tárgyává tett cselekmény előzményeit, a felek közötti kapcsolati konfliktus részleteit, a bántalmazások előfordulását, de még inkább jellegét, a nyomozóhatóság, ügyészség csak a legkritikább esetekben vizsgálja”* (Fehér 2005: 178).

A vizsgált akták háromnegyedéből az azért egyértelműen kiderült, hogy a sértetté vált nőt a férje/élettársa, már a per tárgyát képező súlyos bűncselekményt megelőzően is rendszeresen bántalmazta. Az aktákból kiolvasható háttérinformációk utalnak az elkövetők alkoholfogyasztásának magas szintjére, a válás utáni kényszerű együttélés feszültségfokozó szerepére, a válás (és szétköltözés) után is folytatódó bántalmazásra, a folyamatos

és tartósan fennálló konfliktusok meglétére és megoldatlanságára. A különféle bántalmazási formák gyakran együtt járnak, nem csupán az aktában szereplő bűncselekmény, de a korábbi bántalmazások is gyakran szadistikusak, a nőt emberi méltóságában megalázzák.

A büntetőeljárás tartama az esetek 44%-ában hat hónap vagy rövidebb volt a cselekmény elkövetésétől a jogerős ítéletig. Ugyanakkor minden ötödik esetben a büntetőeljárás 2–7 éven át elhúzódott. Ha a sértett megbocsátotta az elkövető tettét, azt a bíróság enyhítő körülményként vette figyelembe, noha – mint azt a szerző megállapítja – az ilyen megbocsátások hátterében gyakran a további bántalmazástól való félelem és a bántalmazás folytatódásának esélye állt. A tanulmány egyik legfontosabb megállapítása, hogy a jogalkalmazók sok esetben nem rendelkeztek naprakész, szakszerű tudással a párkapcsolati erőszakról, ami a büntetőeljárás során számos esetben megnyilvánult.

Tamási Erzsébet tanulmánya (2005) a párkapcsolati erőszak férfi sértettjeiről már az első oldalon leszögezi, hogy itt „láthatatlan” áldozatokról van szó, akik a tényleges számuknál kisebb arányban jelennek meg a különféle statisztikákban. Bár a szerző néhány ponton bemutatja az elemzett akták egydimenziós megoszlását, tanulmányának nagyobb részében az aktákból vett idézetek bemutatásával és interpretálásával támasztja alá fő mondanivalóját, az agresszív nő – passzív, áldozattá váló férfi szerepmegosztásról.

Véleményem szerint a szerző jó irányba indul, amikor a patriarchális család ideáljának és megvalósíthatatlanságának ellentmondásában keresi a bántalmazó kapcsolatok kialakulásának fő okát. A patriarchális család jellemzője a férfi hatalma családtagjai fölött, s ezt a magyar társadalom jelentős része el is fogadja. A férfiak egy része saját férfi identitását ma is a családfői szerepben látja. Helyesen állítja Tamási, hogy az ennek megrendülése miatti frusztráció hozzájárulhat a családon belüli feszültségekhez, és elvezethet az erőszakos viselkedéshez. Azt azonban csupán állítja, de nem támasztja alá a szerző, hogy ezért összességében a nők lennének felelősek. Mind az időmérleg vizsgálatok, mind a női családfenntartóval rendelkező családokkal kapcsolatos vizsgálatok azt bizonyítják, hogy ha a nő válik a családban az egyetlen stabil keresővé, ez nem indítja arra a férfiakat, hogy nagyobb részt vállaljanak a háztartási teendőkben. Sőt, a feleségek igyekeznek kompenzálni férjük frusztráltságát azzal, hogy a munkavállalás mellett is magukra vállalják a házi munkát. A szerepét veszített férfi nem azért válik alkoholistává, esetenként erőszakossá, mert a nő zaklatja a pénztelenség miatt, hanem azért, mert ő maga nem tud mit kezdeni szerepvesztésével.

A szerző egyik gyakran használt kifejezése a „kölcsonös érzelmi ütlegelés”. A felhozott példák alapján a nő részéről megnyilvánuló érzelmi ütlegelés, ha a nő veszekszik a *nem dolgozó, de a szűk családi költségvetést alkoholra fordító férfival, aki otthon nem csinál semmit, kocsmába jár, esetleg szeretője van*. Tamási szerint ugyanilyen súlyú az, ha a férfi például *kurvának, tehénnek* nevezi a nőt, *vagy anyját, tágabb családját szidalmazza* (Tamási 2005: 194). Azért nem tartom egyenértékűnek a kétféle érzelmi bántalmazást, mert a nő – bár lehet, hogy bántó hangnemben – valóságos viselkedési problémákat ró fel ezekben a példákban a férjének, a férfi viszont emberi és női mivoltában alázza őt meg.

Nem hagyhatjuk szó nélkül Tamási azon érvelését, hogy a nők ezekben a súlyos bűncselekményig fajuló helyzetekben *szexmegvonással* is bántalmazták férjüket. Már maga a kifejezés is megdöbbentő, különösen annak tükrében, hogy a házasságon belüli szexuális erőszak még a nem túlságosan nőbarát magyar jogrendszer-

ben is bűncselekménynek minősül 1997 óta. A szexmegvonás kifejezés azt a felfogást tükrözi, hogy a házastársi vagy élettársi kapcsolatban élő nőknek mindig, minden helyzetben kötelessége lenne a férfi szexuális igényeinek kielégítése. Ha elfogadjuk, hogy a szexuális együttlét nem kötelező szolgáltatás, hanem két ember szabad akaratán és kölcsönös igényén alapuló intim együttlét, akkor semmiféle erőszakra nem adhat alapot ennek bármilyen okból való megtagadása. Végül, de nem utolsó sorban azt is érdemes megjegyezni, hogy a bántalmazott nőkkel készült interjúk és esettanulmányok számos esetben (ld. pl. Morvai 1998: 75–93) bemutatják, hogy a fizikailag bántalmazó férfiak a súlyos ütlegetés után nem egyszer még a szexuális együttlétet is elvárják, vagy kieroszakolják a nőtől. Vajon megértjük-e, ha ebben nem túl nagy kedvvel vesz részt a nő?

Tamási az aktákból számos meglepő, de a jelen tanulmányban bemutatott többi kutatás megállapításai-val is ellentétes megállapítást olvas ki. Ilyenek például, a teljesség igénye nélkül:

- még a hosszú ideje bántalmazó kapcsolatban élő nők sem félnek bántalmazó partnerüktől (217),
- a válás során felmerülő megoldatlan problémák az iratokban nem a valós helyzetet, hanem a nők ügyvédjeinek sablonszövegeit tükrözik (205),
- az italozó, szeretőket tartó, a nőt becsmérlő életmód a férfi részéről nem jelent bántalmazást, ha nem történt fizikai erőszak (194),
- amikor a nők ki akarnak lépni egy bántalmazó (vagy akár csak nem kielégítően működő) kapcsolatból, azt a férfiak azért akarják megakadályozni, mert a „*férfiak félelme az egyedüllétől, a kapcsolat megszűnésétől sokkal erősebb, mint a nőké*” (198).

Nem tudhatjuk, hogy a szerző ezekre és hasonló következtetéseire miképpen jutott. A szerző eltekint attól a tényről, hogy a partnerük ellen bűncselekményt elkövető nők jelentős része hosszú bántalmazási folyamat után követi el súlyos tettet (ahogy azt például az *Elítéltek körében végzett vizsgálatok* című fejezetben bemutatott MONA kutatás igazolja). Fontos megjegyezni azt is, hogy Tamási az egyetlen olyan hazai kutató, aki az aktaelemzések során nem figyelt fel a jogalkalmazók hiányos tudására és sztereotip gondolkozására a párkapcsolati erőszakkal kapcsolatosan, és arra, hogy az akták időnként nem tartalmaznak elég információt a párkapcsolatról és a súlyos bűncselekmény előzményeiről.

Az itt bemutatott és további megkérdőjelezhető állítások következtében a tanulmány következtetéseinek jelentős részét csupán spekulációnak, és nem tényekkel alátámasztott érvelésnek tekinthetjük. Kétségtelenül szükség lenne további kutatásokra a kölcsönösen bántalmazó kapcsolatok dinamikájának mélyebb megértésére és a partnerbántalmazás áldozataivá váló férfiak helyzetének mélyebb megértéséhez, az itt bemutatott kutatás azonban ehhez csupán egy adalék lehet.

Idős nők férjük/partnerük általi bántalmazása rendőrségi akták elemzése alapján

2001 és 2004 között az Európai Unió DAPHNE keretprogram támogatásával Magyarországon és további öt európai országban¹⁴ kutatást végeztünk az idős nők elleni párkapcsolati erőszak témakörében.¹⁵ A kutatás fő céljai közé tartozott, hogy felmérje, a résztvevő országok hogyan kezelik az idősebb nők elleni erőszakot, vannak-e olyan speciális intézmények, kormányzati stratégiák és cselekvési tervek, melyek ennek a korosztálynak

14 Ausztria, Németország, Lengyelország, Portugália és Egyesült Királyság.

15 www.ipvow.org

a problémáira összpontosítanak. A kutatás statisztikai adatok gyűjtését, szakértői és áldozat-interjúk készítését, valamint rendőrségi akták elemzését foglalta magába. A tanulságokból a jogalkalmazó és a szociális szervek munkáját támogató, a legfőbb tanulságokat összefoglaló segítő kiadványok is születtek.

A statisztikai adatok gyűjtése a megfelelő bontás hiányában Magyarországon sikertelen volt. A szakértői interjúk feldolgozása azért nem hozott különösebben érdekes eredményeket, mert a vizsgálatban megkérdezett felkért szakemberek (szociális munkások, rendőrök, egészségügyi dolgozók, családok átmeneti otthonainak vezetői stb.) jelentős része szakmai munkájában nem találkozott idős női áldozattal, vagy egyenesen úgy gondolta, hogy az idősek párkapcsolatában nem fordul elő bántalmazás.

A kutatás leginformatívabb része a rendőrségi akták feldolgozása volt, ezért itt ennek a kutatási blokknak fő megállapításait mutatom be. Valamennyi részt vevő országban 80–100 (Magyarországon 82) olyan rendőrségi akta került feldolgozásra és összehasonlításra, ahol a párkapcsolati erőszak áldozata 60 év feletti nő volt, az elkövető pedig férje/élettársa. Az akták tartalmát a kutatócsoport előzetesen kidolgozott kódutasítása alapján számszerűen is feldolgoztuk.

Az aktaelemzés módszertani erőssége a nemzetközi összehasonlíthatóság és a kvantitatív jelleg, ugyanakkor gyengesége, hogy az akták egyik országban sem, így Magyarországon sem reprezentálják az adott sokaságot. A magyar akták Budapesten és három megyében 2006 és 2011 között rögzített eseteket tartalmazzák. Megbízható adatok hiányában nem tudhatjuk, hogy mekkora a tényleges sokaság (a 60 éven felüli, párkapcsolati erőszak áldozatául esett nők száma) országosan, de még a vizsgálatban részt vevő megyék esetében sem, hiszen a megyei rendőrkapitányság munkatársai válogatták ki számunkra az aktákat. Az eredmények értelmezésekor azt is figyelembe kell venni, hogy ezek olyan megyék állapotát tükrözik, ahol a nők elleni családon belüli erőszak a prioritást képező ügyek között van, hiszen egyáltalán volt ilyen ügyük. Volt olyan megye, ahol a megyei rendőrkapitányság megkeresésünkre azt válaszolta, hogy a területükön egyáltalán nem fordultak elő ilyen ügyek.

A magyar aktákban a többi országhoz képest kevesebb információ került rögzítésre az áldozatok és elkövetők egészségi állapotáról, krónikus betegségeiről, mentális állapotukról és az esetleges gondozási helyzetről a két fél között. Ez azért is problematikus, mert egyrészt a fizikai és szellemi leépülés fokozhatja az áldozattá válás esélyét, egyúttal csökkenti a segítségkérés lehetőségét. Másrészt a gondozási szituáció erősen kockázatonövelő a bántalmazás szempontjából. Akár a gondozó, akár a gondozott kerülhet a stressz, a kimerültség, a reménytelenség olyan szintjére, ahol a másik fél bántalmazása könnyebben bekövetkezhet.

A vizsgált 82 eset kétharmada városi környezetben történt. Ez azt a látszatot kelthetné, hogy ez az erőszak típus gyakoribb a nagyobb településen. Ugyanakkor több helyütt jelezték a rendőrségi szakértők, hogy a kisebb településeken, és még inkább a tanyán élő sértettek esetében a látencia sokszoros lehet. Ennek okai között szerepel, hogy ritkább a rendőri jelenlét, az áldozatok számára bonyolult a segítségkérés, és közvetlen szomszédok hiányában külső segítségre sem számíthatnak.

A nyugati országokkal szemben a magyar áldozatok rendelkeztek saját jogú nyugdíjjal, így egyoldalú anyagi kiszolgáltatottságuk általában nem volt jellemző. Ugyanakkor igen gyakori volt a kölcsönös anyagi függőség, mivel számos esetben két nyugdíj összege is igen alacsony életszínvonalat tett lehetővé a pár számára. A közö-

sen megszerzett egyetlen tulajdon, a lakás vagy ház megosztása számos esetben nehézségekbe ütközött, ilyenkor a pár közötti feszültséget éppen az generálta, hogy nem tudtak külön költözni, „megszabadulni” egymástól.

Figyelmeztető jelnek tartjuk, hogy a 82 sértett között egyetlenegy sem volt, aki a párkapcsolati erőszakkal kapcsolatban valamilyen szociális vagy egyéb szervezettől korábban segítséget kapott volna. Egyrészt ez arra utal, hogy a párkapcsolati bántalmazásban tényleges segítséget nyújtani tudó szakemberek, intézmények száma mennyire korlátozott, másrészt arra, amit kutatásunk másik szakasza is bizonyított: a szociális és egészségügyi szakemberek jelentős része nem ismeri fel a párkapcsolati erőszak jeleit, nem tud, vagy nem akar ezzel a jelenséggel foglalkozni.

Az elemzett párkapcsolati erőszak esetek közül minden ötödik egy jellegzetes csoportot alkotott. Ezekben az elkövető több mint 10 évvel volt fiatalabb az áldozatnál. Ez a tény azért érdemel figyelmet, mert az aktákban található tanúvallomások szerint, bántalmazás esetén az átlagnál is kevésbé számíthat környezete együttérzésére és segítőkészségére az a nő, aki magánál jóval fiatalabb élettárral, partnerrel él együtt. Amennyire az az aktákból kiderült, a magánytól való szorongás, az egyedüllétből fakadó tehetetlenségérzet motiválta általában a nőt, hogy magánál lényegesen fiatalabb élettársat válasszon. Ugyanakkor ezekben az esetekben a férfi nem jelentett megoldást a nehéz élethelyzetre, mert többnyire nem volt önálló keresete, eltartatta magát a nővel, és a kapcsolat kezdete után szinte azonnal megjelent a bántalmazás is. Az áldozat az elmergesedő kapcsolatnak nem tudott véget vetni, mert többnyire az ő lakásában éltek, amiből az elkövetőt nem volt képes egyedül kitenni.

Az esetek felét kitevő házasságok jelentős része tartós, egész életen át tartó együttélés, ahol a bántalmazás többnyire már korábban elkezdődött, esetenként évtizedek óta tartott. A válás, illetve a párkapcsolat megszakítása sem feltétlenül járt együtt az erőszak megszűnésével. Minden negyedik bántalmazás olyan felek között történt Magyarországon, akik már hivatalosan nem alkottak egy párt. A teljes mintában ez mindössze 10% volt. A bántalmazás idején együtt élő 60 sértettből 31 szeretett volna az elkövetőtől elválni, vagy tőle elköltözni. Tehát még az idősebb korú bántalmazott nők jelentős részére sem áll az a közkeletű feltételezés, hogy nem próbálnak meg kilépni a bántalmazó kapcsolatból. Ugyanakkor az a feltevésünk, hogy ez – különös tekintettel az áldozat idősebb korára – keveseknek sikerül. Ehhez ugyanis nem kapnak megfelelő támogatást sem családjuktól, sem a hatóságoktól. Még azokban az esetekben sem, amikor a sértettel együtt él a felnőtt gyereke, unokája. Az akták tanúsága szerint a felnőtt gyerek, unoka igen gyakran szintén bántalmazó, és a legritkább esetben tudja/akarja az áldozatot megvédeni.

Az esetek háromnegyedében az aktákban fizikai bántalmazást rögzítettek. Érdekes azon elgondolkodni, hogy vajon ténylegesen ez a bántalmazási forma a leggyakoribb, netán ezt tartja a rendőrség a legsúlyosabbnak, vagy maguk a sértettek is csak akkor fordulnak a rendőrséghez, ha súlyos fizikai bántalmazást élnek át? A közvéleményben a bántalmazás fogalma alatt legtöbbször csupán a fizikai bántalmazást értik. Ugyanakkor például az elvált, szétköltözött párok esetében a bántalmazás leggyakoribb formája a zaklatás, fenyegetés. Ilyenkor a férfi nem tud belenyugodni a kapcsolat megszűntébe, ha már nem tudja visszafogadtatni magát, különféle erőszakos módszerekkel próbál bosszút állni, vagy legalábbis megnehezíteni volt párja életét. Különösen nehéz azok helyzete, akik nem tudnak két külön lakásba költözni, így a megosztott lakás használata kínál mindennapi ütközési pontokat.

A bántalmazások 89%-a volt a rendőrségi akták szerint egyoldalú, tehát csak a nő szenvedte el a bántalmazást. Az esetek 11%-ában a bántalmazás valamilyen formában kölcsönös volt, a körülményekről azonban keveset tudunk meg (pl. ki kezdeményezte a bántalmazást, mióta tartott a bántalmazás, milyen fokú sérülést okozott a nő a férfinak stb.).

A nemzetközi kutatócsoport tapasztalatai alapján bizonyos helyzetek különösen súlyossá teszik az erőszakos incidenst. Ha ezek felmerülnek, akkor – függetlenül attól, hogy ténylegesen bekövetkeznek-e, vagy sem – a bántalmazó durvasága, elszántsága jelzi a sértett komoly veszélyeztetettségét. Az esetek több mint harmadában előfordult, hogy a férfi gyilkossággal, öngyilkossággal fenyegette meg a nőt. Alig marad el ettől azok aránya, akik súlyos sérülést okozó bántalmazással fenyegetőztek („*kitaposom a beled*”, „*szétrúgom a fejed*” stb.). Minden ötödik esetben történt fojtogatás, és minden tizedik esetben fegyverrel, vagy fegyverként használható tárggyal (kés, kerti szerszám, székláb stb.) fenyegette a sértettet a gyanúsított. Alkohol hatása alatt követte el tették a bántalmazók egyharmada (26 fő), 7 esetben mind az áldozat, mind az elkövető részeg volt.

Végül az esetek 30%-ában került sor vádemelésre; 35%-ában nem került erre sor, és az akták 35%-ából nem derül ki pontosan ez az információ. Az esetek 35%-ában tehát bizonyítottság hiányában; bűncselekmény hiányában; vagy az áldozat kérésére került sor az ügy lezárására. Az akták egy része csak annyit rögzít, hogy lezárták az eljárást. Az ügyészség az elé kerülő eseteket – megfelelő törvényi tényállás hiányában – nem minősítette családon belüli erőszaknak, hanem a rendőrségi besorolást többnyire átvéve súlyos testi sértésként, könnyű testi sértésként, zaklatásként stb. kezelte. Mindössze négy aktában találtunk arra utalást, hogy a rendőrség felvette a kapcsolatot valamilyen szociális intézménnyel. Ugyanakkor nem tudjuk, hogy akár a rendőrség, akár ez az intézmény bármilyen esetkövetést, vagy utógondozást végzett volna.

Összességében tehát az idős nők által elszenvedett párkapcsolati erőszakra vonatkozó kutatásból számos, az adott korosztály speciális helyzetére jellemző vonásokat ismerhettünk meg. Bár olyan meggyéből érkeztek az akták, ahol a nők elleni erőszak elleni fellépés a rendőrkapitányság prioritásai közé tartozik, az akták jelentős része kevés információt rögzített, a felhasznált bizonyítékok száma kevés volt, és gyenge, esetleges volt a rendőrség és a szociális intézmények együttműködése. Bár az elemzett minta nem volt reprezentatív, a kutatás megfelelő alapot biztosíthat további hasonló vizsgálatok elvégzésére.

Elítéltek körében végzett vizsgálatok

Magyarországon az elmúlt húsz év során néhány olyan kriminológiai vizsgálat is zajlott, melyek jogerős ítélettel zárult bűnügyek aktáinak feldolgozásával, illetve a büntetésüket töltő elítéltekkel készített mélyinterjúk elemzésével járultak hozzá a párkapcsolati erőszakról szóló tudásunkhoz. A kutatások egy része kifejezetten a családon belüli erőszak előfordulására fókuszált az elítéltek életében, mások esetében a párkapcsolati erőszakról szerzett információ mintegy mellékterméke az eredeti kutatásnak.

Az elítéltek körében végzett kvalitatív vizsgálatok kiemelkedő példája a Magyarországi Női Alapítvány (MONA) 2004–2005-ben elvégzett interjúk kutatása (Rédai et al. 2005), melyet a büntetés-végrehajtási intéze-

tekben életellenes bűncselekmény¹⁶ elkövetése miatt fogva tartott nők és férfiak körében folytattak.¹⁷ Az interjúk során arról gyűjtöttek információt a kutatók, hogy az életellenes bűncselekményért elítélt megkérdezettek életében milyen mértékben és formában fordult elő a gyerekkori és a felnőttkori családon belüli erőszak, és milyen összefüggések tárhatók fel e jelenségek és a fogvatartottak által elkövetett bűncselekmények között. A kutatás legfőbb célja a Társadalmi Bűnmegelőzés Nemzeti Stratégiájának minél sikeresebb végrehajtásához való hozzájárulás volt.

A kutatás során 50 nővel és 49 férfival készült interjú. A szerzők értékelése alapján a megkérdezett elítéltek száma és az interjúk minősége biztosítja, hogy az eredmények értelmezhetőek legyenek erre a speciális mintára (Rédai et al. 2005: 7). Különösen igaz ez a nők esetében, ahol a célcsoport nagyjából minden negyedik tagját sikerült megkérdezni, így sokrétű információt kaptak a kutatók a családon belüli erőszakról az elítélt nők esetében általában, és kiemelten azok esetében, akik az életellenes bűncselekményt a partnerük ellen követték el. A férfi elítéltek esetében több nehézséggel kellett szembenézni, mivel közülük többen voltak, akik visszatartották a kutatásban való részvételt. Így az interjúra vállalkozó férfiak körében a házastárs, élettárs ellen elkövetett életellenes cselekmény miatt elítéltek aránya a várhatónál kevesebb lett.¹⁸

A fogvatartottak körében végzett vizsgálatok általában alátámasztják a szociális tanuláselmélet fő megállapítását, mely szerint a gyerekkori bántalmazó családi környezet hosszú távú negatív hatásokkal bír. Többek között növeli annak az esélyét, hogy az ilyen körülmények között felnövő gyerek az agressziót a mindennapokban problémamegoldási stratégiaként használja, ami nem csupán a párkapcsolati erőszak, hanem általában a bűnelkövetés egyik rizikófaktoraként jelentkezik. Korábbi hazai vizsgálatok szerint az elítélt férfiak ötöde (Póczik 1999) és a nők harmada (Fehér–Parti 2002) gyerekkorában erőszakos bánásmódnak volt kitéve.

A gyerekkori bántalmazó családi környezet a MONA vizsgálata alapján is gyakori volt mind a férfi, mind a női elítéltek esetében. Ebben a mintában a gyerekkori bántalmazás a családban nagyobb arányban sújtotta a női elítélteket (68%), mint a férfiakat (54%). Ugyanakkor a megkérdezett férfiak közül minden negyediket fizikailag bántalmazta gyerekkorában intézeti nevelője, vagy tanára. Egyetlen férfi sem említette, hogy szexuális bántalmazás érte volna élete során, a nőknek azonban 42%-a esett áldozatul szexuális abúzusnak gyerek-, vagy serdülőkorában.

Korábbi kutatások azt is bizonyították, hogy az életellenes cselekményért elítélt nők jelentős része tette elkövetése előtt hosszabb ideje volt bántalmazás elszenvedője párkapcsolatában. Mint Fehér és Parti tanulmánya leszögezi: „... az életellenes cselekményért elítélt nők csaknem fele volt rendszeres 'fizikai és pszichikai' erőszak áldozata házastársa, partnere részéről, és a vizsgált esetek 60 százalékában a bűncselekmény a partner ellen irányult” (Fehér–Parti 2002, idézi Rédai et al. 2005: 5). Tehát ezen elítélt nők jelentős része egy tartósan bántalmazó párkapcsolatban élve követte el az életellenes bűncselekményt, így a korábbi áldozati státusza alakult át elkövetőivé egy ponton, ezt azonban a hazai jogalkalmazás nem feltétlenül vette figyelembe (Huszár–

¹⁶ A kutatás az emberölést, az emberölési kísérletet és az emberölésre való felbujtást sorolta ide.

¹⁷ A kutatás az Igazságügyi Minisztérium Országos Bűnmegelőzési Bizottság Titkársága támogatásával és a büntetés-végrehajtási intézmények segítségével folyt.

¹⁸ Az 50 megkérdezett nő közül 26 követett el életellenes cselekményét partnere ellen (2 fő esetében nincs erről információ), míg a 49 megkérdezett férfi közül csupán 6 olyan volt, akinek cselekménye partnere ellen irányult.

Tari 1997). Az 1997 óta eltelt időszak e tekintetben nem sok javulást hozott, mint azt a jelen tanulmány 3.6. pontja alatt bemutatott vizsgálatok is bizonyították.

A MONA vizsgálatában (Rédai et al. 2005) a megkérdezett férfiak 33%-a (16 fő) állította, hogy felnőtt korában bántalmazta legalább egy partnerét, ugyanakkor nem volt olyan, akit női partnere bántalmazott. Amikor arról számoltak be, hogy a nő visszaütött az ő fizikai támadásuk alkalmával, azt az érintett férfiak nem tekintették bántalmazásnak. A feleség elleni erőszak leggyakoribb okaként a megcsalást, a veszekedést, a gyerek nem megfelelő ellátását, vagy a hazugságot jelölték meg. 49 megkérdezett férfi közül 6 olyan személy volt, aki partnere ellen követte el az életellenes cselekményt. Közös jellemzője ezeknek az eseteknek az elkövető alkoholos állapota. Az elkövetők egy része olyan ittas volt, hogy állítása szerint utólag nem is emlékezett a cselekmény részleteire. A megkérdezett férfiak közül nem volt olyan, aki élete során párkapcsolati erőszakot szenvedett volna el partnerétől. A feleségük vagy élettársuk ellen erőszakos cselekményt elkövetők megbánták tettüket (ha emberöléssel végződött), vagy bagatellizálni igyekeztek azt az interjúban (ha az életellenes bűncselekmény nem a feleség ellen irányult).

Az 50 életellenes cselekményért elítélt nő közül 43 fő (86%) szenvedett el bántalmazást felnőtt élete során valamelyik férfi partnerétől. A fizikai, érzelmi, szexuális, gazdasági stb. bántalmazások általában együttesen fordultak elő. A megkérdezett nők szinte mindegyike úgy értékelte, hogy bántalmazójuk alkoholista volt, és a bántalmazás leggyakrabban az elkövető ittas állapotában történt. A 43 bántalmazó kapcsolat közül 34-ben kis-korú gyereket is neveltek, akik számára a családon belüli erőszak a gyerekkori szocializáció része lett.

A partnerük által bántalmazott nők közül harmincöt fő kért segítséget a családjától, a környezetétől; és huszonkilencen fordultak a hatóságokhoz is segítségért. A családi, szomszédsági segítség azonban csak alkalmi lehetett, a hatósági segítség pedig rendre elmaradt, mindössze 9 nő kapott valamiféle értékelhető segítséget. Az interjúkból kirajzolódó esetek akár tankönyvi példák is lehetnének, hiszen megjelenik bennük az erőszak ciklikussága, a próbálkozás a kapcsolatból való kilépésre – amit többnyire az erőszak fokozódása, illetve a hatósági szervek passzivitása kísért.

A megkérdezett nők közül 26 fő követte el férje/partnere ellen az életellenes bűncselekményt. Az elkövetők állítása szerint ezek a cselekmények mindig olyan szituációban következtek be, amikor életüket, testi ép-ségüket vagy gyerekük életét veszélyben érezték. A korábban idézett Huszár–Tari (1997) tanulmány állításával egybecsengően jelen kutatás is azt állapította meg, hogy a tartósan fennálló bántalmazás a későbbi elkövető traumatizált állapotát alakította ki, ennek összes mentális és fizikai következményével, és ilyen helyzetben következett be a súlyos bűncselekmény.

A kutatás figyelemreméltó megállapítása, hogy az elkövetőt ért korábbi sorozatos bántalmazás az esetek egyharmadában nem jutott a jogalkalmazó szervek (rendőrség, bíróság) tudomására, vagy az életellenes bünténnyel kapcsolatos ítélethozatalkor a bíróság nem vette azt figyelembe. Sőt, az is előfordult, hogy a tartós bántalmazás elszenvetését a bíróság éppenséggel a nő elleni súlyosbító körülményként vette számításba, őt hibáztatva, hogy nem lépett ki a bántalmazó kapcsolatból. A férjük, élettársuk ellen életellenes bűncselekményért elítélt nők a korábban elszenvedett súlyos bántalmazások ellenére megbánták tettüket. Ugyanakkor az elszenvedett és elkövetett traumatikus események feldolgozására a kutatás megállapítása szerint nem kaptak a büntetés-végrehajtási intézményekben szakszerű segítséget.

Kutatások a jogalkalmazás működéséről a nők elleni erőszakot (is) tartalmazó ügyekben

A NANE és a PATENT Egyesület kutatási és pereskedési programja

A NANE és a PATENT Egyesület 2007-ben egyéves programot indított a nők és gyerekek elleni férfierőszakkal kapcsolatos jogalkalmazás vizsgálatára, melynek eredményeit egy összefoglaló kötetben jelentette meg (Wirth 2013). A program és a hozzá kapcsolódó kutatás a párkapcsolati erőszakot nemi alapúnak tartja. A program összefoglalását tartalmazó kötetben Benkő Fruzsina (2013) a 2006. év első félévében és a 2007. év második félévében a NANE segélyvonalához befutott telefonhívások statisztikai összegzését végezte el. A két féléves időszakban 890, illetve 667 hívás érkezett a segélyvonalra, ezek fele célcsoportos hívás volt, azaz családon belüli és párkapcsolati erőszakra vonatkozott. A célcsoportba tartozó hívások kétharmadában maga a bántalmazott nő volt a telefonáló, a többi telefonáló megoszlott a családtagok és a laikus segítők között. Leggyakrabban fizikai bántalmazásról számoltak be, de az esetekben megjelent a lelki, a gazdasági és a szexuális erőszak is. Az elemzés felhívta arra a figyelmet, hogy a bántalmazottak többsége a rendőrség, a szociális szféra és a bíróságok, azaz a velük találkozó szakemberek tájékoztatlanságáról, esetenként ügyükkel szembeni érdektelenségükről, sőt az áldozatok hibáztatásáról számoltak be.

Hasonló kép bontakozik ki a kötet egy másik tanulmányából (Kuszing 2013), mely a családon belüli erőszakkal kapcsolatos ügyekben közreműködő igazságügyi pszichológus szakértők gyakorlatát elemezte. A szerző az elemzésben felhasználta a jogsegélyszolgálat által kísért esetekhez készített pszichológusi szakvéleményeket, és 17 igazságügyi pszichológus szakértővel készített interjút (az interjúra felkért szakértők száma 42 volt). Az elemzés bemutatta az érvényben lévő jogszabályokat és az igazságügyi pszichológiai szakértők számára készített módszertani leveleket, melyek előírják számukra, hogy az eset mely szereplőjét kell és melyet nem szükséges vizsgálniuk. Emellett kitért arra is, hogy az igazságügyi pszichológiai vizsgálatok során mely tesztek alkalmaznak és azokból milyen következtetéseket vontak le. Összességében az derül ki a tanulmányból, hogy maga a jog, de az igazságügyi pszichológusi gyakorlat is kevésbé védi az áldozatot, mint szükséges lenne, esetenként kifejezetten az elkövetőnek kedvez. Ha ehhez még a szakértő saját ismerethiánya vagy áldozathibáztató attitűdje is hozzájárul, a sértett nem kap segítséget ahhoz, hogy elégtételt kapjon, vagy, hogy sikeresen (további sérülések, megaláztatások, vagy éppen jogsérelem nélkül) keveredjék ki egy olyan perből, melyben ő a családon belüli erőszak áldozata.

A nők elleni férfierőszak jogi kezelésének hazai jellemzőit foglalta össze Spronz Júlia két tanulmányában (2013, 2016). A 2013-ban megjelent tanulmány a NANE és a PATENT Egyesület 2007-es programjának részeként megvalósult elemzésen alapul, míg a 2016-os kötetben az előző anyag tanulságai újabb esettanulmányokkal egészültek ki. Mindkét elemzésben olyan esettanulmányok támasztják alá a szerző érvelését, melyek a PATENT Egyesület jogsegélyszolgálatához fordult sértettek ügyei voltak. Mivel a jogsegélyszolgálatához feltehetően olyan bántalmazott nők fordultak, akik a jog szövevényes hálójában nehezen igazodtak ki, vagy akiknek ügye elhúzódott, a bemutatott esettanulmányok vélhetőleg az átlagos jogeseteknél bonyolultabbak, negatívabb lefolyásúak voltak. A bemutatott jogesetek bizonyították, hogy Magyarországon a hatóságok, a szociális és gyámügyi szervek, az orvosok és sokszor a családtagok is igyekeztek láthatatlanná tenni, bagatellizálni a nők elleni férfierőszak létezését. Ráadásul a férfiak által bántalmazott nők számos esetben nem kaptak megfelelő jogi védelmet sem.

A bántalmazott nők gyakran találták szembe magukat azzal a helyzettel, hogy a jogalkalmazók ismerethiányuk vagy sztereotip gondolkodásuk miatt nem hittek nekik. A jogba beépített mechanizmusok is akadályozták, hogy a bántalmazott nők megfelelő védelmet kapjanak, illetve hogy a bántalmazó bíróság elé kerüljön ügyük. Bizonyos fajta párkapcsolati bántalmazások (mint könnyű testi sértés, vagy rágalmazást stb.) esetében csak magánvádas eljárás indulhat az elkövető ellen. Ilyenkor azonban a sértettnek kell elindítani és végigvinni az eljárást, melyhez sok esetben nehezen talál megfelelő jogi, érzelmi stb. támogatókat. A sértett és az elkövető közös meghallgatása, a bíróság törekvése a „békítésre” számos esetben csak nehezíti a sértett helyzetét.

A bántalmazott nőkkel szembeni hatósági trükkök egyike a bántalmazó „eltüntetése” és a nyomozás átirányítása a sértettre, amit különösen szexuális jellegű bűncselekmények esetében alkalmaztak gyakran. Ez a mechanizmus az áldozathibáztatás összes eszközével él, amennyiben a nyomozás az elkövető és a tett elkövetése helyett egyre inkább arra irányult, hogy a sértett viselkedése, a bűncselekmény elszენvedése előtti szokásai hogyan idézhették elő a bűncselekményt.

Előfordult, hogy a bíróság még a bizonyíthatóan bántalmazó apa részére is biztosította a gyerekek láthatását, illetve az anyát büntette, ha az apától rettegő, bántalmazott gyerekek nem akartak az apával találkozni. Ha az apa sok éven át semmilyen módon sem gondoskodott gyerekéről, nem is kereste a találkozást, nem fizetett tartásdíjat, de egy napon mégis igényt tartott a gyerekére, a bíróságok hajlamosak voltak számára kedvező módon ítélezni. Ahogy Spronz fogalmaz: *„A bírói jogalkalmazás során kirajzolódni látszik az a megdönthetetlen vélelem, hogy egy gyereknek minden körülmények között szüksége van az apjára, bármilyen apa is az illető, és bármit is tett a múltban”* (Spronz 2016: 23). Ugyanakkor, a bemutatott jogesetek alapján úgy tűnik, egyre gyakoribb az is, hogy ha az apa akadályozza a nála elhelyezett (vagy engedély nélkül magánál tartott) gyerek anyai láthatását, az nem jár semmilyen jogkövetkezménnyel számára.

A tanulmány legfőbb mondanivalója az, hogy a gyámhatóságoknál, a családsegítőkben és a jogalkalmazásban dolgozók családon belüli erőszakkal kapcsolatos tudása, képzettsége messze elmarad az elvárhatótól. Nem ismerik a családon belüli erőszak természetét, ciklikusságát, a bántalmazott nők kiszolgáltatottságának formáit, azt, hogy a bántalmazás a válási folyamat során többnyire fokozódik. Pedig mindezekről számos magyar nyelven is elérhető segítő szakirodalom számol be. Ehhez hozzájárul az is, hogy a szakemberek egy része alpból nem fogadja el a nők bántalmazottságának tényét, elterjedtségét, így saját elfogultsága is a bántalmazó oldalára állítja őt.

Laikus bírósági megfigyelések

A bíróságfigyelés (*court watch*) Magyarországon meglehetősen ritkán használt adatgyűjtési módszer. Az igazságszolgáltatás működésének laikus megfigyelése nem tekinthető tudományos kutatási módszernek, sokkal inkább egyfajta állapotfelmérő, attitűd-megismerő tevékenység, a jogalkalmazás civil kontrollja. A bíróságfigyelés során a megfigyelő nem von le tudományos jellegű következtetéseket a tárgyalás menetéből, hanem a civil közösség képviselőjeként arra összpontosítja figyelmét, hogy a bíróság miképpen kezel egy adott témát, jelen esetben a párkapcsolati erőszak témakörét (Stummer–Stummer 2014: 7–8).

A PATENT Egyesület koordinálásával és szakmai felügyeletével 2013–14-ben és 2015–16-ban folyt Magyarországon bíróságfigyelés olyan polgári és büntetőperes esetekben, melyekben *előfordulhatott* párkapcsolati erőszak is (Stummer–Stummer 2014, Sándor 2016). A megfigyelésekről szóló beszámolók kiemelik azokat a nehézségeket, melyekkel a megfigyelők találkoztak. Már az, hogy a monitorozók bejutottak-e egyáltalán az egyébként nyílt tárgyalásokra, attól függött, hogy az adott tárgyalást vezető bíró, vagy éppen az adott területi bíróság elnöke elfogadhatónak tartotta-e ezt a fajta civil kontrollt. Volt olyan tárgyalás, ahol a bíró nem engedélyezte a megfigyelést még abban az esetben sem, amikor a felek egyikének sem volt kifogása ellene.

A monitorozók a 2013–14-es megfigyelés során összesen 89, a 2015–16-os megfigyelés során pedig 52 olyan bírósági tárgyalást figyeltek meg, ahol egyértelműen előfordult a felek között párkapcsolati erőszak, bár az nem feltétlenül a tárgyalás fő témája volt. A megfigyelések a feladatra kiképzett és felkészített civilek (legtöbbször az adott témához valamilyen módon kapcsolódó emberek: pl. jogászhallgatók, szociális munkával foglalkozók, pszichológusok stb.) munkáján alapultak, és belőlük képet alkothatunk arról, hogy a bírák (és részben az egyéb jogalkalmazó szakemberek) mennyire tartják fontosnak a párkapcsolati erőszakot, mennyit tudnak annak természetéről és hogyan viszonyulnak az áldozatokhoz a bírósági eljárás során.

A beszámolók megállapítják, hogy igen eltérő volt a párkapcsolati erőszak megítélése és kezelése attól függően, hogy a tárgyalást vezető bíró személy szerint mennyire volt tájékozott az adott kérdésben, és mennyire voltak erősek saját sztereotípiái. A jó példák mellett a monitorozók számos olyan esettel is találkoztak, amikor egyértelmű volt, hogy a bíró hiányos ismeretekkel rendelkezett a párkapcsolati erőszak jellegéről, természetéről. Ilyen esetekben a bírák

- az átlagos állampolgárok többségéhez hasonlóan gyakran éltek az áldozathibáztatás eszközével („*miért maradt a bántalmazott nő a kapcsolatban?*”, „*minek szült gyereket/gyerekeket a bántalmazó partnernek?*” „*miért nem védte meg gyerekeit attól, hogy szemtanúi legyenek a saját bántalmazásának?*” stb.);
- igyekeztek elhárítani maguktól a párkapcsolati erőszak témakörében való állásfoglalást, noha, ha valóban volt bántalmazás, annak a tárgyalás ügyre is hatása lehetett (pl. válóper vagy gyerek-elhelyezési per esetében hangsúlyozták, hogy a családon belüli erőszak témaköre nem az adott bíróság kompetenciája);
- valamiféle elképzelt „*ideális családkép*” nevében békülésre igyekeztek rávenni olyan volt házasfeleket is, ahol a feleség láthatóan rettegett férjétől a sokéves bántalmazás következtében („*a gyereknek apára van szüksége*”);
- és végül, de nem utolsónak előfordult, hogy a bántalmazó férfi ügyvédje segítségével manipulálni tudta magát az eljárást és a bírót is.

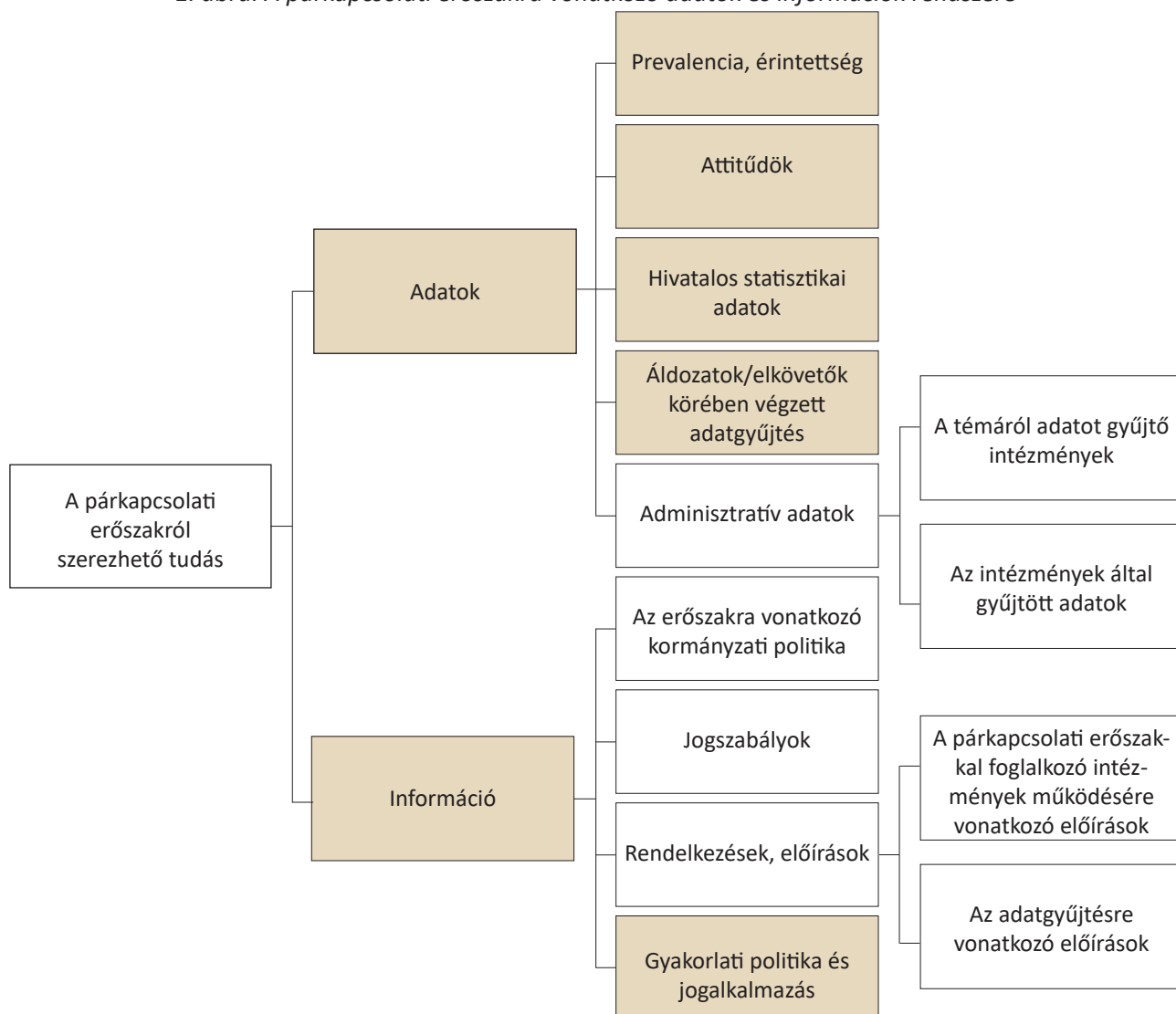
Természetesen, mint a szerzők is leszögezik, a bíróságfigyelés nem alkalmas eszköz arra, hogy ezeknek a jelenségeknek gyakoriságát becsülni tudjuk, illetve általánosítható következtetéseket vonjunk le belőlük az egész hazai bírósági rendszer működésére vonatkozóan. Arra azonban alkalmas, hogy jelezze: a jogalkalmazásban dolgozó szakemberek között is vannak, akik ismerethiányuk folytán, vagy saját előítéleteik foglyaként nem az áldozatok érdekeit képviselik. Ezen megfigyelések alapján nem tűnik megalapozottnak az a gyakori laikus feltételezés, hogy a válással, gyerekelhelyezéssel kapcsolatos eljárásokban a bírák automatikusan a nőknek kedveznének. A két projekt eredményei arra is felhívták a figyelmet, hogy a bírósági tárgyalások és bírói döntések

egy részében a párkapcsolati erőszak figyelmen kívül hagyása, vagy tényleges súlyának nem megfelelő kezelése a bántalmazott felet indokolatlanul hátrányos helyzetbe hozta a perben. Erre mindenképpen figyelemmel kell lenni akkor, amikor a párkapcsolati erőszak témakörét jogerős bírósági ítéletek aktáinak elemzésével kívánja kutatni valaki.

ÖSSZEGZÉS

A párkapcsolati erőszak témájáról igen eltérő forrásokból és megközelítésekben lehetséges adatokhoz, információkhoz jutni. Mint azt az 1. ábrában összefoglalom, az információk egy része a jogszabályokban, a kormányzati politika irányelveiben, az erőszak kezelésére szakosodott intézmények és szakemberek működési protokolljában figyelhető meg. A témáról szerezhető tudás másik része adatokban testesül meg. Ide tartozhatnak a kormányzati szervek és az erőszak sértettjeivel és elkövetőivel foglalkozó intézményekre vonatkozó és az általuk gyűjtött adatok, az áldozatok és elkövetők körében végzett vizsgálatok, illetve a különféle lakossági felmérések. Az 1. ábrában bemutatom, hogy mire vonatkozóan léteznek információk és adatok Magyarországon, és ezek közül ez az áttekintés mire vonatkozott.

1. ábra. A párkapcsolati erőszakra vonatkozó adatok és információk rendszere

Ebben az összefoglalásban nem foglalkoztam a nők elleni erőszakra vonatkozó jogszabályokkal, az adatgyűjtésre vonatkozó előírásokkal és a párkapcsolati erőszak kezelésére és megelőzésére létrehozott intézmények működésével, valamint a kormányzati politikával.

Magyarországon a rendőrségi és ügyészségi adatok képezik a témával kapcsolatos hivatalos statisztikák forrását. Mivel ezen kívül egyetlen más intézménynek (például a bántalmazottakat befogadó menedékhelyeknek, a családsegítő szolgálatoknak, a gyámhatóságoknak, az egészségügyi intézményeknek stb.) nincs adatgyűjtési és publikus adatszolgáltatási kötelezettsége a családon belüli bántalmazás áldozatairól, emellett nincs olyan központi kormányzati szerv, amely felelős lenne ezen témáért, az adminisztratív adatforrások bemutatása a rendőrségi, ügyészségi adatok ismertetésével ki is merül. Az elérhető statisztikai adatok mellett a tanulmányban az elmúlt húsz év kvalitatív és kvantitatív kutatásait mutattam be. Ezek egy része a gyakorlati jogalkalmazással foglalkozott, másik része lakossági felméréseket, és a párkapcsolati erőszak áldozataira (és kisebb részben elkövetőire) vonatkozó célzott vizsgálatokat jelentett.

A nők elleni erőszak, ezen belül a párkapcsolati erőszak tematikája a NANE 1994-es megalakulásával került be a magyar közbeszédbe. A NANE és más civil szervezetek¹⁹ kitartó, folyamatos ellenszélben végzett munkája nélkül a mainál is sokkal rosszabb lenne a helyzet ezen a téren. A civil szervezetek nem csupán az érintetteknek szóló tanácsadó és jogvédő munkájukkal, valamint a jogalkotást elősegítő javaslataikkal, de szakemberek képzésével és a szakemberek, illetve a lakosság szélesebb körét célzó tájékoztató kiadványaikkal is fellépnek a nők elleni erőszak visszaszorítása érdekében. A maguk korlátozott anyagi eszközeivel kutatásokat is végeznek, mint ezt a korábbi fejezetekben bemutatam. Valójában az elmúlt húsz év értékelhető kutatási eredményeinek felét ők biztosították, csupán a másik fele olyan, amit országon kívüli szervezetek és/vagy magyar állami szervek, kutatási alapok finanszíroztak.

A magyar jogalkotás és jogalkalmazás korábban és jelenleg is tartózkodik attól, hogy a párkapcsolati erőszak nemi szemléletű megközelítését elfogadja, továbbra is hajlik arra, hogy a bántalmazást a párkapcsolat működési zavarának, illetve az egyén jogsérelmének fogja fel. Az állami szervek nem folytatnak színvonalas adatgyűjtést, de független kutatókat vagy kutatóintézeteket sem támogatnak abban, hogy az ismeretek a nők elleni erőszak és ezen belül a párkapcsolati erőszak, valamint általában a családtagok közötti erőszak témaköréről naprakészek legyenek.

A bemutatott kutatások bizonyították, hogy a nők elleni párkapcsolati erőszak széles körben elterjedt Magyarországon. Ugyanakkor a hazai kutatások nem támasztják alá azt a felvetést, hogy a férfiakat női partnereik szintén magas arányban bántalmazná. A párkapcsolati erőszak nem tekinthető nem-semleges kérdésnek, a rendelkezésünkre álló információk és adatok alapján az elsősorban a nők ellen irányul és férfiak követik el. Emellett a kutatások másik fontos tanulsága, hogy a témával kapcsolatos ismerethiány nem csupán a politikusok és a laikusok, de az áldozatokkal kapcsolatba kerülő szakemberek, jogalkalmazók körében is jellemző. A szakemberek nem ritkán maguk is kifejezetten előítéletesnek és empátia-hiányosnak mutatkoznak, így az áldozatok védelme csorbát szenved. Az Isztambuli Egyezmény ratifikálása éppen ezen a téren hozhatna javulást, hiszen az abban foglaltak konkrét intézkedések végrehajtását írják elő a prevenció, a szakemberek képzése, az

¹⁹ Különösen a PATENT Egyesület, a MONA és a Habeas Corpus Egyesület.

adatgyűjtés, az áldozatvédelem és a társadalmi érzékenyítés terén. Az viszont, hogy a családon belüli erőszakkal kapcsolatos kutatások elnyerjék méltó fontosságukat a kutatói közösségben, még az esetleges ratifikálás után is kitartó munkát igényel.

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, J. F. – Kras, K. (2007) Revisiting Albert Bandura's Social Learning Theory to Better Understand and Assist Victims of Intimate Personal Violence. *Women & Criminal Justice*, 17(1), 99–124. http://dx.doi.org/10.1300/J012v17n01_05
- Bandura, A. (1973) *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bartlett, K. T. – Kennedy R. (szerk.) (1991) *Feminist Legal Theory Readings in Law and Gender*. Routledge.
- Benkő F. (2013) A családon belüli erőszak a NANE Egyesület segélyvonal-statisztikájának tükrében. In Wirth J. (szerk.) (2013) *Rendszerbe zárva*. Budapest: NANE–PATENT Egyesület, 11–24.
- Campbell, J.C. (2002) Health consequences of intimate partner violence. *Lancet*, 359(9314), 1331–1336. [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(02\)08336-8](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(02)08336-8)
- Capaldi, D. M. – Knoble, N. B. – Wu Shortt, J. – Kim, H. K. (2012) A Systematic Review of Risk Factors for Intimate Partner Violence. *Partner Abuse*, 3(2), 231–280. <http://dx.doi.org/10.1891/1946-6560.3.2.231>
- Dobash, R.E. – Dobash, R. (1979) *Violence Against Wives*. New York: Free Press
- Dobash, R. E. – Dobash, R. – Wilson, M. – Daly, M. (1992) The myth of sexual symmetry in marital violence. *Social Problems*, 39, 71–91. <http://dx.doi.org/10.2307/3096914>
- Dougé, N. – Lehman, E.B. – McCall-Hosenfeld, J.S. (2014) Social support and employment status modify the effect of intimate partner violence on depression symptom severity in women: Results from the 2006 Behavioral Risk Factor Surveillance System Survey. *Women's Health Issues*, 24(4), e425–e434. <http://dx.doi.org/10.1016/j.whi.2014.03.006>
- Duc Tran, T. – Hau Nguyen, H. – Fisher, J. (2016) Attitudes towards Intimate Partner Violence against Women among Women and Men in 39 Low- and Middle-Income Countries. *PLoS One*, 11(11), e0167438. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0167438>
- European Commission (2010) Special Eurobarometer No. 344. *Domestic Violence against Women*. Elérhető: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_344_fact_hu_hu.pdf (letöltve 2018-04-16)
- European Commission (2015) *Attitudes towards violence against women in the EU*. Directorate- General Justice and Consumers, Elérhető: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a8bad59d-933e-11e5-983e-01aa75ed71a1/language-en> (letöltve 2018-05-08)
- Fehér L. – Parti K. (2002) *Nők a börtönben*. Kriminológiai Tanulmányok 39. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 212–238.
- Fehér L. (2005) A nők sérelmére elkövetett családon belüli erőszak empirikus vizsgálata. In Virág Gy. (szerk.) *Családi viszonyok*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 171–191.
- Gelles, R. J. (1983) An Exchange/Social Control Theory. In D. Finkelhor, R. – Gelles, M. – Strauss, M. A. – Hotalong, G. (szerk.) *The Dark Side of Families: Current Family Violence Research*. Newbury Park, CA: Sage
- Gracia, E. – Herrero J. (2006) Acceptability of domestic violence against women in the European Union: a multilevel analysis. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 60(2), 123–129. <http://dx.doi.org/10.1136/jech.2005.036533>
- Hegarty, K. L. – O'Doherty, L. O. – Astbury, J. – Gunn, J. (2012) Identifying intimate partner violence when screening for health and lifestyle issues among women attending general practice. *Australian Journal of Primary Health*, 18(4), 327–331. <http://dx.doi.org/10.1071/PY11101>
- Huszár L. – Tari F. (1997) Első lépés. A női fogvatartottak helyzete napjainkban. Az előnyös megkülönböztetés elve. *Börtönügyi Szemle*, 3, 19–26.
- Khalifeh, H. – Hargreaves, J. – Howard, L.M. – Birdthistle, (2013) Intimate Partner Violence and Socioeconomic Deprivation in England: Findings From a National Cross-Sectional Survey. *American Journal of Public Health*, 103(3), 462–72. <http://dx.doi.org/10.2105/AJPH.2012.300723>
- Krizsan A. – Conny R. (2018) *The Gender Politics of Domestic Violence. Feminists Engaging the State in Central and Eastern Europe*. New York: Routledge.
- Krug, E. G. – Dahlberg, L. L. – Mercy, J. A. – Zwi, A. B. – Lozano, R. (2002) *World report on violence and health*. Geneva: World Health Organization.
- Kuszing G. (2013) Az igazságügyi pszichológus szakértők gyakorlata a családon belüli erőszak eseteiben. In Wirth J. (szerk.) *Rendszerbe zárva*. Budapest: NANE – PATENT Egyesület, 59–108.
- Michau, L. – Horn, J. – Bank, A. – Dutt, M. – Zimmerman, C. (2015) Prevention of violence against women and girls: lessons from practice. *The Lancet*, 385(9978), 1672–1684. [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(14\)61797-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(14)61797-9)
- Morvai K. (1998) *Terror a családban. A feleségbántalmazás és a jog*. Kossuth Kiadó, Budapest.

- Namy, L. – Carlson, C. – O'Hara, K. – Nakuti, J. – Bukuluki, P. – Lwanyaaga, J. – Namakula, S. – Nanyunja, B. – Milton, L. – Wainberg, M.L. – Naker, D. – Michau, L. (2017) Towards a feminist understanding of intersecting violence against women and children in the family. *Social Science & Medicine*, 184, 40–48. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.04.042>
- Papadakaki, M. – Tzamalouka, G. S. – Chatzifotiou, S. – Chliaoutakis, J. (2008) Seeking for Risk Factors of Intimate Partner Violence (IPV) in a Greek National Sample. The Role of Self-Esteem. *Journal of Interpersonal Violence*, 24(5), 732–750. <https://doi.org/10.1177/0886260508317181>
- Póczik Sz. (1999) *Magyar és cigány bűnelkövetők a börtönben. Egy kutatás tapasztalatai*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet.
- Rédai D. – Sáfrány R. – Tóth H. (2005) *A családon belüli erőszak jelenségének kutatása női és férfi fogvatartottak körében. Kutatási összefoglaló*. Budapest: MONA.
- Sándor B. (2016) „Csak legyintett arra, hogy családon belüli erőszak”. *Bíróságok monitorozása a párkapcsolati erőszakkal érintett esetek kezelésében*. Budapest: PATENT Egyesület.
- Spronz J. (2013) A jog hálójában. In Wirth J. (szerk.) *Rendszerbe zárva*. Budapest: NANE – PATENT Egyesület, 25–58.
- Spronz J. (2016) *A jog hálójában*. Budapest: PATENT Egyesület.
- Stanley, N. – Humphreys, C. (szerk.) (2006) *Domestic Violence and Child Protection: Directions for Good Practice*. London: Jessica Kingsley Publisher.
- Straus, M. A. (1979) Measuring intra family conflict and violence: The Conflict Tactics Scale. *Journal of Marriage and the Family*, 41, 75–88. <http://dx.doi.org/10.2307/351733>
- Straus, M. A. – Hamby S. L. – Boney-McCoy S. – Sugarman D. B. (1996) The Revised Conflict Tactics Scales (CTS2): Development and Preliminary Psychometric Data. *Journal of Family Issues*, 17(3), 283–316. <http://dx.doi.org/10.1177/019251396017003001>
- Strauss, M. A. – Gelles, R. J. – Steinmetz, S. K. (1980) *Behind Closed Doors: Violence in the American Family*. New York: Doubleday/Anchor.
- Stummer V. – Stummer A. (2014) *Bíróságok monitorozása a párkapcsolati erőszakkal érintett esetek kezelésében*. Budapest: PATENT Egyesület.
- Tóth O. (2012) Mi hány méter? A párkapcsolati erőszak méréséről. *socio.hu*, 2012/1, 37–46. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.37>
- Tóth O. (1999) *Erőszak a családban*. Budapest: TÁRKI.
- Tóth O. (2014) Láthatatlan ügyek: a nők elleni erőszak és a prostitúció kezelésének intézményes mechanizmusa. In Juhász B. (szerk.) *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése*. Budapest: Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség, 301–326.
- Tájékoztató az ismertté vált kiemelt bűncselekmények sértettjeiről, valamint a sértettek és elkövetők kapcsolatairól a 2003–2009. években (2008). Budapest: Legfőbb Ügyészség. Elérhető: <http://ugyeszseg.hu/repository/mkudok2823.pdf> (letöltve: 2018. február 3.)
- Tájékoztató az ismertté vált kiemelt bűncselekmények sértettjeiről, valamint a sértettek és elkövetők kapcsolatairól a 2004–2008. években (2009) Budapest: Legfőbb Ügyészség. Elérhető: <http://ugyeszseg.hu/repository/mkudok1781.pdf> (letöltve: 2018-02-03)
- Tamási E. (2005) A férfiak sérelmére elkövetett családon belüli erőszak. In Virág Gy. (szerk.) *Családi viszonyok*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 192–219.
- True, J. (2012) *The Political Economy of Violence Against Women*. Oxford: University Press.
- Virág Gy. (szerk.) (2005) *Családi viszonyok*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet.
- Violence against women: an EU-wide survey. Main results* (2014) Vienna: FRA. Elérhető: <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/violence-against-women-eu-wide-survey-main-results-report> (letöltve: 2016-10-20)
- Walby, S. (2004) *The Cost of Domestic Violence*. London: Department of Trade and Industry.
- Walby, S. – Towers, J. (2017) Measuring violence to end violence: mainstreaming gender. *Journal of Gender-Based Violence*, 1, 11–31. <http://dx.doi.org/10.1332/239868017X14913081639155>
- Wareham, J. – Boots, D. – Chavez, J. (2009) *Social Learning Theory and Intimate Violence Among Men Participating in a Family Violence Intervention Program*. Elérhető: <https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=249555> (letöltve: 2018-05-08)
- Windt Sz. (2005a) A családon belüli erőszak statisztikai jellemzői- az 1997 és 2002 között ismertté vált bűncselekmények kriminálstatisztikai elemzése. In Virág Gy. (szerk.) *Családi viszonyok*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 136–151.
- Windt Sz. (2005b) Összefoglaló az empirikus vizsgálatról. In Virág Gy. (szerk.) *Családi viszonyok*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 153–170.

Wirth J. (szerk.) (2013) *Rendszerbe zárva*. Budapest: NANE–PATENT Egyesület. Elérhető: <https://nokjoga.hu/sites/default/files/filefield/nane-fra-nepesseg-enyubs-final-2014-w-w-2015jun19.pdf> (Letöltve 2018. április 16.)

Wirth J. – Winkler Zs. (2015) *Nők elleni erőszak az adatok tükrében FRA-népesség-bűnügyi statisztikák*. Budapest: NANE.

Yllo, K. (1993) *Through a Feminist Lens: Gender, Power, and Violence*. In Gelles, R. – Loseke, D. (szerk.) *Current Controversies on Family Violence*. Newbury Park, CA: Sage.

NEMZETKÖZI ÁLLÁSFOGLALÁSOK

World Health Organization (2014) *Global status report on violence prevention*. Elérhető: http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/ (Letöltve 2016-12-20)

Council of Europe (2011) *Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*. Elérhető: <https://www.coe.int/fr/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008482e> (letöltve 2018-04-16)

UN General Assembly, *Resolution on intensification of efforts to eliminate all forms of violence against women, 2006*. A/RES/61/143, 19 December 2006. Elérhető: <http://dag.un.org/handle/11176/159082> (letöltve: 2018-04-16)

CSIZMADIA PÉTER¹

INNOVÁCIÓS POTENCIÁL A MAGYAR GAZDASÁGBAN
A HUMÁN TŐKE FELHASZNÁLÁSÁNAK NÉHÁNY ASPEKTUSA

DOI: 10.18030/socio.hu.2018.4.29

ABSZTRAKT

A magyar gazdaság innovációs teljesítménye nemzetközi összehasonlításban szerénynek mondható, különösen a vállalatok innovációs tevékenysége marad el az élenjáró európai országokétól. A tanulmány az elmaradás lehetséges magyarázatához kíván hozzájárulni, egy olyan elméleti modell keretein belül, amely az innovációs potenciált a szervezetek által felhalmozott intellektuális tőkével kapcsolja össze. A cikk az intellektuális tőke összetevői közül az emberi erőforrások felhasználásával kapcsolatos néhány tényezővel foglalkozik, a *European Working Conditions Survey* adatainak felhasználásával. Legfontosabb következtetése, hogy a humán tőke felhalmozásának és gyarapításának terén Magyarország súlyos deficittel küzd.

Kulcsszavak: innováció, intellektuális tőke, humán tőke, képzés

INNOVATION POTENTIAL AND HUMAN CAPITAL

ABSTRACT

Abstract: The performance of the Hungarian economy in the field of innovation is modest in an international comparison. The article aims at contributing to efforts to explain this weak innovation performance, relying on a theoretical framework that combines innovation potential with the intellectual capital accumulated by organisations. The article focuses on certain aspects of human resources utilization using the data of the European Working Conditions Survey. It concludes that Hungary faces serious deficits in the accumulation and development of human capital.

Keywords: innovation, intellectual capital, human capital, training

¹ Tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

INNOVÁCIÓS POTENCIÁL A MAGYAR GAZDASÁGBAN

A HUMÁN TŐKE FELHASZNÁLÁSÁNAK NÉHÁNY ASPEKTUSA

BEVEZETÉS

Az államszocialista rezsim összeomlása óta eltelt időszakban az innováció kapcsán – számos más területtel együtt – elmaradt az akkor remélt felzárkózás a fejlett országokhoz. A magyar innovációs teljesítmény nemzetközi összehasonlításban továbbra is szerénynek mondható. Az Európai Unió Vállalkozáspolitikai és Ipari Főigazgatósága évente közöl jelentést Európai Innovációs Eredménytábla (*European Innovation Scoreboard – EIS*) címmel az EU és tagállamai innovációs teljesítményéről egy összetett mutatószám alapján. Az összetett innovációs index három fő dimenzió mentén, 24 indikátor figyelembe vételével írja le és rangsorolja az egyes tagországok innovációs teljesítményét.² Az index 0 és 1 közötti értéket vehet fel, ahol 0 a legrosszabb, 1 pedig a legjobb teljesítményt jelzi (EIS 2017). Az index alapján Magyarország 2016-ban az EU tagállamok rangsorában a 23. helyet foglalta el, a mérsékelt innovatív országok csoportjában (Horvátország, Lengyelország, Lettország, Görögország, Ciprus, Szlovákia, Olaszország, Málta, Spanyolország, Litvánia, Észtország, Csehország). Az összetett mutatószám azt jelzi, hogy a mért területek szinte mindegyike problematikus, de különösen nagy az elmaradás még az EU-átlagától az állami K+F ráfordítások, a szellemi tulajdon és a vállalkozások, különösen a kis- és középvállalati szektor innovációs tevékenységének tekintetében.

Különösen fontos probléma a vállalatok gyenge innovációs tevékenysége, mert a gazdaságilag hasznosuló innovációk létrehozásában, adaptálásában és elterjesztésében a vállalati szféra szerepe a meghatározó. Az európai vállalatok innovációs tevékenységét vizsgáló Európai Innovációs Adatfelvétel (*Community Innovation Survey, CIS*) 2014-es adatfelvételének eredményei megerősítik az EIS megállapításait. 2012 és 2014 között a 10 főnél többet foglalkoztató európai vállalkozások nagyjából fele végzett valamilyen innovációs³ tevékenységet. Az innovatív vállalkozások aránya a legmagasabb Németországban (67,0%), Luxemburgban (65,1%) és Belgiumban (64,2%) volt. Élenjárónak számít Írország (61,0%), az Egyesült Királyság (60,2%) és Ausztria (59,5%). Ezzel szemben a magyar vállalkozásoknak mindössze 25,6%-a volt innovatív a vizsgált periódusban, aminél csak Lengyelország (21,0%) és Románia (12,8%) teljesített gyengébben. Az ország gyenge innovációs teljesítménye egy tágabb intézményi/kulturális problémára is felhívja a figyelmet, nevezetesen a tanuló gazdaságba való bekapcsolódással összefüggő nehézségekre. A tanuló gazdaság koncepciója (Lundvall 2004) azon a felismerésen ala-

² Az innovációt támogató tényezők (*Enablers*) az innováció vállalaton kívüli hajtótényezőit írják le három változócsoporthoz: 1. a rendelkezésre álló emberi erőforrás minősége, 2. a kutatás-fejlesztés intézményeinek minősége, és 3. a pénzügyi forrásokhoz való hozzáférés lehetőségei. A vállalatok innovációs tevékenysége (*Firm activities*) a cégek innovációval összefüggő tevékenységeit méri a következő tényezők szerint: 1. a vállalatok innovációval kapcsolatos beruházásai, 2. az innovációval kapcsolatos együttműködések gyakorlata, 3. intellektuális tőke. A harmadik dimenzió a kimeneteket (*Outputs*) ragadja meg két további tényező, az innovatív cégek (*Innovators*) száma és az innováció által eredményezett gazdasági hatások (*Economic effects*) révén.

³ Az adatfelvétel alapján innovációs tevékenységnek minősül minden olyan tudományos, technológiai, szervezeti, pénzügyi és kereskedelmi tevékenység, amelynek célja vagy eredménye innovációk létrehozása vagy adaptálása.

pul, hogy a posztindusztriális társadalmakban nem pusztán a tudás mint önálló termelési tényező megjelenése a döntő, hanem a tudás változásának felgyorsulása. A gyorsan változó követelményekhez azok a társadalmak, régiók, szervezetek vagy egyéb szereplők képesek hatékonyan alkalmazkodni, amelyek vagy akik magas fokú tanulási képességgel és hajlandósággal rendelkeznek, ennek pedig fontos, ha nem is kizárólagos indikátora az innovációs teljesítmény.

Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy mi magyarázza a hazai vállalkozások innovációs teljesítményének tartós gyengélkedését. A témával foglalkozó hazai írások három, viszonylag jól elkülöníthető tematikus csoportba rendezhetők. Egy részük az innovációval, illetve kutatás-fejlesztéssel kapcsolatos szakpolitikák elemzését és értékelését helyezi a középpontba, másik részük az innovációt befolyásoló társadalmi-intézményi tényezők elemzésével foglalkozik, a harmadik részük pedig a vállalatok innovációs teljesítményét vizsgálja. A jelen tanulmány kereteit meghaladná a gazdag hazai szakirodalom részletes ismertetése. Röviden összegezve, a lemaradás okainak legfontosabb tényezői között az inkonzisztens szakpolitika, az alacsony ráfordítások, az intézményi és egyéb szereplők közötti alacsony színvonalú tudástranszfer, a hazai piacok jellegzetességei, a nemzetközi értékláncokba való gyenge integrációs képesség, a vállalkozások fejletlen kooperációs, hálózatosodási és tanulási képessége, valamint az innovációk adaptálását támogató szervezeti formák alacsony fokú elterjedtsége emelhető ki (Török 1999, Papanek 2001, Halpern–Muraközy 2003, Inzelt–Szerb 2003, Havas 2006, Havas 2009, Csizmadia 2007, Kornai 2010, Hámori–Szabó 2010, Bartha–Matheika 2009, Makó et al. 2009, Havas 2014, Inzelt 2015). Az itt említett tényezők jelentőségét nem vitatva, jelen tanulmányban egy további szempontot szeretnék beemelni a hazai innovációs diskurzusba, amely további szempontokkal gazdagíthatja a gyenge hazai innovációs teljesítménnyel kapcsolatos értelmezések körét.

INTELLEKTUÁLIS TŐKE ÉS INNOVÁCIÓS POTENCIÁL

A szervezetek innovációs teljesítménye nagyban függ abszorpciós képességüktől. Az „abszorpciós képesség” fogalma azt írja le, hogy egy szervezet milyen mértékben képes felhasználni a szervezeten belüli és kívüli tudásokat (Cohen–Levinthal 1990). A tudás sikeres abszorpciójához releváns, előzetes tudásra is szükség van, amely képessé teszi a szervezetet arra, hogy *„felismerje az új információ értékét, képes legyen azt felhasználni és beilleszteni a gazdasági tevékenységébe”* (Cohen–Levinthal 1990: 128). Ezt a képességet nevezik a szerzők abszorpciós kapacitásnak. Az abszorpciós kapacitás a szervezetben tevékenykedők ismereteinek, tudásának, készségeinek és kompetenciáinak függvénye, de nem azonos azok mechanikus összegével. Mindezek mellett ugyanis olyan strukturális tényezőknek is szerepe van, amelyek képessé teszik a szervezetet arra, hogy az egyéni vagy kollektív tudásokat fel is tudja használni. Az abszorpciós képesség tehát nem pusztán attól függ, hogy milyen gyakran és milyen módon kerül kapcsolatba a szervezet külső szereplőkkel, hanem attól is, hogy mennyire sikeres a szervezet a külső tudások transzferében, azaz a külső tudások és az előzetes, releváns belső ismeretek, képességek és kompetenciák összehangolásában.

A fentihez hasonló gondolatmenet alapján hívja fel a figyelmet az Európai Unió szakképzéssel foglalkozó ügynöksége, a Cedefop 2012-es jelentése arra, hogy a munkavállalók tudása, készségei és kompetenciái az egyes szervezetek tanulási potenciálját testesítik meg (Cedefop 2012). A tanulmány szerzői a szervezetekben

felhalmozott tudásvagyont szellemi/intellektuális tőkének nevezik,⁴ és amellet érvelnek, hogy a szervezetek abszorpciós képessége az általuk felhalmozott intellektuális tőke függvénye.⁵

Az intellektuális tőke fogalmának tisztására számos elméletkísérlet történt (Edvinsson–Malone 1997, Stewart 1997, Svejby 1997, Roos et al. 1998, O’Donell–O’Regan 2000). A differenciált megközelítések közös eleme az, hogy a szervezeti intellektuális tőke részének a szervezet tagjai által megtestesített tudást és a szervezet belső, illetve külső strukturális viszonyait tekintik. A szintetikus igénnyel megalkotott meghatározás alapján az intellektuális tőke három alapvető összetevőből áll: a humán (emberi) tőkéből, a strukturális (szervezeti) tőkéből és a relációs (kapcsolati) tőkéből (Cedefop 2012).

Az OECD a humán tőkét úgy határozza meg, mint azoknak a tudásoknak, készségeknek, kompetenciáknak és személyes jellemzőknek az összességét, amelyek lehetővé teszik az egyének számára, hogy hozzájáruljanak a személyes és a társadalmi jólét megteremtéséhez (Keeley 2007). A közgazdaságtan a humán tőkét a pénzügyi vagy a fizikai tőkéhez hasonló termelési tényezőként tartja számon, amelyben a munkaerő minősége, munkavégzési képessége tükröződik. A humán tőke jelenségét két megközelítésben szokták értelmezni. Az első megközelítésben a humán tőke jelentősége az innováció és az új technológiák bevezetésében van, amelyeken keresztül a vállalatok kibocsátásához járul hozzá, következésképpen a növekedés szempontjából a már felhalmozott tőke mennyisége az elsődleges. A másik megközelítés inkább azt hangsúlyozza, hogy a humán tőke a termelés fontos bemeneti tényezője, így a kibocsátás mértékét a felhalmozott tőkeállományban bekövetkezett *változások* határozzák meg (T. Kiss 2012).

A második összetevő a strukturális tőke, amely a szervezeti infrastruktúra innovációt és tanulást támogató tényezőit jelenti (pl. a szervezeti kultúra, tudásmenedzsment, infokommunikációs technológiák használata, szervezeti innovációk). A strukturális tőke meghatározása távolról sem egységes. A strukturális tőke maga is több tényezőből áll össze. Az egyik ilyen a szervezeti tőke, ami azokra az intézményesült tényezőkre vonatkozik, amelyek a szervezeti szereplők magatartását és teljesítményét befolyásolják, mint például a szervezeti kultúra és filozófia, a szervezeti kommunikáció, a tudás dokumentálását és felhasználását lehető tevő infrastruktúra (adatbázisok, szoftverek, stb.) vagy éppen a szervezet belső struktúrájának jellegzetességei (Roos et al 1998). A második összetevő az úgynevezett a folyamat-tőke (*process capital*), amely a szervezet produktumainak létrehozását és piacra jutását támogató folyamatokat foglalja magában. A harmadik összetevő az innovációs tőke, ami a szervezet által birtokolt szellemi vagyont testesíti meg (Edvinsson–Malone 1997, Maddocks–Beaney 2002).

Az intellektuális tőke harmadik eleme a kapcsolati (relációs) tőke, amely a szervezeten kívüli szereplőkkel (ügyfelek, beszállítók, versenytársak, egyéb intézményi aktorok stb.) fenntartott kapcsolatok összességét jelen-

4 Az intellektuális tőke fogalma a közgazdaságtanban és a számvitelben sem ismeretlen, de a továbbiakban az ott megszokottól némileg eltérő, tágabb értelemben fogom használni. Az intellektuális tőke, hasonlóan a fizikai vagy a pénzügyi tőkéhez, a vállalkozások létrehozásához és működtetéséhez szükséges termelési tényező. Azért viselkedik tőkeként, mert maga is – eltérően például a termőföldtől – korábbi emberi (gazdasági és társadalmi) tevékenység eredménye. A közgazdaságtani és számviteli megközelítéstől eltérően az intellektuális tőkét nem tekintem pusztán a szervezet által felhalmozott szellemi vagyonnak, amely azonos a szervezet által birtokolt szabadalmakkal, liszenszekkel vagy *know-how*-val, hanem azokat a tudáselemeket értem rajta, amelyek az értékteremtés potenciálját testesítik meg (a munkavállalók és vezetők, a szervezeti folyamatok és a szervezet külső partneri által megtestesített tudások összessége) (Gürson et al 2010).

5 A továbbiakban intellektuális tőke alatt a *szervezeti* intellektuális tőkét fogom érteni.

ti. A relációs tőke a cégek, intézmények és emberek közötti kapcsolatok összessége, amely magában foglalja a piaci kapcsolatokat, a hatalmi viszonyokat és a szereplők közötti együttműködést (Capello–Faggian 2005). Hagyományosan a külső információ és tudás megszerzésére irányuló képesség indikátorának szokták tekinteni (Cedefop 2012). Értéke elsősorban a szervezet reputációjától függ.

A következő táblázat a Cedefop által kidolgozott elméleti keret segítségével szemlélteti az intellektuális tőke összetevőit és azok legfontosabb komponenseit.

1. táblázat. A humán, a strukturális és a relációs tőke elemei

Intellektuális/Szellemi tőke		
Humán tőke	Strukturális tőke	Relációs tőke
Szaktudás	Szervezeti kultúra	Kapcsolat az ügyfelekkel
Gyakorlati tapasztalat	Együttműködés és kommunikáció színvonal a szervezeten belül	Kapcsolat a beszállítókkal
Szociális kompetenciák	IT infrastruktúra, szoftverek és hardverek	Kapcsolat a befektetőkkel
Motiváció	Tudástranszfer és a tudás megőrzése	Kapcsolat a külső oktatási intézményekkel
Vezetői kompetenciák	Termékinnovációhoz kapcsolódó K+F infrastruktúra	Külső tudások megszerzése
Személyes tudások és kompetenciák	Folyamatinnovációhoz kapcsolódó K+F infrastruktúra	Társadalmi felelősségvállalás
Folyamatos szakmai továbbképzés	Szervezeti struktúra	A vállalati image
Új belépők képzése	Szervezeti folyamatok	Egyéb társadalmi és gazdasági szereplőkkel való kapcsolatok
Felsőoktatásban való részvétel	Infokommunikációs technológiák használata	
Egyéb oktatásban való részvétel	Tanulást támogató szervezeti formák	

Forrás: Cedefop 2012: 23

Az intellektuális tőke három komponense meghatározza a szervezetek abszorpciók kapacitását, ezáltal az innovációs és tanulási képességüket is. Az innovációval foglalkozó elemzések többsége – a technológiai fejlesztések, illetve a K+F jellegű tevékenységek mellett – többnyire a humán tőke fontosságát hangsúlyozza, a másik két összetevőre viszonylag kevés figyelme jut, az egyes komponensek közötti bonyolult kapcsolatrendszer vizsgálata pedig szinte teljesen hiányzik a témával foglalkozó elméleti megközelítésekben és empirikus kutatásokból (Nielsen 2006, Ludvall 2017).

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a szervezeti intellektuális tőke elméletére támaszkodva empirikus adatok felhasználásával bemutassa az intellektuális tőkének az emberi erőforrások felhasználásával kapcsolatos néhány aspektusának alakulását Magyarországon, nemzetközi összehasonlításban. Tekintve, hogy a korábban bemutatott elméleti modellek (és az azokon alapuló empirikus vizsgálatok) meggyőzően érvelnek az intellektuális tőke és az innováció kapcsolata mellett, az elemzés elsősorban feltáró jellegű, azaz nem törekszik sem az intellektuális tőke minden összetevőjének vizsgálatára és – korlátaiból fakadóan – nem kíván az innovációs teljesítmény és az intellektuális tőke közötti kapcsolat természetét feltáró modellt építeni. Az elemzés elsősorban a humán tőkére mint az intellektuális tőke egyik fontos összetevőjére fókuszál, ezen belül is azt igyekszik feltárni, hogy a humán tőke milyen módon hasznosul a magyar gazdaságban.

ADATOK

Az elemzéshez az Európai Munkafeltétel Felmérés (*European Working Conditions Survey, EWCS*) 2015-ös hullámának adatait használok fel. Az adatfelvételt az Európai Unió 28 tagállamában végezték el, a 15 évesnél idősebb önfoglalkoztatók és munkavállalók körében. Az alapsokaság jellemzőinek megfelelően súlyozott mintába összesen 35 765, Magyarországról pedig 1024 fő került be, rétegzett valószínűségi mintavétellel.⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy az elemzésben használt adatfelvétel során munkavállalókat kérdeztek meg. Az adatok értelmezése szempontjából ez azt jelenti, hogy azok nem a munkaszervezetekre reprezentatívak, ugyanakkor információt nyújtanak az emberi erőforrások felhasználási gyakorlatáról (képességilleszkedés, képzés), illetve azokról a jellemző munkakörnyezetekről, amelyekben a munkavállalók dolgoznak, így tehát képet adnak az intellektuális tőke felhalmozási gyakorlatairól.

EREDMÉNYEK

A humán tőke a munkahelyen: tudásfelhasználás és képzés

A humán tőke egyik fontos aspektusa, hogy a munkavállalók milyen szakmai készségekkel rendelkeznek. A szervezet tagjai által megtestesített tudásvagyon fontos indikátora a szervezetek által felhalmozott intellektuális tőkének, ugyanakkor önmagában keveset mond arról, hogy ez a tudásvagyon hogyan hasznosul a szervezetekben. Amennyiben az innovációs potenciál és az intellektuális tőke közötti kapcsolat természetét kívánjuk mélyebben megérteni, célszerűbb, ha ez utóbbi szempontot vesszük elsősorban figyelembe, mert az közvetlenül utal a tudásfelhasználás gyakorlatára. A tudásfelhasználás egyik – nem kizárólagos – indikátora, hogy a munkavállalók készségei hogyan illeszkednek a munkakörükben ellátott feladatokhoz („*skill matching*”, „képességilleszkedés”). A képességilleszkedés összetett fogalom, amely a munkaköri elvárások és a munkaerő ismeretei, illetve készségei közötti egyensúlytalanság számos típusát magában foglalja (ILO 2013, Cedefop 2010). A képességilleszkedés egyszerre utal az egyének által birtokolt tudásokra és készségekre, az oktatási rendszer kibocsátására és a munkaszervezetek tudásfelhasználási gyakorlataira. Különösen ez utóbbi miatt van jelentősége a képességilleszkedésnek az innovációs potenciált meghatározó humántőke-felhasználás szempontjából, hiszen legalábbis részben utal arra, hogy az egyén tudása milyen mértékben hasznosul a szervezetben. Nincs olyan komplex statisztikai mutató, ami képes lenne egyszerre mérni a képességilleszkedés minden oldalát, ezért alapvetően proxy indikátorokat szoktak használni (ILO 2013). A 2. táblázat vázlatos áttekintést ad a képességilleszkedés különböző dimenzióiról.

⁶ Az adatfelvételtől bővebben lásd: <https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-working-conditions-surveys>

2. táblázat. A készségilleszkedés kapcsán leggyakrabban használt fogalmak

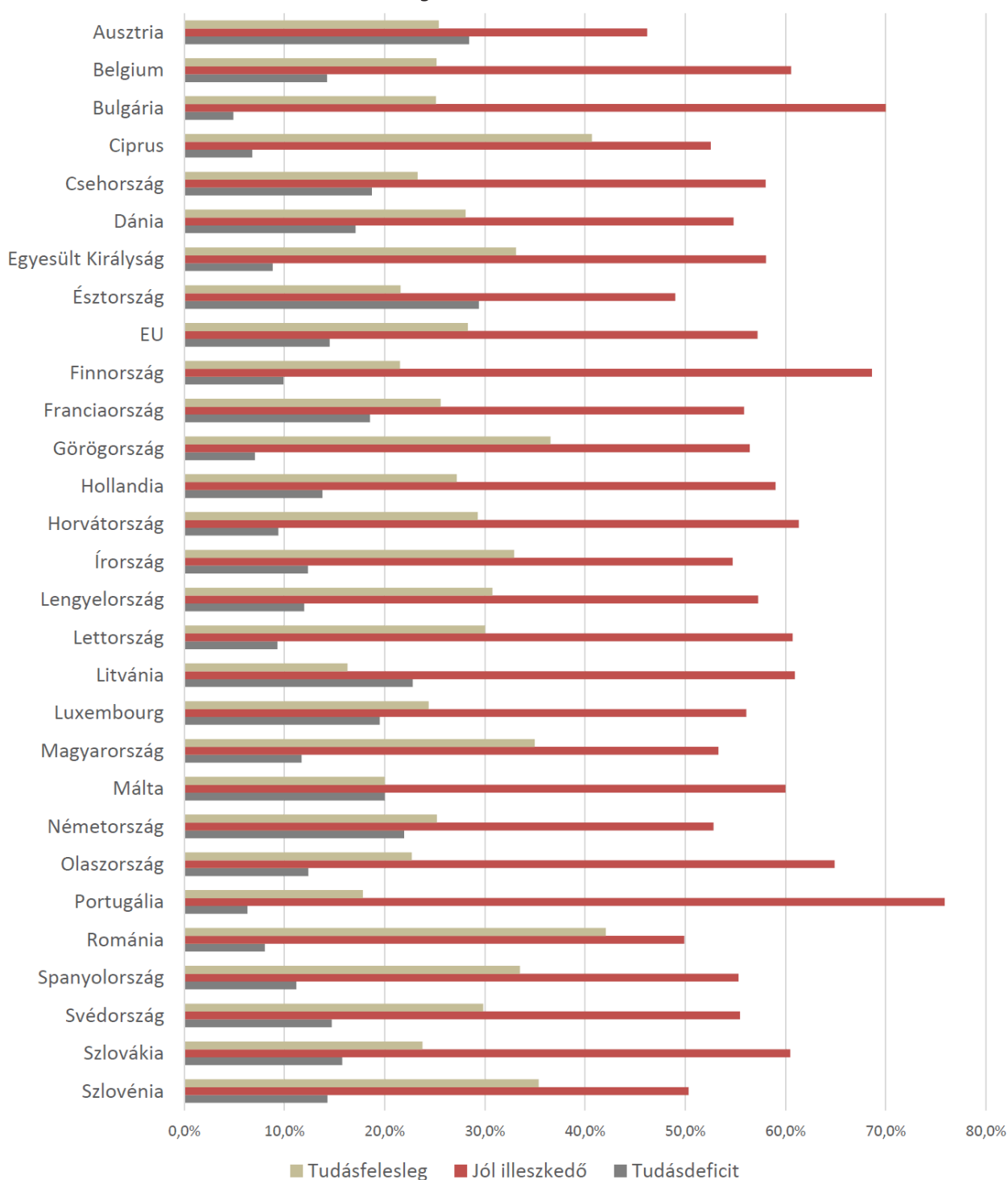
Túliskolázottság (Overeducation)	Az egyénnek magasabb szintű az iskolázottsága, mint amit a beöltött munkája megkíván (években mérve)
Aluliskolázottság (Undereducation)	Az egyénnek alacsonyabb szintű az iskolázottsága, mint amit a beöltött munkája megkíván (években mérve)
Túlképzettség (Overqualification)	Az egyénnek magasabb szintű a képzettsége, mint amit a beöltött munkája megkíván (formális képzettségben mérve)
Alulképzettség (Underqualification)	Az egyénnek alacsonyabb szintű a képzettsége, mint amit a beöltött munkája megkíván (formális képzettségben mérve)
Tudásfelesleg (Overskilling)	Az egyén nem képes teljes mértékben használni a tudását és képességeit egy adott munkakörben
Tudásdeficit (Underskilling)	Az egyénnek hiányzik a megfelelő tudása és képességei, hogy megfeleljen az adott munkakörben támasztott követelményeknek
Tudás-túlkínálat (Skill surplus)	A megfelelően képzett munkaerő kínálata meghaladja a keresletet
Szakismeret-hiány (Skill shortage)	A kereslet nagyobb, mint az elérhető megfelelően képzett munkaerő kínálata
Képzettségi szakadék (Skill gap)	A foglalkoztatott készségei nem érik el az elvárt szintet vagy nem megfelelőek az elvárt szinthez képest
Tudáserózió (Skill obsolescence)	A korábban használt tudásokra és készségekre már nincs szükség egy adott munkakörben vagy idejétmúlttá váltak
Vertikális illeszkedés hiánya (Vertical mismatch)	Az iskolázottság szintje vagy a megszerzett képzettség alacsonyabb vagy magasabb, mint az elvárt
Horizontális illeszkedés hiánya (Horizontal mismatch)	Az iskolázottság szintje, illetve a tudás megfelel a munkaköri követelményeknek, de az egyén a képzettségétől eltérő területen dolgozik

Forrás: CEDEFOP 2010, ILO 2013, OECD 2011,

A tudás-, illetve készségkínálat és a munkaerőpiaci követelmények összehangolása nem könnyű feladat, számos egyéni és intézményi tényező befolyásolja. Nyilvánvalóan meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ha mindegyikre ki akarnánk térni, ezért most a témánk szempontjából leginkább releváns aspektusra, a munkavállalók tudáskészlete és a munkahelyi követelmények közötti megfelelésre fogok koncentrálni. A fenti terminológia alapján a mérés a tudásdeficit, illetve tudásfelesleg problémáját igyekszik megragadni. Az elemzés alapjául szolgáló EWCS adatfelvételben külön kérdés foglalkozik a készségilleszkedéssel. A kérdés arra vonatkozik, hogy a válaszadók saját megítélésük alapján mennyire érzik úgy, hogy meglevő készségeik megfelelnek a velük szemben támasztott munkahelyi követelményeknek. Mivel egy szubjektív mutatóról van szó, ezért bizonyos fokú torzítás nem zárható ki, ugyanakkor – tekintve, hogy a készségilleszkedés objektív mércéje elméletileg is nehezen elképzelhető –, megítélésem szerint kellően alkalmas arra, hogy általános képet kapjunk a munkaerő felhasználásának erről a fontos dimenziójáról. Az 1. ábra a készségilleszkedés alakulását szemlélteti az Európai Unió 28 tagállamában.

A táblázatban egyszerre szerepelnek a tudásdeficittel küszködő és a tudásfelesleggel rendelkező válaszadók, valamint azok, akik úgy ítélik meg, hogy tudásuk jól illeszkedik a munkahelyi követelményekhez. Az adatokból meglehetősen vegyes kép rajzolódik ki. Ha az adatokat összességében tekintjük az illeszkedés/nem-illeszkedés dimenziójában, a válaszadók tudása/készségei a saját megítélésük alapján Portugáliában (75,9%), Bulgáriában (70,0%), Finnországban (68,6%) és Olaszországban (65%) illeszkednek legjobban a munkahelyi követelményekhez, a legkevésbé pedig Ausztriában (46,2%), Észtországban (49,0%) és Romániában (49,9%). Magyarországon a válaszadók mintegy 53,3%-a ítélte meg úgy, hogy a készségei megfelelnek az elvárásoknak, ami az uniós átlag

1. ábra. A készségilleszkedés alakulása az EU-ban

(57,2%) alatt van. A kapott eredményeket természetesen kellő óvatossággal kell értelmezni, hiszen – ahogy arra korábban utaltam –, a készségilleszkedés (még a szubjektíven megítélt formájában is) számos tényező függvénye, és bizonyosan függ a képzési rendszer kibocsátása mellett a munkavégzés olyan körülményeitől, mint a munkaforma, illetve munkaszervezet strukturális jellemzői, a munkafeltételek vagy a munkavégzés tárgya. Ezzel együtt is figyelemre méltó, hogy a magyar munkavállalóknak alig több, mint a fele érzi úgy, hogy olyan tudásokkal, illetve készségekkel rendelkezik, amelyek összhangban vannak az általa betöltött munkakör követelményeivel.

Tovább árnyalja a képet, ha a rosszul illeszkedést is figyelembe vesszük. Az EWCS adatok alapján a túlképzettség tekintetében az EU-átlag 28,8%, aminél jelentősen magasabb a román (42,1%), ciprusi (40,7%), görög (36,5%), szlovén (35,4%) és a magyar (35,0%) arány. Az alulképzettség problémája elsősorban Észtországban (29,4%), Ausztriában (28,4%), Litvániában (22,8%) és Németországban (21,9%) van markánsan jelen, Magyarország ebben a tekintetben az EU átlaga (14,5%) alatt van (11,7%). Összességében tehát elmondható, hogy a magyar munkavállalók csekély többsége érzi úgy, hogy készségeit maradéktalanul tudja hasznosítani a munkahelyén, ezzel szemben a harmaduk túlképzettnek tartja magát, azaz úgy ítéli meg, hogy a munkaköre által támasztott követelményeknél magasabb tudásszinttel rendelkezik.

Érdeemes tovább árnyalni a képet a tudásilleszkedést befolyásoló iskolai végzettség dimenziójával. A 3. táblázat a tudásilleszkedés és az iskolai végzettség⁷ kapcsolatát mutatja be Magyarországon, az Európai Unió tagállamainak átlagával összehasonlítva.

3. táblázat. A készségilleszkedés iskolai végzettség szerint Magyarországon és az Európai Unió átlagában (%)

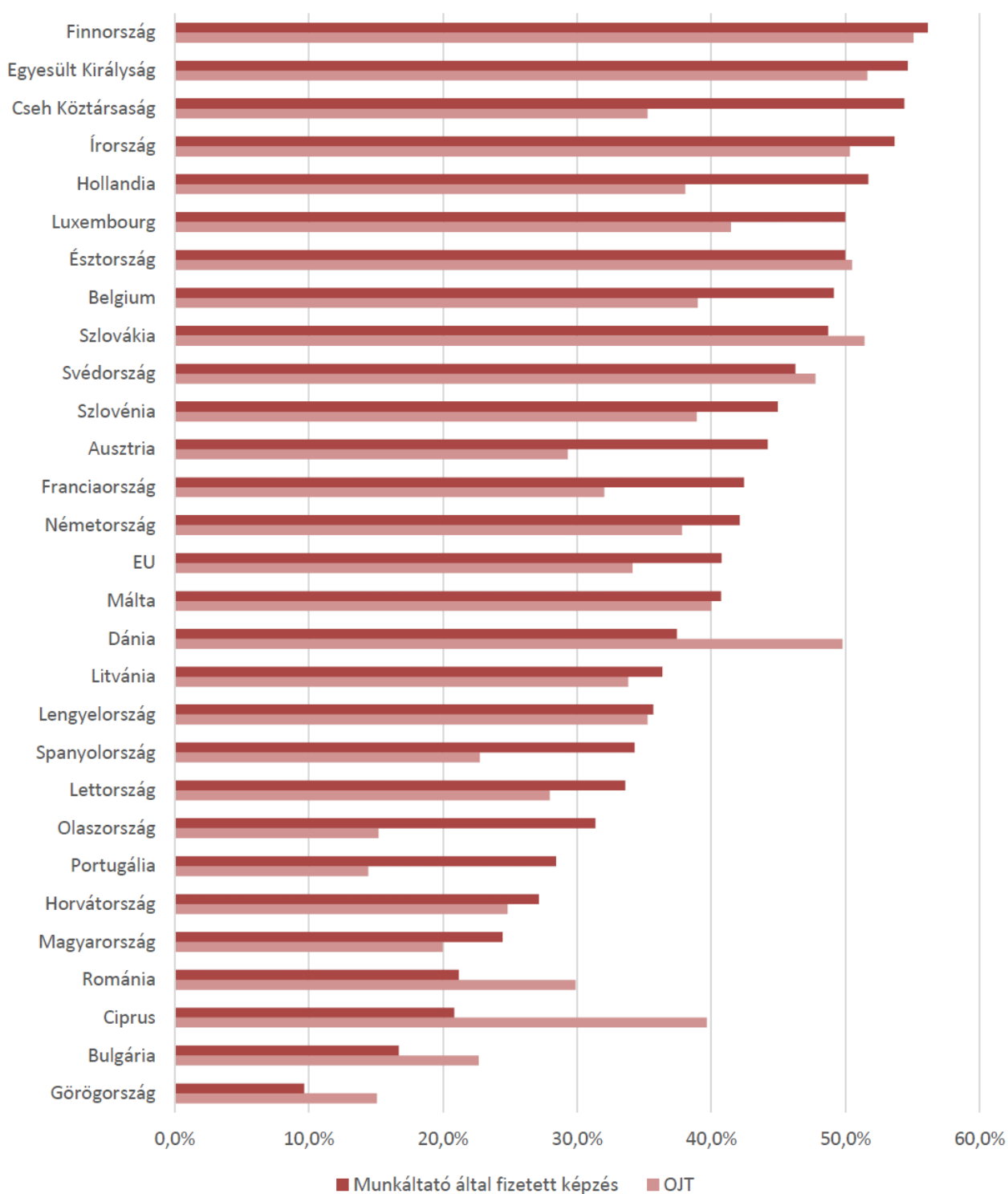
Iskolai végzettség	Magyarország			EU-átlag		
	Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú	Alapfokú	Középfokú	Felsőfokú
Tudásdeficit	3,7	8,2	25,3	7,7	12,2	16,6
Jól illeszkedik	59,8	53,9	45,1	65,3	59,1	52,0
Tudásfelesleg	36,5	37,9	29,7	27,0	28,7	31,4

Általában igaz az összefüggés, hogy az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan nő azok aránya, akik úgy érzik, hogy a tudásaik, készségeik elmaradnak a munkahelyi elvárásoktól. Magyarországgal kapcsolatban két tényezőt érdemes kiemelni: az EU-átlagot (16,6%) meghaladva jelentős mértékben vannak azok a felsőfokú végzettségűek (25,3%), akik úgy ítéli meg, hogy a tudásuk nem felel meg a munkahely követelményeinek (további képzést tartanának szükségesnek), miközben az alapfokú végzettségűek körében az EU-átlagnál (27,0%) magasabb azok részaránya, kik tudásfeleslegről számoltak be (36,5%). Amennyiben a kérdést a tudásfelhasználás oldaláról próbáljuk megközelíteni, akkor az alapfokúak esetében érdemes lehet annak további vizsgálata, hogy a szervezetek belső munkamegosztási viszonyaiban milyen helyet foglalnak el. A felsőfokú végzettségűek esetében már bonyolultabb a helyzet, de annyit talán – egyelőre részletesebb vizsgálatok hiányában –, megelőlegezhetünk, hogy az adatokban visszatükröződni látszik a magasabb kvalifikációt és specializáltabb tudást igénylő munkakörök kapcsán megnövekedett folyamatos tanulási/fejlődési követelmény.

Ebből a szempontból érdemes a vállalatok képzési gyakorlatát is vizsgálni, amely a humán tőke fejlesztésére irányul. Ahogy arra már utaltam, a humán tőke nem csak állomány („stock”) típusú változókkal írható le, hanem érdemes a tőkeállományban bekövetkezett változások dinamikáját („flow”) is figyelembe venni. Ennek megragadására alkalmas mutató a vállalatok által munkavállalóik számára nyújtott képzések gyakorlata. A 2. ábra a kérdezést megelőző 12 hónapban vállalati képzésben részt vettek arányát mutatja európai összehasonlításban, külön szemléltetve a munkáltatók által fizetett képzéseket, illetve a munkavégzés közbeni tréningeket (*On-the-Job Training – OJT*).

⁷ Az iskolai végzettségeket az ISCED-kategóriák alapján számítottam. Alapfokúnak tekintettem az ISCED 0–2, középfokú végzettségnek az ISCED 3–6 és felsőfokú végzettségnek az ISCED 7–9 kategóriákat.

2. ábra. Vállalati képzésben részesült dolgozók aránya az EU-tagállamokban, 2015

Mind a munkáltató által fizetett, mind a munkavégzés közben történő képzések esetében élenjár Finnország, az Egyesült Királyság, Írország, Észtország, Szlovákia és Svédország. A munkáltatók által fizetett képzések tekintetében élenjár Csehország, Belgium és Luxemburg, a munkavégzés közben zajló képzésekben pedig Dánia. Magyarország mindkét képzéstípus esetében jóval az EU-átlag alatt teljesít (20,0%, illetve 24,4%-kal), Horvátországhoz, Romániához, Bulgáriához és Görögországhoz hasonlóan.

Az adatok értékelésénél érdemes óvatosnak lenni, hiszen azok önmagukban még nem tükrözik a tudásfejlesztés gyakorlatának minden dimenzióját. Egyrészt érvényesülnek bennük az európai országok szakképzési és továbbképzési intézményrendszereinek különbségei. Erre példa az Egyesült Királyság, ahol a kontinentális értelemben vett szakképzés nem létezik, így a szakképzés gyakorlatilag a vállalatoknál történik, ami magyarázza a magas részvételi arányt. Arra is érdemes figyelemmel lenni, hogy az adatfelvétel csak a képzésben/tanulásban való részvétel tényét rögzíti, de nem ad képet a képzés színvonaláról és tartalmáról, a közvetített tudás minőségéről, illetve arról, hogy az így megszerzett tudások milyen módon hasznosulnak, azaz hogyan járulnak hozzá az egyének és szervezetek teljesítményének növekedéséhez, a jobb minőségű munkavégzéshez, a termelékenység növekedéséhez, az új technológiák elsajátításához vagy újak létrehozásához. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az adatok nem árulnak el semmit a formális képzési intézményekben és a vállalatoknál megszerezhető tudás viszonyáról, hiszen a formális oktatási intézmények által kibocsátott tudás relatíve gyenge színvonala is abba az irányba hathat, hogy a vállalkozások saját forrásokból legyenek kénytelenek ellensúlyozni a kibocsátás hiányosságait.

A kontextuális hatások szerepének figyelembe vétele mellett is jelzésértékűnek kell tekintenünk az eredményeket, elsősorban azért, mert a szervezetek innovációs potenciálját meghatározó intellektuális tőke gyarapítása szempontjából döntő jelentősége van a munkahelyi tudásfejlesztésnek, különösen pedig a kontextusfüggő, gyakorlati szituációkban megvalósuló tanulásnak. Ebben a tekintetben pedig az adatok egyértelműen azt igazolják, hogy Magyarország mind a munkavállalók képzésben való részvételi aránya, mind a munkáltatók által finanszírozott munkahelyen kívüli képzésekben, mind a munkahelyi tanulás tekintetében az Európai Unió tagországaival összehasonlítva meglehetősen kedvezőtlen helyzetben van. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy ez a tendencia nem jellemző a Magyarországhoz hasonló fejlődési utat közép-kelet európai országokra: Szlovénia, Észtország, a visegrádi négyek közül pedig Csehország és Szlovákia teljesít magasan az európai és a régiós átlag felett. A magyarországi munkavállalók képzési/továbbképzési arányai sokkal inkább a balkáni országokhoz, Görögországhoz, Romániához és Bulgáriához állnak közel. Az intellektuális tőke szempontjából ez azt jelenti, hogy az erőforrásokban relatíve szegény magyar gazdaság lemond egy olyan tőkepotenciálról, amely az innovációk létrehozására és/vagy hatékony adaptálására alapuló fejlődési pálya egyik meghatározó pillére.

Különösen érdekes ebből a szempontból azt is megvizsgálni, hogy a munkahelyi képzési/tanulási lehetőségekhez való hozzáférés hogyan alakul a társadalmi pozíció függvényében. Több elméleti előzmény és empirikus elemzés érvel meggyőzően amellett, hogy a magyar társadalom egyik legfontosabb stratifikációs tényezője az iskolai végzettség (Róbert 1990, KSH 2012). A 4. táblázat azt mutatja be, hogy a készségilleszkedés, valamint a munkahelyi tanulásban való részvétel miként alakul a különböző iskolai végzettséggel rendelkező társadalmi csoportok esetében.

4. táblázat. A készségilleszkedés és a munkahelyi képzés gyakorisága iskolázottság* szerint Magyarországon és az EU-átlagában, 2015 (a teljes munkaerő százalékában)

	Készségilleszkedés				Munkahelyi képzés			
	Tudásdeficit		Tudásfelesleg		Munkáltató által fizetett képzés		OJT	
	Magyarország	EU	Magyarország	EU	Magyarország	EU	Magyarország	EU
Alap	3,7	7,7	36,5	27,0	15,4	27,0	6,9	24,9
Közép	8,2	12,2	37,98	28,7	16,0	36,8	15,8	31,6
Felső	25,3	16,6	29,7	31,4	49,6	54,0	34,1	56,7
Együtt	11,7	14,5	35,0	28,3	24,4	40,8	20,0	34,1

*Alapfokú: ISCED 0, 1,2; Középfokú: ISCED 3, 4, 5, 6; Felsőfokú: ISCED 7, 8, 9

A készségilleszkedés tekintetében a magyar minta némileg eltér az európai átlagtól. Egyfelől a felsőfokú végzettségűek jóval nagyobb arányban nyilatkoztak úgy, hogy a készségeik szintje nem éri el a munkaköri követelményeket, másfelől az alsó- és középfokú végzettséggel rendelkezők esetében az érzékelt tudásfelesleg az európai átlagnál gyakoribb. A munkahelyi képzések tekintetében még nagyobb belső aránytalanságokat tapasztalhatunk. A munkáltatói képzésekben a két másik kategóriához képest radikálisan nagyobb arányban vesznek részt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, és ugyanezt látjuk a munkavégzés közben megvalósuló képzések esetében is. Összességében úgy tűnik, hogy bár a munkahelyi képzések gyakoriságában Magyarország jelentősen elmarad még az európai átlagtól is, ez az összefüggés kevésbé igaz a felsőfokú végzettséggel rendelkező munkavállalókra.

A humán és a strukturális tőke kapcsolata: a tanulást támogató munkakörnyezetek

Ha mélyebben meg akarjuk érteni a humán tőke gyarapításának összes aspektusát, akkor érdemes figyelembe venni a munkafolyamat olyan strukturális jellemzőit, amelyek egyrészt támogatják a szervezeten belüli különböző tanulási folyamatokat, másfelől pedig lehetővé teszik a tanulás eredményeként létrejött tudások hatékony felhasználását és a szervezet munkavégzési praxisaiba való beépítését. Az EWCS adatai lehetőséget adnak arra, hogy leírjuk és elemezzük a **tanulást támogató** munkakörnyezeteket. Az intellektuális tőke felhalmozását befolyásoló strukturális tényezők közül a tanulást ösztönző munkahelyi környezet számos gyakorlatot foglal magában, a munkafolyamat jellemzőitől a támogató légkörön át a szereplők közötti kooperáció minőségéig. A továbbiakban elsősorban a munkafolyamat azon jellegzetességeire fogok koncentrálni, amelyek közvetlenül összefüggésbe hozhatók a tanulással, és egyúttal kapcsolatot teremtenek az intellektuális tőke humán és strukturális elemei között. A munkavégzés jellegzetességeit mérő változók közül az alábbiakat vettem figyelembe a tanulást támogató munkakörnyezetek méréséhez:

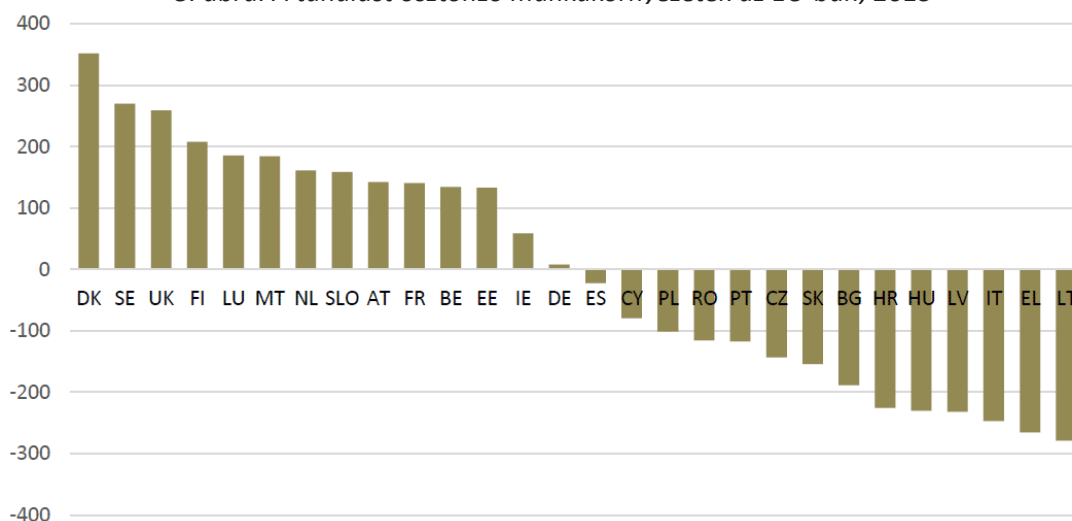
- összetett munkafeladatok,
- új dolgok tanulásának lehetősége a munkavégzés során,
- előre nem látott problémák önálló, saját erőből történő megoldása,
- munkájának minőségét saját maga értékeli,
- megvan a lehetősége, hogy saját ötleteit alkalmazza a munkájában.

A munkafeladatok komplexitása azért szerepel itt, mert lehetőséget teremt az egyének által birtokolt ismeretek és kompetenciák minél teljesebb körű használatára és újszerű kombinációik létrehozására. A szerve-

zeti tanuláselméletek egyik fontos alapvetése, hogy a problémamegoldás egyúttal tanulási folyamat is (Argyris–Schön 1978), ennél fogva indokoltnak látszik a mért változók közötti szerepeltetése. Nehezen vitatható, hogy a nem várt problémák megoldásának kényszere mozgósítja az egyéni kreativitást és innovációs készséget, erősen építve a hallgatólagos, nem formalizált tudásokra.⁸ Az egyéni ötletek megvalósításának lehetősége a rutin megoldásoktól való eltérésben és az új tudások létrehozásában játszik fontos szerepet. Lehetőséget teremt arra, hogy az egyén kipróbálás révén tudja azonosítani és szükség esetén korrigálni a hibás megoldásokat („*trial and error*”). Az új dolgok tanulásának lehetősége explicit módon játszik fontos szerepet a munkahelyi tanulási folyamatokban. Kevésbé magától értetődő, de ide kívánczik a munkavégzés minőségének kérdése is. A munka minőségének ellenőrzésében vállalt saját felelősség jártasságot, rutint és szakmai felkészültséget feltételez, a külső kontroll kényszere helyett belső (szakmai) autonómiával társuló elköteleződésen és reflexiós képességen alapul, hiszen képesnek kell lenni felismerni a munkavégzés eredményében jelentkező minőségi hibákat (és szükség esetén korrigálni azokat).

Látható, hogy a munkahelyi tanulókörnyezet összetett jelenség, amelyet komplex mérőeszközzel érdemes mérni. Ennek megfelelően nem egyszerűen arra törekedtem, hogy az egyes indikátorok relatív gyakoriságát mutassam be, hanem egy konstruált indexet alkalmaztam a mérés során. Az index érzékeny a mérni kívánt jelenség egyes dimenzióira, és jól láthatóvá teszi a mért változók tekintetében azonosítható azonosságokat és különbségeket, egyúttal képes arra, hogy sorrendet állítson fel változók között a mért jelenség dimenzióiban. A kiválasztott változók érvényes mérőeszközei a tanulási környezet egyes dimenzióinak, ezért igyekeztem egy olyan indexben kifejezni együttes hatásukat, amely érzékeny az egyes komponensek relatív gyakoriságára. Ennek megfelelően a fenti változók közül z-score indexet⁹ készítettem, amely átlagos megoszlását az egyes európai országokban a 3. ábra mutatja be.

3. ábra. A tanulást ösztönző munkakörnyezetek az EU-ban, 2015

8 A problémamegoldás kényszere természetesen nem feltétlenül jár pozitív hozadékkal. A túl sok probléma éppen a minőségi munkavégzés és az alkotó kreatív folyamatok gátja is lehet, amikor a „túlélésre berendezkedés” rossz adaptációs mechanizmusát eredményezi.

9 A z-score számításának módja az, hogy a változó értékéből kivonjuk annak átlagát és elosztjuk a szórásával. Ezzel kiküszöbölhető, hogy a kiegyensúlyozatlan eloszlású változóknak a kiegyensúlyozott eloszlású változókkal megegyező mértéken legyenek hatással a kompozit indikátorra (indexre). Az így sztenderdizált változók összegét a komponensek számával elosztva súlyozott indexet kapunk.

Az index értéke az észak-európai országokban és az Egyesült Királyságban a legmagasabb. A középmezőnyben a kontinentális országok (Ausztria, Franciaország és Belgium) szerepelnek. Fontos hangsúlyozni, hogy a poszt-szocialista régióban Szlovénia és Észtország is kiemelkedően jól teljesít a tanulást támogató munkakörnyezetek gyakorisága tekintetében. Relatív rosszabb helyzetben vannak viszont a mediterrán országok, a kelet-európai országok és a balkáni régió országai. Magyarország gyenge pozíciója azt jelzi, hogy a magyar munkavállalók többsége tanulási szempontból kedvezőtlen munkakörnyezetben dolgozik.

AZ ELEMZÉS KORLÁTAI

Az eredmények összegzése és értékelése előtt célszerű felhívni a figyelmet néhány, a tanulmány megállapításainak érvényességét korlátozó tényezőre. Fontos hangsúlyozni, hogy bár egyre több empirikus kutatás támasztja alá az intellektuális tőke és az innováció közötti korrelációt, az intellektuális tőke felhalmozása önmagában nem egyenlő az innovációval és nem is elégséges feltétele annak. Inkább arról van szó, hogy egy olyan szükséges erőforrást testesít meg, amely mind input, mind pedig output (a hatékony felhasználása révén) változóként járul hozzá az innovációk létrejöttéhez és adaptálásához.

Ezeket túlmenően az elemzés egy olyan adatbázison alapul, amely nem erre a célra készült, ennél fogva rejt magában mérési bizonytalanságot, különösen a felhasznált változók érvényessége tekintetében. Itt kell szólni arról is, hogy a tanulmány elsősorban leíró jellegű és csak az intellektuális tőke néhány aspektusára fókuszál, holott nyilvánvalóan bonyolult viszonyrendszer van az egyes tőkeelemek között, összetett mechanizmusok érvényesülnek felhasználásuk és gyarapításuk dinamikájában, és a szervezeteken kívül működő intézményi környezet is nagyban befolyásolja a működését. Ezekre a témákra érdemes lenne további kutatási erőfeszítéseket tenni, hogy pontosabb képet kapjunk a hazai innováció sajátosságairól.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány elméleti kiindulópontja az, hogy a vállalatok innovációs potenciálját az általuk felhalmozott intellektuális tőke mennyisége és minősége befolyásolja. A bemutatott adatok alapján arra kell rámutatnunk, hogy a magyar vállalkozások intellektuális tőkével való ellátottsága a humán tőke gyarapításának és felhasználásának terén deficites. A humán tőke stock jellegű mutatói közül a készségilleszkedést vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a magyar munkavállalók készségei kevésbé jól illeszkednek a munkahelyi követelményekhez, mint az európai átlag. Elsősorban az innovációs mutatókban vezető országokhoz (Finnország, Dánia, Svédország, Hollandia, Egyesült Királyság, Németország) képest szembevetve, hogy milyen magas azoknak a munkavállalóknak az aránya, akik úgy gondolják, hogy a tudásaik többre predesztinálják őket, mint amennyit az aktuális munkájuk során abból használniuk kell. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az oktatási rendszer kibocsátási zavarait, pontosabban a tudáskínálat és a munkaerőpiaci követelmények inkongruenciáját feltételezzük az adatok mögött (Zerényi 2014), ezzel szemben én inkább a keresleti oldal, azon belül is a tudásfelhasználás problémájára hívnám fel a figyelmet. Ehhez érdemes két irányból közelíteni: egyfelől a munkahelyi képzésekben és tanulásban megjelenő tudásfejlesztési gyakorlatok, másfelől a munkavégzés olyan strukturális jellemzői felől, amelyek a tanulást és a tudások hatékonyabb felhasználását támogatják. A vállalati képzések kapcsán kijelenthetjük, hogy nemzetközi összehasonlításban a magyarországi helyzet rendkívül kedvezőtlen. 2015-ben a munkavállalóknak alig negyede

vett részt valamilyen munkáltató által fizetett képzésben, munkavégzés közben történő képzésben pedig pusztán az ötödük részesült. Különösen lehangoló ez a kép, ha felidézzük a tanuló gazdaságba sikeresen integrálódó, az innováció területén élenjáró és ennél fogva jóval sikeresebb és gazdagabb társadalmak példáját. A vállalati képzésekkel kapcsolatos magyar adatok arra utalnak, hogy az ország ezen a téren komoly nehézségekkel küzd. Az alacsony részvételi arányok mögött számos ok húzódhat meg. A teljesség igénye nélkül érdemes itt megemlíteni az erőforrások (pénz, rendelkezésre álló idő stb.) hiányát, a támogató intézményi környezet gyengeségét és nem utolsósorban a vállalatok vezetésének, illetve a munkavállalóknak a tanulási beruházások és a tudás értékével kapcsolatos attitűdjeit. Ezen tényezők külön és együttesen is magyarázhatják a kapott eredményeket, de a felhasznált adatokból ilyen irányú következtetések nem vonhatók le. Ezen a téren érdemes lenne további vizsgálni.

Tovább árnyalja a képet az a tapasztalat, hogy mind a készségilleszkedés, mind a vállalati képzések terén különbségeket láthatunk a különböző iskolai végzettségű csoportok között. Az európai adatok alapján általában igaz, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező csoportok nagyobb arányban vesznek részt a munkahe-lyi képzési/tanulási folyamatokban, ami egyrészt magyarázható a komplexebb tudásaikkal és az erősebb tanu-lási szocializációjukkal, másrészt pedig jobb érdekérvényesítő képességükkel a rendelkezésre álló erőforrások megszerzésében, Magyarországon azonban drámaian nagy a különbség a felsőfokú és az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők között. Ez a különbség hosszú távon további társadalmi polarizációhoz vezet, hiszen a tudáshoz való hozzáférésből zár ki jelentős társadalmi csoportokat, ugyanakkor van egy másik, az innová-ció kapcsán kihangsúlyozandó aspektusa is, amire hamarosan visszatérek. Előtte azonban felhívnom a figyel-met arra a tudásilleszkedéssel kapcsolatos tapasztalatra, hogy a felsőfokú végzettségűek körében jelentős volt azok aránya, akik tudásdeficittel szembesülnek, míg az alacsonyabb iskolai végzettségűek az európai átlagnál nagyobb mértékben értékelik úgy, hogy a követelményekhez képest többlettudással rendelkeznek. A vállalati képzési részvétel adataival összevetve ezzel egy meglehetősen ellentmondásos kép bontakozik ki, amelynek feloldása további kutatásokat igényelne. A probléma mindenképpen átvezet a szervezeti tudásfelhasználás kér-désköréhez, amit a jelen dolgozat keretei között a tanulást támogató munkakörnyezetek néhány aspektusának figyelembe vételével igyekeztem illusztrálni. Nemzetközi összehasonlításban ezen a téren sem tud az ország kiemelkedő teljesítményt felmutatni; a munkavállalók csak kis része dolgozik a tanulás támogató munkafelté-telek között. Itt térnék vissza az előbb említett innovációs problémához, aminek megértéséhez érdemes utalni az innovációs stratégiák két domináns, és egymástól radikálisan különböző megközelítésére. Az egyik stratégia a K+F tevékenységek ösztönzésére és a kódolt, explicit, túlnyomórészt tudományos-technológiai tudások szé-les körű felhasználására épül. Ezt az innovációs módot STI-nek (*Science, Technology and Innovation*) nevezik. A másik stratégia ezzel szemben az innovációs folyamat során felmerült gyakorlati problémák megoldásával kapcsolatos, többnyire igen kevésbé kodifikált, hallgatólagos tudásokra (Polanyi 1966) épít, melyek elsajátítása a munkavégzéshez köthető gyakorlati szituációkban és a szereplők egymás közti interakciói során történik. Ez az innovációs stratégia a DUI (*Doing, Using and Interacting*) (Lundvall 1992). Az utóbbi két évtized tapasztalatai azt mutatják, hogy a globális verseny kontextusában a második stratégia értékelődik fel (Dosi 1988, Perez 2009, Lam 2010), ami különösen a fejlesztő jellegű, inkrementális innovációk esetében fontos. Az inkrementális inno-vációkra alapozott fejlődési pálya reális lehetőségnek mutatkozik egy olyan, kis belső piaccal rendelkező és ma-

teriális erőforrásokban szegény ország számára, mint Magyarország. Ehhez azonban szükség van az intellektuális tőkébe való, a tanulmányban bemutatott adatok alapján kibontakozó jelenlegi gyakorlattól radikálisan eltérő mértékű beruházásokra. Ezeknek célszerű kiterjednie mind a humán tőke különböző dimenzióira, mind az azok felhasználását és fejlesztését elősegítő és ösztönző strukturális tényezőkre. Az innováció DUI-modellje ugyanis éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a hatékony innováció nem a tudások merev elkülönítésén és hierarchiáján alapuló szervezeti gyakorlatokon keresztül, hanem a tudások rugalmas kombinációja révén jön létre, amihez elengedhetetlen a munkaszervezet, a technológiai tényezők, az emberi erőforrás és a tudás-felhasználásához kapcsolódó gyakorlatok egyidejű fejlesztése. Ha azt tapasztaljuk, hogy meghatározott társadalmi csoportok korlátozottan jutnak képzési lehetőségekhez, vagy tartósan hiányoznak azok a munkavégzési gyakorlatok, illetve környezetek, amelyek mindenkit ösztönöznének a tudások, a kezdeményező- és innovációs készség mozgósítására, akkor ez azt jelenti, hogy az ország egyébként rendelkezésére álló erőforrások hasznosulásáról mond le, másrészt pedig olyan gondolkodási és tanulási mintákat termel újra, amelyek tovább konzerválják a lemaradásunkat nemcsak Európa gazdagabb társadalmaitól, hanem immár a hozzánk hasonló történelmi fejlődési utat bejárt és intézményi/kulturális örökséget hordozó régiós országoktól is.

HIVATKOZÁSOK

- Argyris, C. – Schön, D. (1978) *Organizational Learning: A Theory of Action Perspective*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Bartha A. – Matheika Z. (2009) A magyar kis- és középvállalatok innovációs aktivitása és innovációpolitikai preferenciái egy felmérés tükrében. *Külgazdaság*, 53(7–8), 68–88.
- Capello, R. – Faggian, A. (2005) Collective learning and relational capital in local innovation processes. *Regional Studies*, 39 (1), 75–87, <http://dx.doi.org/10.1080/0034340052000320851>
- Cedefop (2012) *Learning and innovation in enterprises*. Research Paper No 27, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Cohen, W. M. – Levinthal, D. A. (1990) Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35, 123–138. <http://dx.doi.org/10.2307/2393553>
- Csizmadia, Z. (2007) *Együttműködés és újtóképeség. Az innováció regionális rendszerének kapcsolathálózati alapjai*. Doktori értekezés, ELTE TáTK – Szociológia Doktori Iskola.
- Dosi, G. (1988) Sources, Procedures and Microeconomic Effects of Innovation. *Journal of Economic Literature*, 26, 1120–71.
- Edvinsson, L. – Malone, M. S. (1997) *Intellectual Capital*. London: Piatkus.
- European Innovation Scoreboard 2017 – Comparative Analysis of Innovation Performance*. Brussels: Commission of the European Communities.
- Gürson, P. – Kaya, F. B. – Sahin, G. G. (2010) Intellectual capital in organizations. *Business Perspectives*, 8(1), 153–160.
- Halpern L. – Muraközy B. (2010) Innováció és vállalati teljesítmény Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 57(4), 293–317.
- Hámori B. – Szabó K. (2010) A gyenge hazai innovációs teljesítmény intézményi magyarázatához. Vitairás a nemzetközi innovációs versenyben való részvétel akadályairól. *Közgazdasági Szemle*, 57(10), 876–897.
- Havas A. (2006) A nemzeti innovációs rendszer lehetséges fejlődési útjai. In Tamás, P. (szerk.) *A tudásalapú társadalom kialakulása Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 184–223.
- Havas A. (2009) Magyar paradoxon? A gyenge innovációs teljesítmény lehetséges okai. *Külgazdaság*, 53(9–10), 74–112.
- Havas A. (2014) Mit mér(j)ünk? Az innováció értelmezései – szakpolitikai következmények. *Közgazdasági Szemle*, 61(9), 1022–1059.
- ILO (2013) *Global Employment Trends for Youth 2013. A generation at risk*. Geneva: International Labour Office.
- Inzelt A. – Szerb L. (2003) Az innovációs aktivitás vizsgálata ökonometriaival módszerekkel. *Közgazdasági Szemle*, 50(11), 1002–1021.
- Inzelt A. (2015) *Az innovációs rendszer néhány metszete*. Szeged: JATEPress Kiadó.
- Keeley, B. (2007) *Human Capital*. Paris: OECD.
- Kornai J. (2010) Innováció és dinamizmus. Kölcsönhatás a rendszerek és a technikai haladás között. *Közgazdasági Szemle*, 57(1), 1–36.
- KSH (2012) *A szegénység generációk közötti átöröklése*. Budapest: KSH.
- Lam, A. (2010) Tacit knowledge, organizational learning and societal institutions: an integrated framework. In Anderson, N. – Costa, A. C. (eds.) *Innovation and Knowledge Management*. Sage.
- Lundvall, B-A (ed.) (1992) *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. London: Pinter. <http://dx.doi.org/10.7135/upo9781843318903>
- Lundvall, B-A. (2004) *Why the New Economy is a Learning Economy?* DRUID Working Paper, No. 04–01.
- Lundvall, B-A. (2017) National innovation systems and globalisation. In Bethelt, A. – Cohendet, P. – Henn, S. – Simon, L. (eds.) *The Elgar Companion to Innovation and Knowledge Creation*. London: Elgar Publishing.
- Maddocks, J. – Beaney, M. (2002) See the invisible and intangible. *Knowledge Management*, March, 16–17.
- Makó, Cs. – Illéssy, M. – Csizmadia, P. (2012) Declining Innovation Performance of the Hungarian Economy: Special Focus on Organizational Innovation. The Example of the European Community Innovation Survey (CIS). *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 8(1), 116–137.
- Nielsen, P. (2006) *The Human Side of Innovation Systems: Innovation, New Organization Forms and Competence Building in a Learning Perspective*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- O’Donnell, D. – O’Regan, P. (2000) The Structural Dimensions of Intellectual Capital: emerging challenges for management and accounting. *Southern African Business Review: Special Issue on Information Technology*, 4(2), 14–20.
- OECD (2011) *Employment Outlook 2011*. OECD Publishing.
- Papanek G. (2001) Innováció a magyar régiókban. *Vezetéstudomány*, 9, 12–16.

- Perez, C. (2009) *Technological revolutions and techno-economic paradigms*. Tallin: TOC/TUT Working Paper No. 20.
- Polanyi, M. (1966) *The tacit dimension*. New York: Anchor Day Books. <http://dx.doi.org/10.1016/b978-0-7506-9718-7.50010-x>
- Roos, J. – Roos, G. – Edvinsson, L. (1998) *Intellectual Capital – Navigating the new business landscape*. UK: Macmillan Press Ltd.
- Róbert P. (1990) Társadalmi mobilitás. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*, Budapest: TÁRKI, 356–372.
- Stewart, T. A. (1997) *Intellectual Capital: The new wealth of organisations*. New York: Doubleday Dell Publishing Group.
- Sveiby, K. E. (1997) *The New Organisational Wealth: Managing and measuring knowledge based assets*. San Francisco: Berrett Kochler Publisher.
- T. Kiss J. (2012) A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statisztikai Szemle*, 90(1), 64–88.
- Török Á. (1999) A verseny- és a K+F-politika keresztútján. Bevezetés a csoportmentességi szabályozás elméletébe. *Közgazdasági Szemle*, 46(6), 491–506.
- Valeyre, A. – Lorenz, E. – Csizmadia, P. – Gollack, M. – Illéssy, M. – Carton, D. – Makó, Cs. (2009) *Working Conditions in the European Union. Work Organisation*. Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities, 59 p.
- Zerényi K. (2017) A képzettség és a foglalkozás közötti kongruenciával/inkongruenciával kapcsolatos megközelítések. *Opus et Educatio*, 4(1), 105–114. <http://dx.doi.org/10.3311/oep.175>

A TECHNOLÓGIÁVAL KAPCSOLATOS SZÜLŐI MEDIÁCIÓ

Szisztematikus empirikus áttekintés a 2007 és 2017-es évek között megjelent tanulmányok alapján²

DOI: DOI: 10.18030/socio.hu.2018.4.47

ABSZTRAKT

Tanulmányunk szisztematikus empirikus áttekintést nyújt a gyerekek technológiahasználatával kapcsolatos szülői mediációt vizsgáló nemzetközi irodalomról. A 2007 és 2017 között megjelent írásokat tekintjük át. Különös hangsúlyt helyezünk arra a változatos fogalmi készletre, amellyel az empirikus irodalomban a különböző szülői közvetítő stratégiákat leírják. Tanulmányunk tehát igyekszik egy lehetséges kategóriarendszer kialakításával a különböző fogalmak közötti komplex kapcsolatokat tisztázni. Ennek eredményeképpen, korábbi empirikus adatok alapján a következő négy fő szülői stratégiát azonosítottunk: 1. korlátozás, 2. aktív szülői stratégia és közös használat, 3. monitorozás és 4. távolságtartás.

Továbbá az írás felvázolja a szülői stratégiához kapcsolódó tematikai teret. Ennek megfelelően három terület körvonalazódik az irodalomban: 1. a kockázatos online viselkedés, 2. a privát szféra védelme (különösen a személyes adatok megosztása), és 3. a problémás technológiahasználat.

Megállapítható, hogy a legtöbb kutatás általános szinten vizsgálja a szülői stratégiákat, ehhez kapcsolódóan pedig az empirikus eredmények meglehetősen szerteágazóak és ellentmondásosak. Továbbá az eltérő fogalomhasználat megnehezíti a korábbi eredmények összehasonlítását. A szülői stratégiákat meghatározó egyéb tényezők szerepe szintén nem egyértelmű az irodalomban. Egyetlen kivételt a gyerekek kora képez, jellemző mintázat ugyanis, hogy a szülői stratégiák alkalmazása kevésbé gyakori idősebb gyerekek esetében. Ezen kívül a társadalmi nem és a digitális írástudás szintje jelennek meg meghatározó faktorokként. Végül megállapítható, hogy a legtöbb tanulmányból hiányzik a szociológiai látásmód. A szociológiai szempontú vizsgálódás lehetővé tenné a technológiahasználat társadalmi státusz szerinti mintázatainak feltárását, és ezáltal a szülői stratégiák alkalmazásának árnyaltabb megismerését.

Kulcsszavak: szülői stratégiák, gyerekek technológiahasználat, kockázatos online viselkedés, privát szféra védelme

1 Kutrovázt Kitti, Budapesti Corvinus Egyetem, PhD hallgató. Balogh Tekla, Budapesti Corvinus Egyetem, BA hallgató. Wittinger Bálint, Budapesti Corvinus Egyetem, BA hallgató. Király Gábor, Budapesti Gazdasági Egyetem, tudományos főmunkatárs; Budapesti Corvinus Egyetem, egyetemi docens.

2 A tanulmány a *Versenyfutás az idővel* című NKFIH által támogatott kutatáshoz (K120086) kapcsolódóan készült. A szerzők ezúton szeretnék megköszönni az anonim lektorok hasznos meglátásait, konstruktív megjegyzéseit.

PARENTAL MEDIATION OF TECHNOLOGY USE: A SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW

ABSTRACT

This paper provides a systematic review of the international literature concerning the issue of parental mediation related to children's technology usage. The review covers papers published between 2007 and 2017. Our paper pays special attention to the diversity of the conceptual frameworks utilised in the empirical literature to describe the various forms of parental mediation strategies. Therefore, it also intends to create a typology clarifying the complex relationships of these various concepts. As a result, based on earlier empirical findings, four main parental mediation strategies are identified: 1. restriction, 2. active parental mediation and co-use, 3. monitoring, and 4. deference.

Furthermore, the paper outlines the most important thematic areas related to parental mediation. Three specific issues seem to emerge from the literature: 1. risky online behaviour, 2. privacy (especially in connection with sharing private information), and 3. problematic technology usage.

So far, most of the research projects of parental mediation remained at a general level, and in relation to these, the empirical results are quite ambiguous and inconclusive. Besides, the inconsistent use of terms makes comparison of the data difficult. The role of other factors linked to parental mediation is also not unequivocal in the literature. One exception to this 'rule' is related to the age of children, namely, it is a general pattern that parents mediate older children less frequently. Furthermore, gender and the level of digital literacy also seem to be significant factors determining modes of parental mediation. Lastly, it can be argued that the sociological perspective is lacking from most of the papers. This would have allowed focusing on the role of socioeconomic status of technology use more closely, thereby exploring the phenomenon of parental mediation in a more nuanced way.

Keywords: parental mediation, children's technology use, risky online behaviour, privacy

A TECHNOLÓGIÁVAL KAPCSOLATOS SZÜLŐI MEDIÁCIÓ

Szisztematikus empirikus áttekintés a 2007 és 2017-es évek között megjelent tanulmányok alapján

BEVEZETÉS

A gyerekek technológiahasználatával kapcsolatos szülői mediáció kérdése az utóbbi években egyre inkább előtérbe került mind a tudományos, mind a szakpolitikai diskurzusban. Ennek egyik markáns oka, hogy a különböző technológiák terjedésével éppen a szülők érzik egyre inkább úgy, hogy nincsenek hatékony eszközeik a gyerekek technológiahasználatának kezelésében. Valószínűleg a korábbi generációk technológiahasználatát és az általuk elért tartalmakat is megpróbálták korlátok között tartani a szülők, ez azonban meglehetősen könnyebb lehetett, amikor a háztartások egyetlen tévéképernyővel és az azon fogható korlátozott számú csatornával rendelkeztek.

Ugyanakkor az utóbbi években a laptopok, táblagépek és okostelefonok terjedése az egy háztartásra jutó képernyők megsokszorozódásával járt (Wartella et al. 2013) – még ha a terjedés mértéke nem is egyenletes az egyes társadalmi csoportokban. A különböző „mobil” eszközök azt eredményezik, hogy a technológia együtt mozog a felhasználókkal, azaz szinte mindenütt jelen van. Következésképpen már azok a technológiával kapcsolatos szülői stratégiák sem feltétlenül érvényesek, amelyek egy évtizede még általános szabályként működtek (például, hogy ne legyen számítógép a gyermek szobájában).

A szülők abban is tanácsstalanok lehetnek, hogy érdemes-e egyáltalán korlátozni a gyerekeket a technológiához való hozzáférésükben, mikor a jövő munkaerőpiaca a technológiahasználattal kapcsolatos specializált tudásformákat és készségeket várja majd el. Harvey (2015) például éppen azt emeli ki, hogy a szülők a technológiahasználattal kapcsolatos előnyöket próbálják kiegyensúlyozni az általuk érzékelt kockázatokkal. Mindazonáltal, ahogy Blum-Ross és Livingstone (2016) rámutatnak – és ahogyan az alábbi részek is mutatják – a gyerekek technológiahasználatával kapcsolatos szakmai és szakpolitikai diskurzus meglehetősen kockázatközpontú, míg a technológiahasználat potenciális előnyei háttérbe szorulnak.

Mindez a gyermekkor egy speciális, és egyben történelmi értelemben viszonylag új felfogásán alapul, miszerint a gyermeki lélek tisztaságát a szülők feladata megvédeni a káros külső hatásoktól (Facer 2011). Talán ezzel is kapcsolatos lehet az a technológiai kettős mérce, hogy az érzékenyebbnek és törékenyebbnek vélt lányok technológiahasználatát erősebben korlátozzák a szülők, mint a fiúkét (ld. lentebb Talves–Kalmus 2015). Ezt a kinti veszélyekkel teli világ és az otthon biztonságára épülő gyermekkor felfogást – valamint a mögötte meghúzódó szülők és gyermekek közötti hatalmi viszonyt – a technológiához és tartalmakhoz való hozzáférési pontok megsokszorozódásán túl még az is megbolygatja, hogy a felnőtt generáció tagjainak technológiai tudása és használattal kapcsolatos készségei számos esetben elmaradnak a gyermekeikétől (Facer 2011). Ez pedig csak

elmélyítheti a gyermekek technológiahasználatával kapcsolatos eszköztelenség és a nevelés feletti kontroll elvesztésének érzését. Nem csoda tehát, hogy a gyermek és technológia között közvetítő szülői stratégiák kérdése több tudományterületen is felmerült.

Jelen tanulmány is ezt a témakört igyekszik körüljárni azáltal, hogy egy szisztematikus gyűjtés alapján dolgozza az elmúlt tíz év (elsősorban empirikus) szakirodalmát. Az írás két fő hozzáadott értékkel rendelkezik a meglévő irodalmakhoz képest. Egyrészt a tanulmányban megpróbáljuk rendszerezni az empirikus kutatásokban használt szerteágazó fogalmi készletet, amelyet az angol nyelven publikáló kutatók a szülői stratégiák leírásához használnak. Az egyes fogalmak közötti kapcsolatok bemutatásán és egy lehetséges kategóriarendszer kialakításán túl az is a célunk, hogy a hazai kutatói közösség számára egy egységes „szótárát” kínáljunk. Másrészt, a tanulmányban megkíséreljük felvázolni az empirikus kutatások által érintett tematikai teret – ezáltal arra is rámutatva, hogy melyek az alul-, vagy az éppen túlkutatott területek.

A tanulmány felépítése a következő: elsőként bemutatjuk a szakirodalmi áttekintés módszerét, valamint az összegyűjtött tanulmányok fő jellemzőit. A következő részben összefoglaljuk a szülői közvetítő stratégiákat feltáró általános kutatásokat, majd a szülői stratégiákhoz kapcsolódó jelentősebb témakörök mentén mutatjuk be az eddigi empirikus eredményeket. Elsőként a szülői közvetítő stratégiák és a kockázatos online viselkedés összefüggéseit feltáró, majd a személyes adatok megosztása és a szülői stratégiák alkalmazása közötti kapcsolatot vizsgáló kutatásokat tekintjük át. Végül a problémás technológiahasználatot érintő tanulmányokat mutatjuk be.

A befejező részben visszatérünk a szakirodalmi áttekintés főbb pontjaira, bemutatjuk, hogy mely esetekben mutatkozik viszonylagos tudományos konszenzus a feldolgozott tanulmányok eredményei között; valamint hogy mely kérdéseket nem sikerült még az eddigi kutatásoknak lezárnia. Ezeken túl pedig felvetünk lehetséges irányokat, amelyek jövőbeni kutatások alapját alkothatják.

AZ ÁTTEKINTÉS CÉLJA

Írásunk ahhoz a kutatásunkhoz kapcsolódik, amelynek egyik fő célja, hogy feltárja az új technológiai eszközök használatának a szülők és gyerekek közösen töltött idejére gyakorolt hatásait. A technológiahasználathoz kapcsolódóan a szülők és gyerekek közötti egyik legfontosabb interakciónak a szülői mediáció bizonyul. Következésképpen, tanulmányunk célja feltérképezni a technológiahasználattal kapcsolatos szülői mediációval foglalkozó kutatásokat. A gyerekek technológiahasználata és annak különböző aspektusai elsősorban nemzetközileg kutatott területnek számítanak, Magyarországon még csak kezdeti, vagy az Egyesült Királyságban működő *EU Kids Online* kutatócsoport adatfelvételeihez köthető vizsgálatok vannak, így tanulmányunkban a nemzetközi irodalmakat tekintettük át.

Írásunk két kérdésre fókuszál. Egyrészt, hogy milyen szülői közvetítő stratégiákat azonosítanak és vizsgálnak a korábbi empirikus kutatások. Másrészt, hogy a szülői mediáció milyen témakörök mentén jelenik meg az irodalomban.

SZISZTEMATIKUS IRODALOM-ÁTTEKINTÉS MÓDSZERE: A FELMÉRŐ ÁTTEKINTÉS

A korábbi irodalom ilyen narratív és leíró jellegű áttekintésére ad lehetőséget a szakirodalmi áttekintés egyik szisztematikus módszere, a felmérő áttekintés (*scoping review*) (Arksey–O'Malley 2005). A szisztematikus irodalom-áttekintés az orvos- és egészségtudomány területéről terjedt át a szociálpolitika, majd a szociológia területére is. Elsődlegesen a bizonyítékalapú megközelítésekhez kapcsolódóan jelent meg, azzal a céllal, hogy az elérhető bizonyítékok szisztematikus áttekintése alapján tanácsokat fogalmazhassanak meg a szakma képviselőinek, pl. betegségek kezelésének hatékonyságával kapcsolatban. Egy másik fő cél pedig, hogy az irodalom-keresés során fellépő kutatói torzításokat mérsékelje azáltal, hogy meghatározott eljárások mentén azonosítja és elemzi a vizsgálatba bekerülő tanulmányokat (Bryman 2012). Ennek megfelelően a szisztematikus áttekintés ismerteti az alkalmazott eljárásokat (pl.: keresési kifejezések, a kizárás kritériumai stb.), az eljárások közben hozott kutatói döntéseket, ezáltal az áttekintés megismételhető, tudományos és transzparens, amely alapján átfogó beszámoló készülhet az adott témában megjelent irodalomról (Tranfield 2003).

A felmérő áttekintés a szisztematikus irodalom-áttekintés egyik fajtája (Peters et al. 2015), mely alapvetően abban különbözik a hagyományos szisztematikus irodalom-áttekintéstől, hogy a kutatási kérdése tágabb:³ egy terület és az ahhoz kapcsolódó főbb fogalmak feltérképezésére szolgál. Továbbá, nem értékeli az elemzésbe bevont tanulmányok minőségét (Arksey–O'Malley 2005). A kutatás felépítését illetően a felmérő áttekintés is előre meghatározott protokollt követ. Ennek során a célokat, módszereket és a keresési terv részleteit előre meghatározzák, mégis az eljárás iteratívabb, mint a hagyományos szisztematikus áttekintés esetében (Peters et al. 2015).

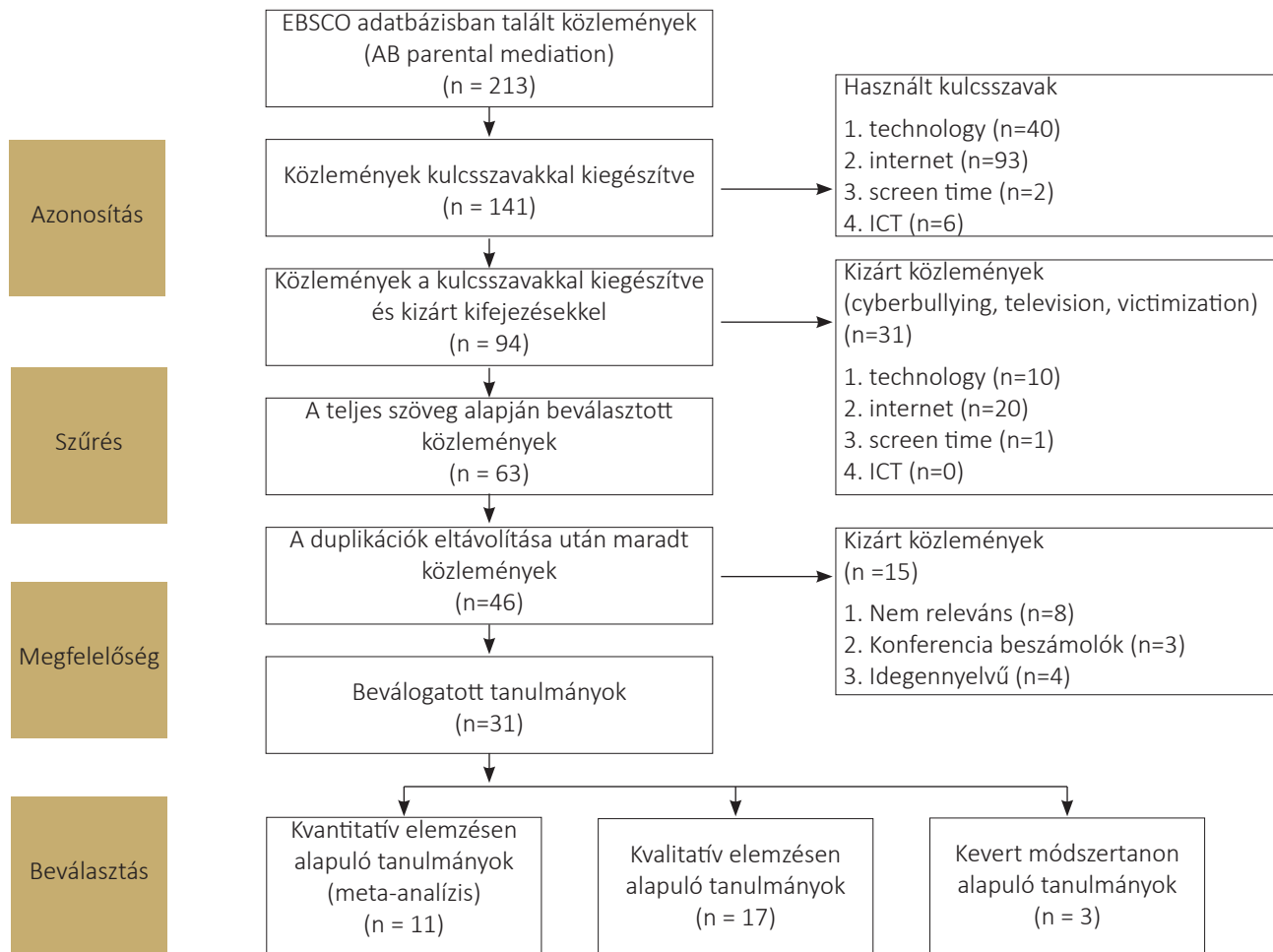
Keresési stratégiák, a kiválasztás folyamata

A releváns tanulmányok azonosítására az EBSCO *Academic Search Complete* adatbázist használtuk 2017 őszén. A 2007 és 2017 között megjelent írásokat kerestünk. A keresés több szakaszból állt. A szülői mediáció volt a fő fogalom, amely köré a keresést építettük. A szülői mediáció az irodalomban a technológia- vagy internethasználat közvetítésének szülők és gyermek közötti stratégiáira utal. A tévézés körüli szülői szabályozásokkal kapcsolatos irodalomban vezették be ezt a fogalmat és már évtizedek óta használják (ld. Desmond et al. 1985, Abelman 1990), ezért erre esett a választásunk.

Első lépésként az absztraktokban kerestük a szülői mediáció kifejezést (*parental mediation*). Ennek során 213 közleményt találtunk. Második lépésként négy, a technológiahasználathoz és az azzal töltött időhöz kapcsolódó általános kifejezést azonosítottunk, hogy az előző keresést kiegészítve kifejezetten a technológiahasználattal kapcsolatos szülői stratégiákról szóló cikkeket tudjuk kiszűrni. A következő kulcsszavakat kerestük a teljes szövegekben: technológia (*technology*), internet, képernyő előtt töltött idő (*screen time*) és az IKT (információs és kommunikációs technológiák) (*ICT*). Ezekkel a kifejezésekkel kiegészítve a szülői mediációt 141 találat maradt.

³ A hagyományos szisztematikus áttekintés kérdése szűken specifikált, az egészségtudomány vagy szociálpolitika területének dominanciája miatt sokszor a 'milyen hatékonyan működött?' kérdésre fókuszál, ez következtésképpen az elemzésbe került tanulmányok kutatási felépítését is meghatározza, és így alapvetően a kvantitatív eredményeket közlő írásokra szűkül (Peters et al. 2015, Arksey–O'Malley 2005).

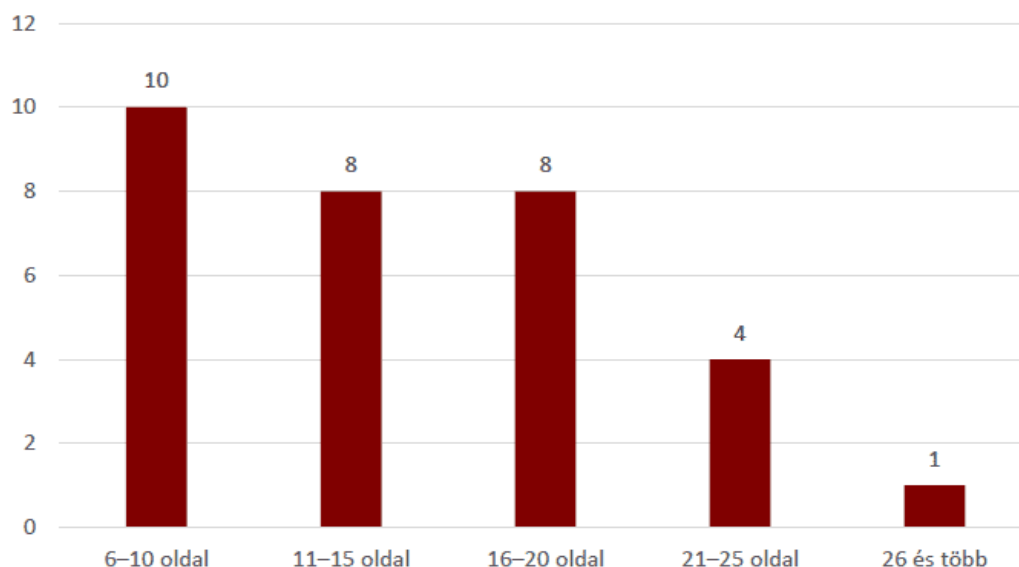
1. ábra. A szisztematikus irodalomkeresés PRISMA folyamatábrája

A harmadik szakaszban kizártuk a televízió (*television*), az internetes zaklatás (*cyberbullying*) és az áldozattá válás (*victimization*) kifejezéseket. A televíziót azért zártuk ki, mert az új médiaeszközökre irányult a kutatási kérdésünk. Az internetes zaklatás és áldozattá válás témaköre pedig azért került kizárásra, hogy az új eszközök szabályozásával kapcsolatos otthoni stratégiák maradjanak fókuszban. Így összesen 94 találat maradt, melyből a teljes szöveggel elérhető cikkek száma 63 volt. A duplikációk kiszűrése után összesen 46 tanulmány került átnézésre. Az elemzett közlemények kiválasztásának utolsó lépéseként kizárásra kerültek a nem angol nyelvű tanulmányok, a konferencia beszámolók, illetve olyan közlemények, melyek a kutatásunk szempontjából nem voltak relevánsak. Elsősorban egészségtudományi cikkek kerültek kizárásra, valamint amelyekben a szülői mediáció témája csak mellékesen került elő. A folyamat eredményeképpen 31 tanulmány került be az elemzésbe (1. ábra).

Összegezve, a beválasztás kritériumai a következők voltak: 2007 és 2017 között, angol nyelven, lektorált folyóiratban megjelent cikkeket kerestünk, melynek központi témája a szülői mediáció volt az internethez, az IKT-hoz, a technológiához vagy a képernyő előtt töltött időhöz kapcsolódóan. A kizárás kritériuma volt, ha a teljes szövegben szerepelt a televízió, az áldozattá válás és az internetes zaklatás, az angoltól eltérő nyelv, a konferencia beszámolók és azok a nem releváns tanulmányok, melyekben a szülői mediáció témája csak érintőlegesen vagy említésszerűen jelent meg.

2. ábra. A publikációk megoszlása terjedelem szerint (N=31)

A beválasztott tanulmányok főbb jellemzőiből adatbázist készítettünk. Ezen főbb ismérvek alapján mutatjuk be a következő részben a cikkek általános jellemzőit, elsősorban a publikációk hosszára, az adott írás által lefedett földrajzi kontextusra, az alkalmazott módszertanra, a kutatásban résztvevő gyerekek életkorára és a megjelenés évére fókuszálva.

A tanulmányok általános jellemzői

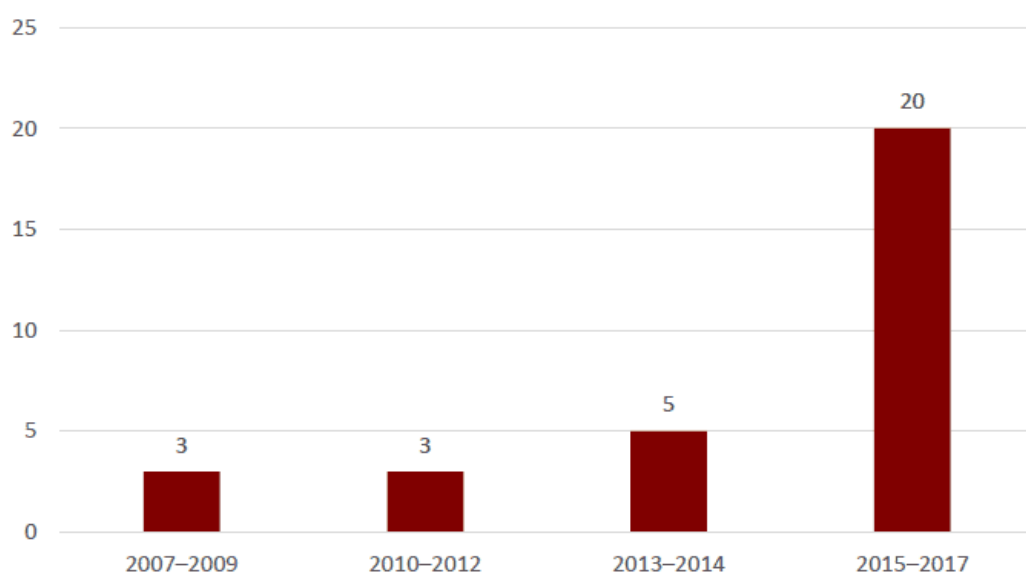
A publikációk terjedelme mérsékelten széles skálán, 6 és 27 oldal között mozgott; a terjedelemnek több módusza 6, 7, 15 és 16 oldal volt, amely az oldalszámot tekintve 443 feldolgozott oldalt tett ki.

A mintában szereplő publikációk földrajzi forrásának megállapításához az első szerző intézményi hovatartozását vettük alapul. Ezen szempont alapján a szerzők túlnyomó része (45,2%-a) Európában, azon belül is az Európai Unió egyik tagállamában vagy az Egyesült Királyságban, valamint Ázsiában (38,7%-a) tevékenykedett, azonban az USA-ban kevesebb kutató (9,7%) volt aktív. Ez a jelen áttekintés szerzői számára meglepő eredmény volt, mert egyéb témák esetében (lásd pl. Király és szerzőtársai [2015] áttekintését a *spillover* fogalommal kapcsolatban) az angolszász túlsúly jellemzőbb a publikációk között. Ezen kívül még egy-egy írás a közel-keleti (3,2%-a) és dél-amerikai (3,2%-a) régióhoz volt köthető. Az európai országok közül a szerzők jellemzően belga (42,9%), észt (21,4%) és egyesült királyságbeli (14,3%) intézményi kötődéseket tüntettek fel az írásaikon.

A cikkek tudományterületét szintén a szerzők intézményi hovatartozása alapján határoztuk meg. Az adatbázist vizsgálva megállapítható, hogy a mintában szereplő tanulmányok leggyakrabban két tudományághoz: a kommunikációs tudományokhoz (32,6%) és a pszichológiához (29,0%) kötődtek. Kisebb súllyal más tudományterületek is megjelentek azonban, többek között a médiatudományok (12,9%), a szociológia (12,9%), az oktatáskutatás (6,5%), az emberi fejlődéstan (3,2%) és a közgazdaságtan (3,2%).

A cikkek kutatási módszertanát tekintve több mint felük (54,8%) kvantitatív kutatási vizsgálatot alkalmazott, egyharmaduk (35,5%) kvalitatív módszertani vizsgálatokra épített, és csak tizedük (9,7%) használt kevert módszertani kutatást az elemzésekhez.

3. ábra. A tanulmányok megoszlása megjelenési dátumuk szerint (N=31)

A kutatásokban részt vevő gyerekek korosztályi megoszlását is érdemes vizsgálni. A korosztályokat a megjeleníthetőség kedvéért korcsoportokra bontottuk, amelyben az adott korosztály vizsgálatokban megjelenő gyakoriságát vizsgáltuk. Ez alapján megfigyelhető, hogy leggyakrabban a 9–14 éves korosztályok szerepeltek a kutatási mintákban, míg a fiatalabb korosztály kevésbé volt a kutatások középpontjában. Az adatbázisban szereplő 5 tanulmányban nincs megadva a vizsgált korosztály.

Ahogy az a 3. ábrán megfigyelhető, a téma újszerűségét a mintában szereplő tanulmányok publikációs időszakának megoszlása is jól mutatja. Az elmúlt tíz évben a legnagyobb arányban (64,5%-ban) 2015-től kezdődően jelentek meg a szakirodalmi áttekintés szempontjából releváns írások.

EMPIRIKUS SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az adatbázisunkban szereplő tanulmányok jellemzőinek leíró elemzésén túl az áttekintésünk célja, hogy a technológiahasználatra irányuló szülői stratégiákhoz kapcsolódó kutatásokat tematikusan is feltérképezzük. A mintában szereplő absztraktok alapján három fő tématerületet azonosítottunk. Elsőként említhetők a szülői közvetítő stratégiákat általában vizsgáló kutatások, amelyek a különböző stratégiák meghatározására törekednek, és ezek alkalmazásának jellemzőit tárják fel. A második téma a szülői stratégiák és a kockázatos online viselkedés különböző összefüggéseire fókuszál. A harmadik terület a személyes adatok védelméhez kapcsolódik, a privát információk megosztásának és a szülői stratégiák kapcsolatának a vizsgálatát jelenti. A fő területeken kívül kevésbé hangsúlyosan, de megjelenik a problémás technológiahasználat témaköre is, elsősorban videójátékozással, illetve mentális egészség vizsgálatával kapcsolatosan. A szülői mediáció témaköre főként az első két esetben – általános vizsgálatok és a kockázatos online viselkedéssel való összefüggések vizsgálataiban – jelent meg hangsúlyosan. A továbbiakban ezen témakörök mentén tárgyaljuk a korábbi empirikus eredményeket.

A szülői közvetítő stratégiákat feltáró általános kutatások

A kutatások egy kisebb része kifejezetten a szülői közvetítő stratégiák⁴ (*parental mediation*) általános feltárását célozza. Ezek a tanulmányok elsősorban a szülői stratégiák megjelenési formáit, mintázatait, az ezeket befolyásoló környezeti tényezőket és a családtagok szemléletét vizsgálják. Ennek megfelelően az általunk elemzett kutatások többségének elsődleges fókuszja az eltérő stratégiák feltárására és bemutatására irányul. A feltáró jelleg miatt ezen írások között jellemzőbb a kvalitatív vagy kevert módszertanon alapuló elemzés (Zaman et al. 2016, Symons et al. 2017a, Symons et al. 2017b, Talves–Kalmus 2015, Vaterlaus et al. 2014). A következőkben elsőként a szakirodalomban azonosított szülői stratégiákat mutatjuk be, és ezek alapján meghatározzuk a jelen írásban használt kategóriarendszert és fogalmakat. Majd rátérünk arra, hogy a környezeti tényezők (pl. kor, gender, társadalmi pozíció) és a szülői attitűdök miként befolyásolják a technológiahasználathoz kapcsolódó szülői stratégiákat, illetve hogyan értékelik ezeket a családtagok.

A szülői stratégiák

A szülői közvetítő stratégiákról szóló szakirodalomban számos különböző kategóriarendszert találhatunk. Elsőként érdemes megemlíteni azt a hagyományosnak tekinthető felosztást, amelyet még a tévézés szabályozásával és hatásaival foglalkozó vizsgálatokban alakítottak ki. A tévézéssel kapcsolatban három szülői stratégiát különböztetnek meg: a korlátozó stratégiát, az aktív szülői stratégiát és a közös használatot (Zaman et al. 2016, Symons et al. 2017a). A korlátozó stratégia olyan szabályozást jelent, amikor a szülő korlátozza és ellenőrzi a technológiahasználatot, elsősorban a használatból töltött idő mennyiségét és a tartalmat. Az aktív szülői stratégia a technológiahasználattal kapcsolatos olyan beszélgetésekre vonatkozik, amikor a szülő magyarázza, értékeli a tartalmat, illetve tanítja a gyermeket az eszköz helyes alkalmazási módjaira. A közös használat pedig a közös tévézést és videójátékozást jelenti (Zaman et al. 2016).

Ezek a hagyományos kategóriák azonban már nem tudják az internethasználatához kapcsolódó specifikus szülői szabályozási formákat is leírni. Egyrészt a technikai stratégiákhoz kapcsolódóan megjelentek a tartalmak blokkolására és kiszűrésére alkalmas eszközök és szoftverek; másrészt lehetővé vált a tevékenység használat utáni ellenőrzése, így az előzmények böngészése, vagy az üzenetek elolvasása (Symons et al. 2017a). Az internethez köthető szabályozási módokat figyelembe véve, érdemes megemlíteni a szülői stratégiák négydimenziós, gyakran – főként az *EU Kids Online* projekthez kapcsolódóan – használt felosztását (Talves–Kalmus 2015). Ez a tipológia az aktív közös használatot⁵ és a korlátozó stratégia három formáját különíti el: elsőként a szabályok és korlátok felállítását a használat idejére és tartalmára vonatkozóan, továbbá a tartalmak szűrésére, a használat korlátozására alkalmas eszközök (*technical controls*) használatát, végül a tevékenységek monitorozását (üzenetek átolvasása, látogatott honlapok átnézése) (Talves–Kalmus 2015).

Az általános szülői stratégiákat feltáró kutatások a fenti kategóriák mellett egyéb új stratégiákat is meghatároztak. Az egyik legátfogóbb, belga kvantitatív kutatásban az internethasználatához kapcsolódó stratégiákat

4 A szakirodalomban a *parental mediation* kifejezés a technológia- vagy internethasználat közvetítésének szülők és gyermek közötti stratégiáira utal. Összefoglalónkban a szülői stratégiákat tartjuk fontosnak, ezért a továbbiakban ezt a kifejezést használjuk.

5 Az *EU Kids Online* projektben eredetileg a szülői stratégiák öt dimenzióját határozták meg, ahol az aktív szülői stratégiának is két fajtáját különítették el: az internethasználatához és az internet biztonságához köthetőt (Livingstone et al. 2017).

vizsgálták (Symons et al. 2017a). Három különböző perspektívát hasonlítottak össze: mindkét szülőét és egy 13–18 év közötti gyermekét. Faktorelemzés segítségével a szülői stratégiák hat különböző formáját határozták meg: (1) az interakció korlátozását, (2) a monitorozást, (3) a hozzáférés korlátozását, (4) a felügyeletet (*supervision*) és közös használatot, (5) a technikai és (6) az értelmező stratégiát. A monitorozás, a felügyelet és közös használat, illetve a technikai stratégia a fentiekben leírtakkal lényegében megegyezik. Az *interakció korlátozása* a közösségi háló használatára vonatkozó szabályokat jelenti, ez volt a legfontosabb a szülők és a gyerekek szerint is. A *hozzáférés korlátozása* azokat a szabályokat foglalja magában, hogy mikor, hol és mennyi ideig internetezhet a gyerek. A *felügyelet és közös használat* ebben a tanulmányban együtt jelenik meg. Ezzel szemben az *EU Kids Online* projektben a közös használatot az aktív szülői stratégiával együtt alkalmazzák, a felügyelet pedig korábbi vizsgálatokban alkot önálló kategóriát, mely arra utal, hogy a gyermek a szülő jelenlétében használja az eszközöket. Symons és társai (2017a) amellett érvelnek, hogy a közös használat és a felügyelet inkább kisgyermekkorban jelentenek elkülönült stratégiákat, míg a kamaszok körében gyakran együtt használják őket. Az *értelmező stratégia* az aktív szülői stratégiához hasonlóan az internetes tartalmak megvitatására vonatkozik.

Egy másik belga projektben kvalitatív módszerrel vizsgálták a digitális média használatának otthoni szülői szabályozását a 3–9 éves gyerekek esetében (Zaman et al. 2016). A szülői stratégiák hagyományos hármas felosztásán (korlátozó stratégia, közös használat, aktív szülői stratégia) túl két új gyakorlatot (részvételen alapuló tanulás, távoli stratégia) is azonosítottak, továbbá az adataik a hagyományos kategóriák mélyebb és átfogóbb elemzésére is lehetőséget adtak. Ennek megfelelően a korlátozó stratégián belül öt alkategóriát különböztettek meg: a használat idejének és időtartamának, az eszköznek, a tartalomnak, a helynek és a vásárlásnak a korlátozását. A hely, az eszköz és a vásárlás korlátozása (pl. csak ingyenes applikációk engedélyezése) új kategóriaként jelennek meg a fentiekben leírtakhoz képest. Az aktív szülői stratégiát szintén négy dimenzió (idő, eszköz, tartalom, vásárlás) mentén különítik el, az idővel és költségekkel kapcsolatos tárgyalások újdonságát emelik ki a szerzők a korábbi empirikus eredményekhez képest. Továbbá a közös használatot is árnyaltabban elemzik, két szülői szerep szerint kategorizálják. Az egyik a *segítő*, aki a gyerek médiahasználatával kapcsolatos képességei miatt használja közösen a technológiát, tehát tanítja. A másik a *barát*, aki szórakozásként tekint a közös tevékenységre. A tanulmányban a közös használat és az aktív szülői stratégia szorosan összekapcsolódnak, ezek jellemzőit a *részvételen alapuló tanulás* (*participatory learning*) foglalja magába, mely arra vonatkozik, mikor a szülő tanul a gyerektől, vagy közösen tanulnak az eszközön. Végül az újként definiált formát a *távolságtartást* (*deference*) és a *felügyeletet* (*supervision*). A távolságtartás arra a szabályozási formára utal, amikor a szülő úgy dönt, hogy a nem avatkozik bele gyermeke média használati szokásaiba, meghagyja önállóságát, ugyanakkor felelős viselkedést vár el tőle. A felügyelet során a fentiekhez hasonlóan a gyerek egyedül használhatja a technológiát, azonban a szülő felügyelete mellett.

Érdekes még kiemelni Symons és társainak (2017b) egy másik, kvalitatív kutatását, amely 13 és 17 év közötti gyerekek szüleivel készített fókuszcsoportos interjúkra épül, és amelyben szülői stratégiák mindennapos alkalmazását is vizsgálták. Három formát különböztettek meg az eredmények alapján. Az elsőként a *közösségi médián való megfelelő viselkedésre nevelést* jelölték meg a szerzők. Ide tartozik, hogy milyen információkat és a képeket lehet megosztani, kivel lehet kommunikálni, milyen nyelvet lehet használni ezeken a fórumokon.

Ezeknek a szabályoknak a felállítása gyakran összekapcsolódott a közös használattal és a felügyelettel. A második stratégia az *internet* elérés helyének és idejének *korlátozása*, melyre jellemző példa, hogy a szülők nem engedik a használatot az asztalnál vagy a hálósobában. Végül a *közösségi médián folytatott tevékenységek monitorozását* emelik ki a szerzők, amelyet a gyerek tudtával, leginkább a saját profiljaikkal végeznek a szülők. Ezen felül a tanulmányban kiemelik a szülői szabályozást korlátozó tényezőket, mint a tudás és idő hiányát, vagy a szülői tekintély megkérdőjelezését, ezáltal is hangsúlyozva a szülői stratégiák alkalmazását célzó kísérletek és a tényleges szabályozás közötti lehetséges eltéréseket. A többi általunk vizsgált tanulmány korábbi empirikus irodalmak tipológiáját alkalmazza (Nevski–Siibak 2016, Talves–Kalmus 2015, Vaterlaus et al. 2014).

A fentiek összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a szakirodalom sokféleképpen tipologizálja a gyerekek technológiahasználatához kapcsolódó szülői stratégiákat, megnehezítve ezzel a vizsgálatok összevetését és a különböző szülői stratégiák empirikus értékelését. Vannak azonban olyan kifejezések, melyek mindegyik kategóriarendszerben megjelennek, illetve számos stratégia esetében találhatunk átfedéseket a fogalmak között. A következőkben tisztázzuk ezeket a fogalmakat, és a fentiek alapján négy szülői stratégiát határozunk meg: a korlátozó stratégiát, az aktív szülői stratégiát és közös használatot, a monitorozást és a távolságtartást. Annak érdekében, hogy a korábbi empirikus munkákban vizsgált szülői stratégiák hatásaival kapcsolatos eredményeket elemezni tudjuk, írásunk további részében ezeket a fogalmakat alkalmazzuk.

Az 1. táblázatban aszerint foglaljuk össze a négy szülői stratégiát, hogy a gyerek technológiahasználatával kapcsolatban milyen célt, milyen eszközzel szeretnének elérni a szülők. Ennek megfelelően a tartalomfogyasztást korlátozhatják a szülők szabályokkal és technikai eszközökkel is. Ugyanígy a megfelelő tartalom fogyasztása lehet beszélgetés tárgya, de a monitorozás eszközeit is alkalmazhatják a szülők ennek ellenőrzésére.

A kategóriarendszerek bemutatása és a továbbiakban általunk használt fogalmak meghatározása után rátérünk az empirikus eredmények tárgyalására.

1. táblázat. Szülői stratégiák: célok és eszközök

Szülői stratégiák ⁶	Célja/Mire irányul?	Hogyan? Milyen eszközzel?
Korlátozó stratégia	hozzáférés (eszköz, hely, idő) (Symons et al. 2017a, Symons et al. 2017b)	szabályok (Talves–Kalmus 2015) technikai eszközök (Symons et al. 2017a, Talves–Kalmus 2015)
	tartalom	szabályok (Talves – Kalmus 2015) technikai eszközök (Symons et al. 2017a, Talves–Kalmus 2015)
	interakciók/közösségi média használata (Symons et al. 2017a)	szabályok
	vásárlás (Zaman et al. 2016)	szabályok, pl. ingyenes applikációk letöltésének engedélyezése
Aktív szülői stratégia + közös használat	közösségi médián való megfelelő viselkedésre nevelés (Symons et al. 2017b) tartalom (vásárlás) (Zaman et al. 2016) hozzáférés (idő, hely, eszköz, vásárlás) (Zaman et al. 2016)	értelmező stratégia (Symons et al. 2017a) részvételen alapuló tanulás (Zaman et al. 2016) felügyelet (<i>supervision</i>) (Symons et al. 2017a, Zaman et al. 2016)
Monitorozás	közösségi oldalakon folytatott tevékenység, interakciók (Symons et al. 2017b) tartalom	használat utáni ellenőrzés (előzmények böngészése, interakciók, üzenetek átolvasása) (Symons et al. 2017a, Talves–Kalmus 2015)
Távolságtartás (Zaman et al. 2016)	felelős viselkedésre, önállóságra nevelés	beavatkozásmentesség (Sasson–Mesch 2014)

Meghatározó tényezők, egyéni percepciók

Ebben a fejezetben a szülői közvetítő stratégiákkal foglalkozó általános kutatások másik központi elemét, a környezeti tényezők, szülői attitűdök és szerepek hatásainak vizsgálatát tekintjük át. Talves és Kalmus (2015) a stratégiák nemi mintázatait és más meghatározó tényezőket makro és mikro szinten vizsgálták. Egyrészt nemzetközi összehasonlítást végeztek az *EU Kids Online* projekt adatait felhasználva, amely reprezentatív adatokat tartalmaz az Európai Unió 25 tagországából 9–16 éves gyerekek internet használati szokásairól. Másrészt az észt kulturális kontextust elemzik, amelyhez további két fókuszcsoportot készítettek 9–14 éves gyerekek szüleivel. A nemzetközi összehasonlítás azt mutatta, hogy a legtöbb országban a lányok internetezésével kapcsolatban a szülők többféle stratégiát alkalmaztak, főleg az aktív közvetítő stratégia típusai voltak jellemzőek, míg a fiúk internetezését sokkal kevésbé és kizárólag korlátozó stratégiával, technikai eszközökkel és monitorozással szabályozták. Magyarországon nem volt szignifikáns eltérés a lányok és fiúk között. A szerzők úgy találták, hogy a lányok és fiúk médiahasználatához kapcsolódó szülői stratégiák közötti különbség összefügg az adott ország nemek közötti egyenlőtlenségének indikátoraival és internetellátottságával. Ennek megfelelően azokban orszá-

⁶ Livingstone és társai (2017) legfrissebb kutatásukban egy új formát is definiáltak: a megengedő stratégiát. Ez a korlátozástól elkülönül, de az aktív közvetítő stratégiánál bővebb kategória, vizsgálata lehetővé teszi, hogy az internetezés pozitív hozadékaira is fókusz irányuljon. Az aktív szülői stratégiák mellett magába foglalja technikai kontroll alkalmazását és a monitorozást.

gokban alkalmaztak eltérő módszereket a gyerek neme szerint, ahol a szülők egyenlőbben osztották meg a feladatokat, és az online technológiák elterjedése is korábban kezdődött. A szerzők a váratlan eredményt azzal magyarázzák, hogy ezekben az országokban a szülőknek több idejük és lehetőségük volt, hogy eltérő közvetítő stratégiákat találjanak ki a fiúknak és lányoknak (Talves–Kalmus, 2015).

Az észrt adatokat tekintve a gyerek kora fontos meghatározója volt a közvetítő stratégiáknak, főként a fiúk esetében. A kisebb gyermek internetezését jobban és inkább korlátozó módszerekkel befolyásolták. A kor mellett a szülők magabiztossága határozta meg leginkább a fiúk internethasználatának irányítását. Minél biztosabbak voltak magukban a szülők, annál több gyakorlatot alkalmaztak. A lányok esetében a tudásuk és tapasztalataik számítottak, a szülők kevesebb stratégiát alkalmaztak, ha elegendőnek gondolták a lányuk online tapasztalatait. Az észrt kontextus alaposabb vizsgálata alapján tehát mégis amellezt érvelnek a szerzők, hogy a stratégiák nem kizárólag a gyerek nemétől függnnek, hanem azokat a nem, a szociodemográfiai jellemzők és a szülő-gyerek kapcsolat összetett kölcsönhatásai alakítják (Talves–Kalmus, 2015).

A kor és nem fontos szerepe a többi tanulmányban is megjelenik. A fentiekben már hivatkozott belga családokat vizsgáló kvantitatív kutatásban (Symons et al. 2017a) a szülők és gyerekek korának és nemének szerepét is vizsgálták, és úgy találták, hogy leginkább a gyermek kora volt meghatározó: az idősebb gyerekek esetében kevesebb stratégiát alkalmaztak. Érdekes eredmény azonban, hogy a szülők beszámolójával szemben az idősebb gyerekek a felügyelet és közös használat tekintetében nem érezték azt, hogy a szüleik kevésbé avatkoznának be a technológiahasználatukba. Az adatok alapján a gyermek neme kevésbé befolyásolta a szülői gyakorlatok közötti választást. Mindazonáltal a közösségi hálón történő interakciók korlátozása gyakoribb volt a lányok körében – főként az anyák részéről, míg a fiúk esetében a hozzáférést gyakrabban korlátozták. Egy további, már hivatkozott tanulmány szintén kiemeli (Symons et al. 2017b), hogy a gyerek korának növekedésével a szülők igyekeztek elkerülni a szabályok és korlátok felállítását. Nevski és Siibak (2016) észrt szülők körében végeztek vizsgálatot 0–3 éves korosztály okoseszköz használatáról, és szintén arról számoltak be, hogy a stratégiák alkalmazása összefügg a gyerek korával és nevével. A 2–3 éves korosztályban jellemzőbb a közvetítő stratégiák alkalmazása, és lányok esetében a használati időt és a tartalmat gyakrabban korlátozzák, mint a fiúk esetében. Egy három évig tartó szingapúri longitudinális kutatás (n=1086) is arra a következtetésre jutott, hogy a korlátozó és az aktív szülői stratégia használata is egyre csökken, ahogy a gyermek egyre idősebb és önállóbb lesz az online világban (Chen–Chng 2016).

A fent felsorolt szempontokon kívül egyéb tényezők is befolyásolják a választott stratégiát, erre egy az *EU Kids Online* adatok alapján készült spanyol tanulmány hívja fel a figyelmet (Garmendia et al. 2015). A kutatók erős kapcsolatot találtak a szülők iskolai végzettsége és a használt módszerek között: akik magasabb szintű oktatásban részesültek, azok többször alkalmaztak valamilyen szülői stratégiát. Ezek a társadalmi és gazdasági pozíció által meghatározott összefüggések egybevágóan egy portugál kutatás eredményeivel is (n=3049), amely 8–17 évesek körében vizsgálta a digitális írástudás, a használat intenzitása és a szülői stratégiák alkalmazása közötti kapcsolatot. Almeida és munkatársai (2011) a gyermekekre vonatkozóan négy felhasználói típust különítettek el a digitális tudás és a szülői stratégiák alapján. Az alábbi négy csoportot azonosították: kezdő felhasználók szülői stratégia nélkül, mérsékelt felhasználók szülői stratégiával, intenzív felhasználók szülői stratégia

nélkül és intenzív felhasználók szülői stratégiával.⁷ Ezek a szempontok – a digitális tudás és a szülői stratégiák – nagyon fontosnak bizonyulnak egy másik tanulmányban is, ami a közösségi oldalak 12 év alatti felhasználóit vizsgálja (Barbovschi et al. 2015). A szerzők 9 és 12 év közötti európai kiskorúak adatait elemezték (n=1723). Azért ezt a korcsoportot, mert ezek azok a gyermekek, akik nem regisztrálhatnak legálisan a közösségi oldalakra, de a környezetükből már érzik az erre vonatkozó társadalmi nyomást. Így ezt az egész problémakört a szüleikkel kell megtárgyalniuk, és engedélyt kell kérniük a regisztrációra, amire a kutatás is felhívja a figyelmet.

Végül a családtagok szülői stratégiákkal kapcsolatos percepcióinak feltárása jelenik meg markánsabban az általános irodalomban. Vaterlaus és társai (2015) az interaktív technológiák, mint a mobiltelefon és internet-használat szülői közvetítő stratégiáival kapcsolatos szülői és gyerek percepciókat hasonlították össze a 16–18 éves korosztályban az USA-ban. Jelentős eltérést találtak az internethasználat tekintetében: a szülők több mint fele a szabályozásról számolt be, míg a kamaszok több mint háromnegyede nem észlelte, hogy a szülei valamilyen közvetítő stratégiát alkalmaztak volna. Hasonló eredményre jutott a fent hivatkozott belga kutatás is (Symons et al. 2017a), ahol szignifikáns különbségek mutatkoztak az anya és a gyerek észlelése között szinte az összes szülői stratégiai formában (kivéve a technikai stratégiát). Az apa és a gyerek észlelése a hozzáférés és interakció korlátozásával kapcsolatban tért el. Az előző ismertetett eredményhez hasonlóan, a szülők ebben az esetben is jóval több szabályozásról számoltak be, mint a kamaszok. Továbbá az anyák gyakoribb közvetítő gyakorlata az apákkal szemben szintén megegyezik a korábban empirikusan alátámasztott trendekkel.

A gyerekek a szülői stratégiákkal kapcsolatos vélekedése megjelenik az *EU Kids Online* projekt kvalitatív kutatásában, melynek keretében 9 európai országban⁸ 9–16 év közötti gyerekekkel készítettek fókuszcsoportokat és interjúkat 2013-ban. Haddon (2015) az adatokat vizsgálva úgy találta, hogy a gyerekek azt kritizálták, ha a szüleik nem foglalmaztak világosan azzal kapcsolatban, miért tartanak kockázatosnak egy-egy online tevékenységet, vagy mely tényezők motiválják az internetezéshez kapcsolódó szabályaikat. Ezen kívül nehezményezték, ha az adott szülői stratégiát nem érezték indokoltnak, illetve ha szerintük érzéketlenül alkalmazták ezeket. Továbbá, ha a gyerekek úgy érezték, hogy a szülők kevés digitális tudással rendelkeznek, az aláásta tanácsaik és szabályaik hitelességét. A szülői stratégiák alkalmazására adott válaszaikban igen jelentősnek mutatkoztak a korosztályos különbségek. A fiatalabbak a szülői ellenőrzést és tanácsokat könnyebben elfogadták, egyes esetekben igényelték is, az idősek ezzel szemben az ellenérzéseik különböző okait foglalmazták meg. Ide tartozott az önállóságuk igénye, hogy úgy érezték, kiérdemelték szüleik bizalmát és a jogot is arra, hogy magánéletüket tiszteletben tartsák. Az érzékeny témákat, internetes kockázatokat is könnyebben megvitatják a szüleikkel, ha úgy érzik, hogy a szülők a korlátozás alkalmazása helyett az önállóságukban támogatják őket.⁹

⁷ A csoportoknak külön elnevezést is adtak: önállóan boldogulni kényszerülő újoncok (*unguided rookies*), gondoskodásban részesülő kezdők (*nurtured beginners*), gondoskodásban részesülő kibernauták (*nurtured cybernauts*), önálló kibernauták (*self-reliant cybernauts*).

⁸ Belgium, Csehország, Görögország, Olaszország, Málta, Portugália, Románia, Spanyolország és Egyesült Királyság.

⁹ További két kutatás készült hasonló témakörben. Berríos et al. (2015) Chilében készült vizsgálata kvantitatív adatokon elemzi a 9–12 éves korosztály körében az infokommunikációs eszközök használati szokásait és a szülői stratégiákkal kapcsolatos percepciókat. Shin (2015) Szingapúrban készített interjúkat 7–12 éves gyerekek szüleivel az internetezésről, internetezés hatásaival kapcsolatos vélekedéseikről és saját szülői szerepükről.

Összegzőképpen elmondható, hogy az általános szülői stratégiákat feltáró kutatások a befolyásoló környezeti tényezők és a családtagok percepcióinak feltárására is irányulnak. A tanulmányokban a gyerekek kora bizonyult a legfontosabb tényezőnek, ezen kívül pedig a nem, a digitális írástudás és a szülők iskolai végzettsége határozták meg elsősorban, hogy a szülők alkalmaznak-e szülői stratégiát és melyiket választják, az eredmények azonban sokszor egymásnak ellentmondóak. Továbbá az alkalmazással kapcsolatos percepciók vizsgálata azt mutatta, hogy a szülők és a gyerekek vélekedése jelentősen eltérhet. A következő alfejezetben a kockázatos online viselkedés témakörét tárgyaljuk.

Kockázatos online viselkedés és a szülői közvetítő stratégiák

A gyerekek online viselkedésével kapcsolatos kutatások leginkább az internethasználatból származó hasznokra és kockázatokra fókuszálnak. Míg a hasznok közé a tanulás, a kommunikáció, a kreativitás és a kifejezőképesség fejlesztése tartozik, addig a kockázatok a gyűlölködő, erőszakos és pornográf tartalmaknak való kitettséget, a személyes adatokhoz való hozzáférést, az online zaklatást és a gyermekek számára nem megfelelő kapcsolatokat jelentik (Lee 2012: 1). Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a tanulmányok nem határozzák meg pontosan a kockázatokhoz való viszonyt, és ezért nem is alkalmaznak egységes koncepciót. A passzivitást jelentő kitettség mellett sokszor az aktív cselekvést (*risky online behaviour*) is vizsgálják, anélkül, hogy ezeket megkülönböztetnék egymástól.

A szülői közvetítő stratégiákkal kapcsolatos irodalmak sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a kockázatos online tevékenységek vizsgálatára (Lee 2012, Livingstone et al. 2017). Az általunk elemzett tanulmányok közül öt vizsgálja kvantitatív eszközökkel a kockázatos online viselkedést. Elsősorban a szülői stratégiák – főként korlátozó formájának – hatásait elemzik, ezek közül egyetlen írás foglalkozik az internetezéssel járó hasznokkal is (Livingstone et al. 2017). Az írásokban három fő témakör jelenik meg. Elsőként azokat a tényezőket tárják fel, melyek meghatározzák a kockázatok észlelését és a kockázatok minimalizálását célzó szülői stratégiákat. A másik – és egyben legnagyobb súllyal bíró – téma a különböző stratégiák hatásának vizsgálata. Végül a kockázatos online viselkedést befolyásoló egyéb tényezők elemzését érdemes kiemelni. Ide olyan változócsoporthoz tartozhatnak, mint a demográfiai tényezők, a digitális írástudás, a kortárs csoport vagy éppen a tanárok hatása.

A kockázatok észlelését és azok csökkentését célzó szülői stratégiákat meghatározó tényezőket tekintve egy koreai reprezentatív vizsgálat eredményeit érdemes elsőként áttekinteni (Lee et al. 2012). A kutatás során 600 szülőt és 10–15 év közötti gyermekeiket kérdezték a gyerekek internetezési szokásairól a szülői korlátozásra fókuszálva. A szülőkhöz és gyerekekhez köthető változókat is bevontak a vizsgálatba, így a szülőket az internetezés negatív hatásainak, a gyerek önkontrolljának észleléséről és a digitális tudásukról kérdezték. A gyerekek az internetezéssel töltött idővel, kockázatos viselkedéssel, addiktív használattal és önkontrollal kapcsolatos kérdésekre válaszoltak. Az eredmények szerint annál valószínűbb az internetezés valamilyen formájú korlátozása, minél fiatalabb a gyerek, minél inkább negatívnak gondolják a szülők az internetezést, minél alacsonyabbnak ítélik meg a gyerek önkontrollját, és minél magasabb a szülők digitális írástudása. Egy újabb nemzetközi kutatás szintén vizsgálja a szülők és gyerekek digitális írástudásának és a kockázatok észlelésének szerepét az eltérő stratégiák kialakításában (Livingstone et al. 2017). A vizsgálat során 6–14 év közötti gyerekek szüleit kérdezték

meg egy online kérdőív segítségével nyolc európai országban – mindegyik országban 800 fős reprezentatív mintát véve. A kutatók azt próbálták megérteni, hogy a szülők és a gyerek által gyakorolt stratégiák milyen módon alakítják az internethasználat szülői szabályozását. Ennek nyomán faktorelemzés segítségével két fő formát különböztettek meg egymástól: a megengedő stratégiát (*enabling mediation*) és a korlátozást. A megengedő stratégia az aktív közvetítő stratégiánál összetettebb kategória: olyan keretek felállítására irányul, melyekben biztonságos az internetezés, és ezáltal elősegítik a pozitív hatások érvényesülését. Ennek megfelelően az aktív szülői stratégiák mellett magába foglalja a technikai kontroll alkalmazását és a monitorozást. A szülői gyakorlat e formája lehetővé teszi, hogy szülő-gyerek interakciókban a gyermek is aktív cselekvőként vehessen részt. Az eredmények azt mutatták, hogy a megengedő stratégia alkalmazása valószínűbb fiatalabb, magasabb digitális tudással rendelkező gyerekek esetén. Ugyanakkor a fiatalabb, alacsonyabb szintű digitális tudással rendelkező lányok esetén valószínűbb volt az internetezés korlátozása.

Érdeemes továbbá kiemelni, hogy a kockázatok szülők általi észlelésének szintjével mindkét stratégia pozitív összefüggést mutatott. Az észlelt kockázatok növekedésével kapcsolatban leginkább a megengedő stratégia alkalmazásának valószínűsége nőtt meg. Érdekes módon a kockázatok észlelésének kezdeti emelkedése először csökkentette a szülői korlátozás valószínűségét, azonban a magasabb szintű kockázateszlelés már növelte azt (Livingstone et al. 2017).

A következő témakör az eltérő szülői stratégiák kockázatos viselkedést befolyásoló hatásait állítja középpontba. A kutatások elsősorban a korlátozás szerepét vizsgálják. Sasson és Mesch (2014) 10–18 év közötti izraeli fiatalok körében vizsgálta a szülői stratégiák három eltérő formájának (aktív mediáció, korlátozás és távollégtartás) hatását online kérdőívek segítségével. A vizsgálat azt mutatta, hogy a szülői monitorozás, a technikai korlátozás és a közösségi média felügyelete pozitívan függ össze a kockázatos online viselkedéssel, tehát minél jobban korlátozták a szülők az internethasználatot, annál valószínűbb volt a kockázatos online viselkedés. A másik két stratégiatípusnak nem volt szignifikáns hatása.

Ezzel szemben koreai eredmények arról számoltak be, hogy az internetezés korlátozása hatékonyan csökkent a kockázatos online viselkedést (Lee 2012, Lee–Chae 2012). A fent hivatkozott koreai kutatás (Lee 2012) a korlátozás befolyását is vizsgálta, melyben az internetezéssel töltött időre, az online kockázatoknak való kitettségére, az addiktív internethasználatra gyakorolt hatást a gyerek kora, neme és önkontrollja mentén elemezték. Az eredmények szerint a korlátozás szignifikánsan csökkentette az online kockázatok és az internetezéssel töltött időt, főleg az alacsonyabb önkontrollal rendelkező gyerekek esetén. Lee és Chae (2012) ugyanezen adatok alapján a szülői stratégiák közvetett hatását elemezték, és arról számoltak be, hogy az internetezéssel töltött idő szoros pozitív összefüggést mutat a kockázatoknak való kitettséggel, azonban ezt a hatást a szülők korlátozása mérsékelni tudja. Ehhez hasonló eredményre jutott Livingstone és társainak (2017) nemzetközi vizsgálata, melyben az internetezéssel járó kockázatokra és hasznokra gyakorolt hatást is vizsgálták, és arról számoltak be, hogy a korlátozás kevesebb kockázattal, ugyanakkor kevesebb haszonnal is járt együtt. Ezzel szemben a megengedő stratégia alkalmazása mind a kockázatok, mind a hasznok esélyét megnövelte.

Az izraeli eredményekhez hasonlóan egy maláj kérdőíves kutatás (n=469) arra világít rá, hogy azok a fiatakorúak, akiket erősebben korlátoznak, nagyobb eséllyel vállalnak kockázatot a közösségi oldalakon (Shin–

Ismail 2014), például hajlamosabbak személyes adatokat kiadni magukról idegeneknek. A tanulmány azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy az aktív szülői stratégia hatásosan csökkenti a kapcsolati kockázatokat, azaz a fiatalok kisebb valószínűséggel lépnek kapcsolatba idegenekkel. Ugyanakkor ugyanezen stratégia nem befolyásolja a magánéleti kockázatokat: a gyermekek ugyanolyan valószínűséggel adnak ki személyes adatokat magukról, függetlenül a szülői stratégia alkalmazásától.

Egy szingapúri kutatás a szülők, kortársak és iskolai tanárok aktív stratégiájának hatását vizsgálta 12–18 év közötti kamaszok körében (Shin–Lwin 2017). A fenti eredményekkel ellentétben itt nem volt szignifikáns hatása az aktív szülői stratégiának.

Ezen a ponton érdemes áttérni azon egyéb tényezőkre, amelyek többször is megjelennek az általunk elemzett írásokban. Shin és Lwin (2017) szingapúri kutatásukban az eredményeik alapján amellett érvelnek, hogy a kamaszok szocializálásában a szülőknél nagyobb befolyással bírnak a külső szereplők, mint például a tanárok és a kortársak. Azt találták, hogy a tanárokkal folytatott internettel kapcsolatos beszélgetések csökkentették az online kockázatoknak való kitettséget. Ezzel ellentétes hatást gyakorolt a kortársakkal való interakció, amely növelte a szingapúr gyerekek online viselkedésének kockázatos voltát.

Szintén a kortárs csoport szignifikáns hatásáról számolt be Sassen és Mesch (2014), akik a csoport normáinak befolyását vizsgálták. Azt állapították meg, hogy a kockázatos online tevékenységek támogatása a csoporton belül pozitív kapcsolatban áll a kockázatos online viselkedéssel. Ez a hatás főként azon fiatalok körében volt erős, ahol a szülő–gyerek kapcsolat gyengébb volt. A kutatásban ugyanis a családi kohézió szerepét is elemezték, és arra jutottak, hogy a szülőkkel való szoros kapcsolat kevesebb kockázatos tevékenységet eredményez.

A demográfiai tényezőket tekintve az izraeli kamaszok körében nem alapján a fiúkra, és kor alapján az idősebbekre volt jellemzőbb a kockázatos online viselkedés (Sasson–Mesch 2014). Hasonló eredményről számoltak be a fent már bővebben ismertetett európai nemzetközi vizsgálatban is: a fiúk és a magasabb digitális tudással rendelkező gyerekek körében gyakoribb volt a kockázatos online viselkedés. Továbbá a fiatalabb, magasabb digitális tudással rendelkező és iskolázottabb szülők gyermekei szintén veszélyeztetettebbek voltak (Livingstone et al. 2017). A digitális írástudást tekintve a koreai fiatalok körében éppen ellenkező hatásról számoltak be a fent hivatkozott kutatás (Lee–Chae 2012): a digitális írástudás mérsékelte a kockázatos viselkedést.

Megállapítható tehát, hogy a szülői stratégiákkal kapcsolatos irodalmakban fontos szerepet tölt be a kockázatos online viselkedés vizsgálata. Az elemzett írások olyan egyéni, szülői és gyerekhez köthető tényezőket próbálnak azonosítani, amelyek a kockázatok észlelésének és a kockázatok csökkentésére irányuló stratégiák hátterében állnak. A tanulmányok középpontjában ugyanakkor a különböző szülői közvetítő stratégiák kockázatos viselkedésre gyakorolt hatásának elemzése áll. Továbbá meghatározható néhány visszatérő változó vagy változócsoporthoz, amelyek befolyását több vizsgálatban is elemzik. Ezeket a 2. táblázatban foglaljuk össze.

2. táblázat. A kockázatos online viselkedésre ható tényezők

	Kockázatokat csökkenti	Kockázatokat növeli	Kutatások
szülői stratégiák hatása		korlátozás (itt: szülői monitorozás, technikai korlátozás, közösségi média felügyelet)	Sasson–Mesch 2014
	korlátozás		Lee 2012; Lee–Chae 2012
	korlátozás	megengedő stratégia	Livingstone et al. 2017
	aktív szülői stratégia (kapcsolati kockázat esetében)	korlátozás (személyes adatok esetében)	Shin–Ismail, 2014
egyéb tényezők hatása	internettel kapcsolatos beszélgetések tanárokkal	kortársakkal való interakció	Shin–Lwin 2017
	családi kohézió	kortárs csoport normái kor, nem (fiú)	Sasson–Mesch 2014
	digitális írástudás		Lee–Chae 2012
		nem (fiú), digitális írástudás szülők: kor (fiatalabb) magas írástudása, magas iskolázottság	Livingstone et al. 2017

Személyes információk megosztása és a szülői stratégiák

A következőkben a személyes adatok védelméhez kapcsolódó kutatási eredményeket tekintjük át. A személyes információk megosztása is a kockázatos online viselkedések közé tartozik, azonban az általunk vizsgált cikkekben hangsúlyos szerepet kapott a megosztási hajlandóság vizsgálata, ezért ezen empirikus eredmények bemutatását ebben a külön részben tárgyaljuk.

Az internet széleskörű elterjedése és a változatos technológiai eszközök fejlődése által a technológia-használat sok területen és különböző célokkal jelent meg a hétköznapi életben, többek között a szórakozásban, a tanulásban, az információszerzésben, a kommunikációban és nem utolsósorban a vásárlásban is. Ezért a szülői stratégiákkal kapcsolatos tanulmányokban is gyakran jelennek meg a privát térrel és a személyes adatok és információk megosztásával kapcsolatos témák (Walrave et al. 2013).

A privát szférával és az online reklámokkal foglalkozó nyolc tanulmány a fiatalok személyes adatainak biztonságával, a nemzetközi és az EU-s szabályozási környezettel és az ehhez kapcsolódó személyre szabott online – többek között a közösségi platformokon (közösségi háló, közösségi játékok) is található – hirdetésekkel foglalkoznak. A témakörbe tartozó tanulmányok a különböző szülői stratégiák hatását vizsgálják a gyermekek online életére vonatkozóan, amelyek közül a korlátozó és az aktív stratégia jelent meg az elemzések során leggyakrabban. Ezeken kívül két további kategória is felmerült, a távolságtartó stratégia (Lwin et al. 2008) és a közös használat (Walrave et al. 2013), melyet tanulmányunkban az aktív szülői stratégia részeként határoztunk meg.

Az alábbi tanulmányok a személyes adatok megosztásával kapcsolatos hajlandóságot elemzik, és különböző, sokszor összetett modellek mentén vizsgálják a szülői stratégiák hatását. A tanulmányok többsége arra a következtetésre jut, hogy a szülők nincsenek erős befolyással arra, hogy a fiatalok megosztanak-e online magukról információkat. Ugyanakkor eltérőek az eredmények abban a tekintetben, hogy melyik szülői stratégiának van erre érdemi hatása.

A tinédzserek körében a közösségi oldalak használata a legnépszerűbb tevékenységek közé tartozik (Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat, 2017). Ezek az oldalak – amelyek valós időben és folyamatosan gyűjtenek adatot a felhasználókról – komoly veszélyforrást is jelenthetnek rájuk, főleg a személyes adatok kiadásával és terjesztésével kapcsolatban. Egy 2017-es szingapúri, anonim kérdőíven alapuló vizsgálat (Ho et al. 2017) 13 és 21 év közötti fiatalok körében a személyes adataik megosztási hajlandóságát és a szülői stratégiák hatásait vizsgálta kifejezetten a közösségi média platformra fókuszálva. Az elemzés során Ajzen (1991) viselkedési szándékot meghatározó tényezőkre vonatkozó modelljére építettek, amelyet három további tényezővel egészítettek ki: a felhasználó személyiségjegyeivel, a szülők adatvédelmi aggályaival, valamint a szülői stratégiákkal (aktív/korlátozó). Az eredmények azt mutatták, hogy pozitív, de csekély kapcsolat van a két szülői stratégia és aközött, hogy mennyiben védik a fiatalok a személyes adataikat. A két stratégiát összehasonlítva a korlátozó jellegű gyakorlat bizonyult hatásosabbnak. Ez azt mutatja, hogy Szingapúrban ebben a korosztályban a határozottabb és szigorúbb szülői szabályok és tisztább határok eredményesebbek a fiatalok személyes adatok védelmében.

Egy másik tanulmány (Chen et al. 2015) egy 2012-es, 12–17 éves amerikai gyerekeket és szüleiket kérdező anonim telefonos kérdőív másodelemzésére épült. Ebben az írásban arról számoltak be, hogy a korlátozó stratégia alkalmazása hatásosabban akadályozta, hogy a fiatalok személyes információikat osszanak meg magukról, valamint tudatosabbak legyenek az ezzel kapcsolatos veszélyekről. Hasonló hatással bírt a szülői aggodalom tényezője.

Az eddigi eredményekkel ellentétben egy 2015-ös szingapúri kutatás (Shin et al. 2015) szintén a szülői stratégiákat és a személyes információkkal kapcsolatos megosztási hajlandóságot, valamint az interneten eltöltött időt mint befolyásoló tényezőt vizsgálta. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy az aktív szülői stratégiának és a megfelelő szülő–gyerek kommunikációnak pozitívabb hatása van, mint a korlátozónak. Az előzőleg bemutatott vizsgálatokon kívül további kutatások is foglalkoznak ezzel a kérdéssel (Youn 2008, Shin et al. 2012). Ezek szerint azonban a szülői stratégiák alkalmazásának nincs szignifikáns hatása arra, hogy a gyerekek mennyire hajlandók személyes adatokat megosztani magukról.

Problematis online viselkedés: videójátékok túlzott használata és az egészség

Az általunk vizsgált tanulmányok utolsó csoportja a szülők és a fiatalkorúak viselkedési mintáira fókuszál a videójátékok és az egészség összefüggéseiben. Ezek a tanulmányok különböző európai vagy ázsiai országokban készültek, így érdemes úgy tekinteni a bemutatott eredményekre, mint amelyeknek lokális, egy-egy térségre vonatkoztatható az érvényességük.

Több kutatás is igazolja, hogy a szülőknek kiemelt szerepük van abban, hogy megelőzzék gyermekeik problémás internethasználatát. Egy szingapúri országos reprezentatív online felmérés (n=3079) erős negatív korrelációt talált a korlátozó stratégia és a fiatalkorúak függőségre való hajlama között (Chng et al. 2015). Ezzel szemben a kutatók nem találtak ilyen egyértelmű negatív kapcsolatot az aktív szülői stratégia és a függőségi minták között. Ezeket az összefüggéseket egy 25 európai országra kiterjedő tanulmány (n=18709) eredményei is alátámasztják (Kalmus et al. 2015).

Egy kapcsolt kérdőíves vizsgálat (n=296), ami a problematikus online játékokra fókuszál, azt hangsúlyozza, hogy fontos lenne egy olyan szemléletmódot is alkalmazni, amely a technikai oldal felől közelíti meg a problémát (Benrazavi et al., 2015), mivel az eredmények azt mutatták, hogy csak a technikai kontroll alkalmazása csökkentette a problémás online játék esélyét. A szerzők szerint ez a helyzet a szülők oktatásával lenne javítható, mert a legtöbb esetben a fiatalok tudása meghaladja a szüleikét. Ezért a hagyományos módszerek hatástalanok lehetnek a gyermekek védelmezésében a média negatív hatásaival szemben.

A videójátékokat illető másik fontos tényező a kategóriarendszer, amely a játékok besorolásával és tartalmuk leírásával kapcsolatos. Ezek a szempontok a szülőket hivatottak segíteni a gyermeküknek megfelelő játék kiválasztásában (Nikken et al. 2007). Holland szülőket kérdeztek meg a témáról egy internetes kérdőívben (n=765), és a többségük tudni akarta a játékok javasolt korhatárát és káros hatásait, de állításuk szerint az akkori rendszer nem volt alkalmas erre. Továbbá az eredmények alapján vannak olyan szülők is, akik az aktív vagy a korlátozó mellett még egy további stratégiát is alkalmaztak: a gyermekükkel való közös játékot. Azonban leginkább azok a felnőttek tesznek így, akik már korábban is jártasak voltak a videójátékokban.

BEFEJEZÉS ÉS KITEKINTÉS

Szakirodalmi áttekintésünkben az elmúlt tíz év empirikus tanulmányai alapján igyekeztünk bemutatni a gyerekek technológiahasználatával kapcsolatos szülői stratégiák fogalmi terét. Az alábbi befejező részben visszatérünk a tanulmány fő üzeneteire, valamint pár értékelő megjegyzést teszünk a feldolgozott szövegkorpusz kapcsán – kiemelve további lehetséges kutatási irányokat.

Az első, talán legfontosabb megállapítás a szülői stratégiákkal kapcsolatban, hogy az eredmények rendkívül „zajosak”, pontosabban nem rajzolódik ki egyértelmű konklúzió a kutatások eredményeiből azzal kapcsolatban, hogy milyen stratégiát érdemes választani a mai szülőknek a gyerekek technológiahasználatával kapcsolatban. Általában is inkább arra vonatkoznak a kutatások, hogy milyen stratégiákat alkalmaznak a szülők, kevésbé arra, hogy ezek a stratégiák mennyire hatékonyak az egyes kockázatok kezelésében. Még azok a kutatások is, amelyek a szülői stratégiák hatását igyekeznek megbecsülni, ellentmondásos eredményeket tartalmaznak. A széttartó eredményekkel kapcsolatban óvatosan azt lehet kijelenteni, hogy az egyes szülői stratégiák hatását valószínűleg meghatározza a társadalmi-kulturális környezet, a gyermek kora, valamint a technológiahasználat és a fogyasztott tartalom jellemzői. Ahhoz, hogy bármi „biztosat” ki tudjunk jelenteni a szülői stratégiák szerepéről, átfogóbb, egységes fogalomhasználaton és kutatási eszközökön alapuló, nemzetközi, és nem utolsósorban longitudinális eredményekre lenne szükség.

A második fontos kérdés a kutatásokban arra vonatkozott, hogy mi határozza meg a szülői stratégiák közötti választást. Az eredmények a gyermek korának esetében egységesek, azaz ahogy idősebb lesz a gyermek, a szülők részéről tapasztalható egy visszahúzódás, megengedőbb attitűd a kamasz korosztállyal szemben. Ugyanakkor Vanweesenbeck és társai (2016) tanulmánya arra hívja fel a figyelmet, hogy pont ebben az időszakban növekednek meg a gyermek magánszféráját érintő kockázatok (pl. adatok megadása alkalmazások letöltésénél/használatánál), miközben a tinédzserek még híján vannak a magánszférájukat érintő kritikai gondolkodás képességének.

A gyermekek nemével kapcsolatban azt az érdekes konklúziót fogalmazhatjuk meg, hogy pont azokban a társadalmakban tesznek különbséget a gyerekek között a szülői stratégiák alkalmazásánál, amelyekben amúgy magasabb a nemek közötti egyenlőtlenség. Ez a konstraintuitív eredmény is rámutat, hogy a társadalmi nem és a szülők közvetítő szerepének összefüggései további kutatásokat igényelnek. Harvey (2015) például azt tárta fel kutatásában, hogy a technológiával kapcsolatos elvárások és normák inkább eltántorítják a lányokat a sűrűbb használattól (például nem létezik olyan, hogy női gamer-identitás). A szülők által választott stratégiával kapcsolatban szintén alulkutatott témacsoportnak tűnik a szülők nemének, valamint a gyermek és a szülők digitális írástudás-szintjének hatása.

Az itt bemutatott tudományos diskurzussal kapcsolatban három további értékelő megállapítást tudunk megfogalmazni. Egyrészt érdemes kiemelni, hogy az általunk feldolgozott tanulmányok általánosan kezelték a kockázat fogalmát, és nem tettek különbséget a gyermekek kockázatnak való kitettsége és a kockázatos viselkedése között. Bár mindkét fogalom kapcsolatos a kockázattal, véleményünk szerint mégsem érdemes egyenlőségjelet tenni a kettő közé. Az első esetben ugyanis egy potenciális veszélyforrásra gondolunk, míg a második esetben konkrét, kockázattal járó technológiahasználati mintákra.

Másrészt kijelenthetjük, hogy az általunk feltárt szövegtörzset legnagyobb részéből hiányzik a szociológiai látásmód. Ez persze azzal is kapcsolatos, hogy a tanulmányok jelentős része pszichológiai vagy kommunikációelméleti kötődésű. Mégis a gyermekek technológiahasználati mintáit és a szülők közvetítő szerepét a tanulmányok jellemzően általánosan tárgyalják, és kevésbé merül fel annak a kérdése, hogy ezek a tényezők – valamint a technológiahasználat egyéb jellemzői – nagyban függhetnek a társadalmi pozíciótól (Gee 2014). A szülőséggel kapcsolatos kulturális elvárások jelentősen megváltoztak az elmúlt években. A középosztálybeli szülői kultúrának fontos eleme lett a gyerekek jóllétének elősegítése és a kognitív képességek fejlesztésének igénye is (Dermott–Pomati 2016). A gyerekek technológiahasználatával kapcsolatos szülői stratégiáknak ezekben fontos szerepe lehet, befolyásolni tudják a technológiákkal töltött időt, a médiafogyasztás tartalmait, és fejleszthetik a digitális tudást. A gyerekek technológiahasználatával kapcsolatos szülői értékek és normák, és az ezekhez kapcsolható gyakorlati stratégiák szociológiai szempontú vizsgálata tágítaná a diskurzus kereteit, és segíthet megérteni a mai szülőséggel kapcsolatos elvárásokat. Továbbá, a gender és a társadalmi rétegződés szempontjának elemzése hozzájárulhat a változatos szülői normák komplexebb feltárásához, és segítené a fiatalok technológiahasználatának árnyaltabb megismerését.

Végül pedig arra is érdemes reflektálni, hogy a kutatási kérdések közül hiányoznak azok az alapvető kérdésfeltevések, amelyek a hétköznapi szülőket a gyermekük technológiahasználatával kapcsolatban komolyan foglalkoztatják. Olyan kérdésekre gondolunk például, hogy hogyan érinti a technológiahasználat a gyerekek jóllétét, vagy milyen hatással van az iskolai eredményeikre. Valószínűleg ennek a hiátusnak az az oka, hogy ennek a kutatási területnek jelenleg még csupán a kibontakozását és formálódását láthatjuk. A kutatások jelentős része azt próbálja meghatározni, hogy egyáltalán milyen stratégiák vannak, és azokat milyen fogalmi és kutatási eszközökkel lehet ezeket megragadni. Ebben az esetben a következő években, évtizedben egy izgalmas – pedagógiai és személyes értelemben is releváns – kutatási terület kialakulásának lehetünk majd tanúi.

HIVATKOZÁSOK

- Abelman, R. (1990) Determinants of parental mediation of children's television viewing. In J. Bryant (ed.) *Television and the American family*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 311–326
- Ajzen, I. (1991) The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50 (2): 179–211. [http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](http://dx.doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T).
- Almeida de A. N. – Alves, N. A. – Delicado, A. – Carvalho, T. (2012) Children and digital diversity: From 'unguided rookies' to 'self-reliant cybernauts'. *Childhood*, 19(2), 219–234. <http://dx.doi.org/10.1177/0907568211410897>
- Arksey H. – O'Malley L. (2005) Scoping studies: towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology* 8(1), 19–32. <https://doi.org/10.1080/1364557032000119616>
- Barbovschi, M. – Macháčeková, H. – Ólafsson, K. (2015) Underage Use of Social Network Sites: It's About Friends. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 18(6), 328–332. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2014.0553>
- Benrazavi, R. – Teimouri, M. – Griffiths, M. (2015) Utility of Parental Mediation Model on Youth's Problematic Online Gaming. *International Journal of Mental Health & Addiction*, 13(6), 712–727. <http://dx.doi.org/10.1007/s11469-015-9561-2>
- Berríos, L. – Buxarraís, M. – Garcés, M. (2015) ICT Use and Parental Mediation Perceived. Chilean Children. *Comunicar*, 23(45), 161–168. <http://dx.doi.org/10.3916/C44-2015-17>
- Blum-Ross, A. – Livingstone, S. (2016) *Families and screen time: Current advice and emerging research*. Media Policy Brief 17. London: Media Policy Project, London School of Economics and Political Science.
- Bryman A. (2012) *Social Research Methods*. Oxford University Press.
- Chen, H. – Beaudoin, C. E. – Hong, T. (2015) Teen online information disclosure: Empirical testing of a protection motivation and social capital model. *Journal of the Association for Information Science & Technology*, 67(12), 2871–2881. <http://dx.doi.org/10.1002/asi.23567>
- Chng, G. S. – Li, D. – Liao, A. K. – Khoo, A. (2015) Moderating Effects of the Family Environment for Parental Mediation and Pathological Internet Use in Youths. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 18(1), 30–36. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2014.0368>
- Dermott, E. – Pomati, M. (2016) 'Good' Parenting Practices: How Important are Poverty, Education and Time Pressure? *Sociology*, 50 (1): 125–142. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038514560260>
- Desmond, R. I. – Singer, J. L. – Singer, D. C. – Calam, R. – Colimore, K. (1985) Family mediation patterns and television viewing: Young children's use and grasp of the medium. *Human Communication Research*, 11, 461–480
- Facer, K. (2011) *Learning futures: Education, technology and social change*. New York-London: Routledge.
- Gee, J. P. (2014) *Literacy and Education*. New York-London: Routledge.
- Haddon, L. (2015) Children's critical evaluation of parental mediation. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 9(1). <http://dx.doi.org/10.5817/CP2015-1-2>
- Harvey, A. (2015) *Gender, age, and digital games in the domestic context*. New York-London: Routledge.
- Ho, S. S. – Lwin, M. O. – Yee, A. Z. H. – Lee, E. W. J. (2017) Understanding Factors Associated with Singaporean Adolescents' Intention to Adopt Privacy Protection Behavior Using an Extended Theory of Planned Behavior, *CyberPsychology, Behavior & Social Networking*, 20(9), 572–579. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2017.0061>
- Kalmus, V. – Blinka, L. – Ólafsson, K. (2015) Does It Matter What Mama Says: Evaluating the Role of Parental Mediation in European Adolescents' Excessive Internet Use. *Children & Society*, 29(2), 122–133. <http://dx.doi.org/10.1111/chso.12020>
- Király, G. – Nagy, B. – Géring, Z. – Radó, M. – Yvette, L. – Pálóczi, B. (2015) Spillover: the empirical utilisation of the concept. An empirical review of the social scientific corpus between 2004–2014. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 6(2).
- Larrañaga, M. G. – Del Río, M. C. – Martínez, G. (2016) Parental mediation strategies in Spain: predicting factors for different strategies. *Zer: Revista De Estudios De Comunicacion*, 21(40), 13–27. <http://dx.doi.org/10.1387/zer.15513>
- Lee, S.-J. – Chae, Y.-G. (2012) Balancing Participation and Risks in Children's Internet Use: The Role of Internet Literacy and Parental Mediation. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(5), 257–262. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2011.0552>
- Lee, S.-J. (2012) Parental restrictive mediation of children's internet use: Effective for what and for whom? *New Media & Society*, 15(4), 466–481. <http://dx.doi.org/10.1177/1461444812452412>
- Livingstone, S. – Ólafsson, K. – Helsper, E. J. – Lupiáñez-Villanueva, F. – Veltri, G. A. – Folkvord, F. (2017) Maximizing Opportunities and Minimizing Risks for Children Online: The Role of Digital Skills in Emerging Strategies of Parental Mediation. *Journal of Communication*, 67(1), 82–105. <http://dx.doi.org/10.1111/jcom.12277>
- Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat (2017) *Kutatási jelentés: a média hatása gyermekekre és fiatalokra*. Budapest

- Nevski, E. – Siibak, A. (2016) The role of parents and parental mediation on 0–3-year olds' digital play with smart devices: Estonian parents' attitudes and practices. *Early Years*, 36(3), 227–241. <http://dx.doi.org/10.1080/09575146.2016.1161601>
- Nikken, P. – Jansz, J. – Schouwstra, S. (2007) Parents' Interest in Videogame Ratings and Content Descriptors in Relation to Game Mediation. *European Journal of Communication*, 22(3), 315–336. <http://dx.doi.org/10.1177/0267323107079684>
- Sasson, H. – Mesch, G. (2014) Parental mediation, peer norms and risky online behavior among adolescents. *Computers in Human Behavior*, 3332–38. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2013.12.026>
- Shin, W. – Ismail, N. (2014) Exploring the Role of Parents and Peers in Young Adolescents' Risk Taking on Social Networking Sites. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 17(9), 578–583. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2014.0095>
- Shin, W. – Lwin, M. O. (2017) How does “talking about the Internet with others” affect teenagers' experience of online risks? The role of active mediation by parents, peers, and school teachers. *New Media & Society*, 19(7), 1109–1126. <http://dx.doi.org/10.1177/1461444815626612>
- Shin, W. (2015) Parental socialization of children's Internet use: A qualitative approach. *New Media & Society*, 17(5), 649–665. <http://dx.doi.org/10.1177/1461444813516833>
- Shin, W. – Huh, J. – Faber, R. J. (2012) Tweens' Online Privacy Risks and the Role of Parental Mediation. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 56(4), 632–649. <http://dx.doi.org/10.1080/08838151.2012.732135>
- Shin, W. – Kang, H. (2016) Adolescents' privacy concerns and information disclosure online: The role of parents and the Internet. *Computers in Human Behavior*, 54, 114–123. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2015.07.062>
- Symons, K. – Ponnet, K. – Emmery, K. – Walrave, M. – Heirman, W. (2017a) A Factorial Validation of Parental Mediation Strategies with Regard to Internet Use. *Psychologica Belgica*, 57(2), 93–111. <http://dx.doi.org/10.5334/pb.372>
- Symons, K. – Ponnet, K. – Walrave, M., – Heirman, W. (2017b) A qualitative study into parental mediation of adolescents' internet use. *Computers in Human Behavior*, 73, 423–432. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2017.04.004>
- Talves, K. – Kalmus, V. (2015) Gendered mediation of children's internet use: A keyhole for looking into changing socialization practices. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 9(1). <http://dx.doi.org/10.5817/CP2015-1-4>
- The Joanna Briggs Institute (2015) *Joanna Briggs Institute Reviewers' Manual: 2015 edition/Supplement. Methodology for JBI Scoping Reviews*. The Joanna Briggs Institute. http://joannabriggs.org/assets/docs/sumari/Reviewers-Manual_Methodology-for-JBI-Scoping-Reviews_2015_v2.pdf (Letöltés dátuma: 2018.09.30.)
- Tranfield, D. – Denyer, D. – and Smart, P. (2003) Towards a Methodology for Developing Evidence-Informed Management Knowledge by Means of Systematic Review, *British Journal of Management*, 14: 207–22.
- Vanweesenbeeck, I. – Walrave, M. – Ponnet, K. (2016) Young Adolescents and Advertising on Social Network Games: A Structural Equation Model of Perceived Parental Media Mediation, Advertising Literacy, and Behavioral Intention. *Journal of Advertising*, 45(2), 183–197. <http://dx.doi.org/10.1080/00913367.2015.1123125>
- Vaterlaus, J. M. – Beckert, T. E. – Tulane, S. – Bird, C. V. (2014) “They Always Ask What I’m Doing and Who I’m Talking to”: Parental Mediation of Adolescent Interactive Technology Use. *Marriage & Family Review*, 50(8), 691–713. <http://dx.doi.org/10.1080/01494929.2014.938795>
- Walrave, M. – Huh, J. – Heirman, W. (2013) Adolescents, Online Marketing and Privacy: Predicting Adolescents' Willingness to Disclose Personal Information for Marketing Purposes. *Children & Society*, 27(6), 434–447. <https://doi.org/10.1111/j.1099-0860.2011.00423.x>
- Wartella, E. – Rideout, V. – Lauricella, A. R. – Connell, S. (2013) *Parenting in the age of digital technology*. Center on Media and Human Development School of Communication Northwestern University.
- Youn, S. (2008) Parental Influence and Teens' Attitude toward Online Privacy Protection. *Journal of Consumer Affairs*, 42(3), 362–388. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1745-6606.2008.00113.x>
- Zaman, B. – Nouwen, M. – Vanattenhoven, J. – de Ferrer, E. – Looy, J. V. (2016) A Qualitative Inquiry into the Contextualized Parental Mediation Practices of Young Children's Digital Media Use at Home. *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 60(1), 1–22. <http://dx.doi.org/10.1080/08838151.2015.1127240>

ABSZTRAKT

A munka-magánélet egyensúly témájában sokat vitatott kérdés, hogy a szülők, különösen az anyák munkavállalása hogyan hat gyermekeik jóllétére. Tanulmányunkban a 2007–2017 között született nemzetközi lektorált szakirodalom szisztematikus áttekintésével képet adunk azokról a kutatásokról, amelyek a szülők munkavállalását és a gyermekek jóllétét (kognitív képességek, egészség, viselkedés) együttesen vizsgálják. Az eredmények azt mutatják, hogy a szülői munkavállalás direkt és indirekt módon, továbbá pozitívan és negatívan is hathat a gyermekek jóllétére. Negatív hatással van a jóllétre, ha a munkavállalás következtében lecsökkenő közös idő strukturálatlan, fókuszálatlan időeltöltést jelent; a kognitív képességek fejlődését ronthatja, ha az anya a gyermek korai éveiben 20 óránál nagyobb óraszámban dolgozik, illetve az, ha a gyermekfelügyeletet nem szakképzett személy látja el. A nem sztenderd munkabeosztás vagy a hosszú munkaórák az anyák esetében közvetett, míg az apák esetében jelentős közvetlen negatív hatást gyakorolnak a gyerekekre. Az apák körében a munkanélküliség, illetve az apák hiánya (elvált apák) többnyire szintén negatívan hat a gyerekek jóllétére. A megfigyelt hatást befolyásolják a szülők szocio-demográfiai változói. A gyerekek jóllétével kapcsolatos elképzelések befolyásolhatják a jó szülőségről vallott társadalmi nézeteket, így a szülői magatartást is. A munka és magánélet harmonizálásának sikeressége hatással lehet tehát a szülők gyermekeikkel szembeni elvárásaira, az általános otthoni légkörre, és így közvetve és közvetlenül is a családban nevelkedő gyermekek jóllétére.

Kulcsszavak: munka–magánélet egyensúly, szülői munkavállalás, jóllét, gyerekek, mentális egészség, kognitív képességek

1 Szczuka Borbála szociológia mesterszakos hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem. Nagy Beáta közgazdász-szociológus, professzor, Budapesti Corvinus Egyetem. Tóbiás Ilona szociológia alapszakos hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem. Gulya Fruzsina PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem.

2 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott, a *Versenyfutás az idővel* című kutatáshoz (NKFIH K120086) kapcsolódóan készült. Kutatásvezető: Dr. Nagy Beáta.

THE EFFECTS OF PARENTAL EMPLOYMENT ON CHILDREN'S WELLBEING

ABSTRACT

The effects of parental, especially maternal employment on children's wellbeing is a controversial issue in the field of work-life balance. In our study we systematically review the international peer-reviewed literature from 2007–2017 that simultaneously examines parental employment and child wellbeing (cognitive skills, health, behaviour). Results show that parental employment may have either direct or indirect, positive or negative effects on children's wellbeing. Unstructured, unfocused use of shared time which is reduced due to work may have a negative effect on wellbeing, as well as maternal work over 20 hours weekly in children's early years, or if child care is provided by an unqualified person. Nonstandard work schedules or long work hours impact children indirectly in the case of mothers, and directly negatively in the case of fathers. Unemployment of fathers or their absence (when divorced) also has mostly negative effects on children's wellbeing. The observed effects are mediated by socio-demographic characteristics of parents. Stereotypes regarding child wellbeing may influence social opinion on good parenting, thus parental behaviour. A successful work-life balance may have an impact on parents' expectations of their children and the general home atmosphere, thus directly and indirectly on children's wellbeing.

Keywords: work-life balance, parental employment, wellbeing, children, mental health, cognitive skills

A SZÜLŐK MUNKAVÁLLALÁSÁNAK HATÁSA GYERMEKEIK JÓLLÉTÉRE

BEVEZETÉS

Ahogy a gyerekek jóllétével és a gyermekneveléssel kapcsolatos elvárások folyamatosan változnak, úgy a szülői munkavállalással kapcsolatos nézetek és kívánalmak is lényegesen átalakulnak. Az alábbi tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy összekapcsoljuk ezt a két témát, és az elmúlt tíz év nemzetközi szakirodalmának szisztematikus áttekintésével képet adjunk azokról a kutatásokról, amelyek a szülők munkavállalását és a gyerekek jóllétét együttesen vizsgálják.

A téma társadalmi jelentőségét alátámasztja az is, hogy a jelenlegi (kisgyerekes) szülők egyik legnyomasztóbb kérdését is érinti: mennyi időt és hogyan töltsenek gyerekeikkel, hogy azok a legegészségesebben fejlődjenek. Milyen módon vonhatnak be másokat a szülői feladatok ellátásába – akár a munkavállalással összefüggő feladatok elvégzésének idejére –, és ez hogyan érintheti gyermekük jóllétét. Ezekben a kutatásokban korábban viszonylag ritka és ellentmondásos volt ezeknek a kérdéseknek az összekapcsolása.

A gyerekek jóllétével kapcsolatos elképzelések különösen fontosak, mivel befolyásolhatják nemcsak a jó szülőségről vallott társadalmi nézeteket, de ezen túlmenően meghatározhatják a valós szülői magatartást is, különös tekintettel a szülői (elsősorban anyai) munkavállalás „helyénvalóságáról”. A munka és magánélet harmonizálásának sikeressége hatással lehet tehát a szülők gyermekeikkel szembeni elvárásaira, az általános otthoni légkörre, és így közvetve és közvetlenül is a családban nevelkedő gyermekek jóllétére.

A szülői munkavállalás és a gyermekek jóllétének együttes vizsgálata ugyanakkor azért is releváns, mivel akár közpolitikai, szervezeti és intézményi fejlesztések kijelölését is megalapozhatja. Időszerű annak kutatása, hogyan lehet támogatni a családokat – akár különböző intézmények létrehozásával vagy megerősítésével – a minél jobb minőségű közös időtöltés megvalósításában. Ennek folyamatában megkerülhetetlen szempont annak megértése, hogy például a gyerekek jólléte perspektívájából mi a fontosabb: az együtt töltött idő mennyisége vagy minősége.

A gyerekek jóllétére vonatkozó kutatás óriási és szerteágazó. Éppen emiatt jellemző a területre a kutatási megközelítések és definíciók sokfélesége és dinamikus változása (Pollard–Lee 2003). A kutatások hosszú ideig elsősorban a jóllét objektív tényezőire fókuszáltak (pl. anyagi tényezők, egészségi helyzet, lakhatás), és figyelmen kívül hagyták annak szubjektív elemeit (élettel való elégedettség, családi kapcsolatok, oktatásra vagy egészségre vonatkozó szubjektív vélekedés, utóbbit a mentális egészség mérőszámának is tekintik) (Bradshaw et al. 2013). Ugyanakkor a gyerekek percepciója és az objektív körülmények eltérhetnek egymástól, ez pedig felerősíti a téma kutatásának fontosságát. Amint azt Amerijckx és Humble (2014) is megfogalmazták, nem lehet a gyerekek jóllétét egyetlen tengely mentén vizsgálni (mint a jelzett objektív vs. szubjektív), hanem még

figyelembe kell venni a pozitív vs. negatív, az állapot vs. folyamat, spirituális vs. anyagi és az egyéni vs. közösségi tengelyeket is.

Az anyai munkavállalás gyakoribbá válása miatt gyarapodtak a szülői aggodalmak a gyerekekkel töltött időre vonatkozóan. Bár a mai szülők több időt töltenek a gyerekekkel az előző szülői generációkhoz képest, a szülőkre vonatkozó társadalmi elvárások változása miatt nemcsak a gyerekekkel együtt töltött idő mennyisége vált fontossá, hanem a minősége is. Az idő tehát társadalmi konstrukcióként jelenik meg, aminek hatékony felhasználására mindenkor vonatkoznak értékek és normák. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy nem önmagában a szülőkkal (anyával) töltött idő a meghatározó a gyermek fejlődése szempontjából, hanem a család társadalmi-gazdasági erőforrásokhoz való hozzáférése (Milkie–Nomaguchi–Denny 2015).

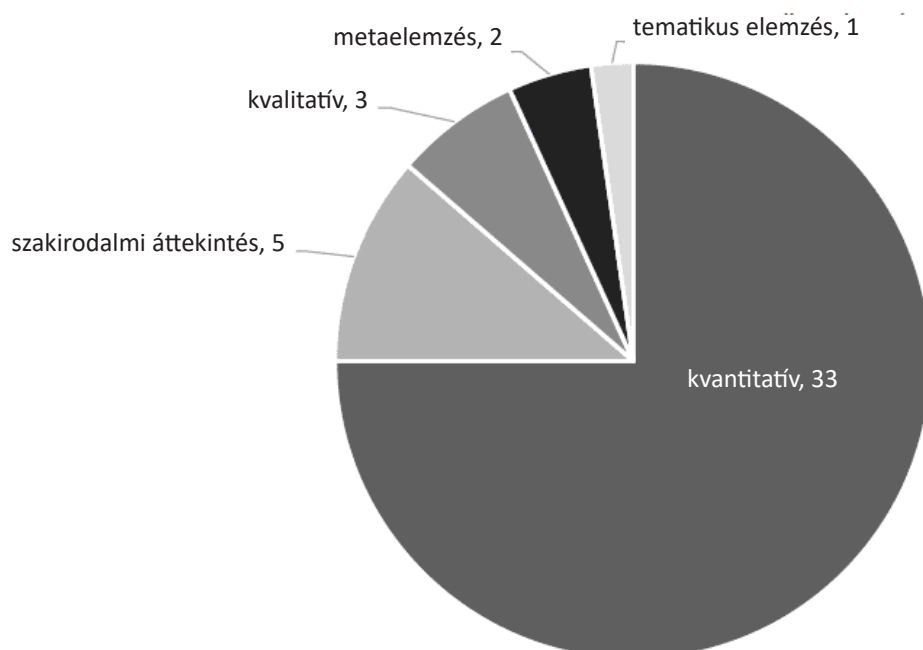
A tanulmányok bemutatásakor a munka-magánélet egyensúly kérdésére fókuszáltunk, hogy minél pontosabban előkészíthessük a magyar vizsgálatok értelmezési kereteit. Bár kutatási érdeklődésünk szociológiai, a nemzetközi vizsgálatokban nagyon markáns a pszichológiai cikkek túlsúlya.

AZ IRODALOMGYŰJTÉS MÓDSZERTANA

Munkánkban a szisztematikus irodalomfeldolgozás és -összefoglalás módszertanát használtuk a témánkhoz kapcsolódó cikkek, tanulmányok gyűjtése és feldolgozása során. A módszer használata mellett több érv szól: a munka és magánélet egyensúlyának kérdése egy sokat kutatott és elemzett terület, melyhez könyvtárnyi szakirodalom tartozik. A kérdéskör egyik fontos altémája a szülők, és legfőképpen az anya munkavállalásának hatása gyermekeik életére, jóllétére, mely szintén gyakran előforduló kutatási téma, azonban szakirodalma szerteágazó. Ezeknek az írásoknak a szisztematikus, rendszerezett összegyűjtése és megismerése teljesebb képet adhat a témában felmerülő fő kérdésekről, és ezáltal kirajzolódhatnak azok a tematikus sűrűsödések, amelyek mentén érdemes a témát megközelíteni.

Összefoglalónk az EBSCO adatbázisban végzett szisztematikus keresés során gyűjtött cikkeken alapul. Az adatbázisban előre meghatározott kulcsszavak alapján kerestünk tíz éves intervallumban, 2007 novemberre és 2017 novemberre között megjelent, szakmailag lektorált, angol nyelvű tudományos cikkeket. Földrajzi területet nem határoltunk le. Keresőszavainkat a témában korábban olvasott tanulmányok kulcsszavai alapján határoztuk meg két csoportra osztva. A szülők munkavállalásához kapcsolódóan öt keresőszavunk volt: „*mother’s employment*”, „*father’s employment*”, „*work-life balance*”, „*mommy wars*”, „*stay-at-home mothers*”. A gyermekek jólléte témájához négy keresőszóval kerestünk: „*children well-being*”, „*adolescent’s well-being*”, „*child outcomes*”, „*parent-child relations*”. A keresőszavakhoz „OR” operátorral hozzákapcsoltuk a különböző írásokban való lehetséges másképp írt előfordulásait, például a „*well-being*” keresőszóhoz a „*wellbeing*” és a „*well being*” kifejezések is kapcsolódtak. A két témából egy-egy keresőszót „AND” operátorral kapcsoltunk össze, és „NOT” operátorral hozzátettük a „*mother’s well-being*” vagy „*father’s well-being*” kifejezéseket, mivel olyan cikkeket kerestünk, ahol nem a szülők, hanem a gyermekek jólléte kerül előtérbe. A keresőszavakat első körben a cikkek absztraktjaiban kerestük, azonban amelyik párosításnál ez nem eredményezett találatot, ott a teljes szövegben folytattuk a keresést. A párosításokkal összesen 243 találatot gyűjtöttünk össze, melyek közül azonban néhány cikk egynél többször került elő. A találatokat egy táblázatban összesítettük, és az alapján vá-

1. ábra. A cikkek megoszlása módszertan szerint. Forrás: saját szerkesztés az adatbázis alapján

logattuk ki közülük a releváns cikkeket, hogy valóban a szülői munkavállalás és a gyermekek jólléte valamilyen kapcsolódását tárgyalják-e, így kaptuk meg összefoglalónk végső adatbázisát 44 releváns találattal (azok a cikkek tehát nem kerültek be a válogatásba, melyek csak az összefüggés egyik oldalát tárgyalták).

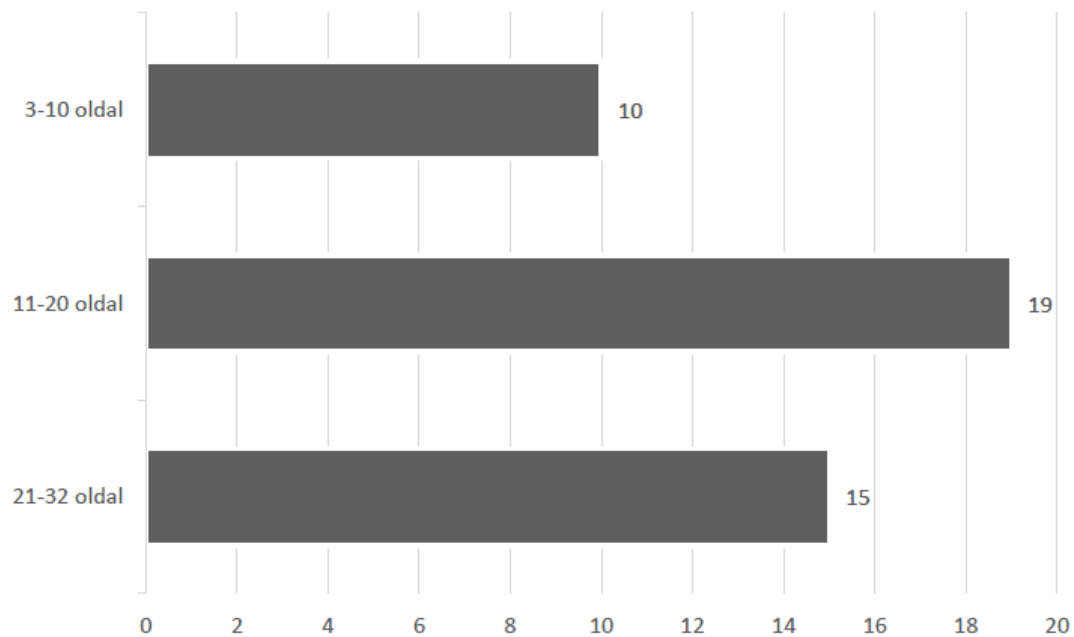
AZ IRODALMI ADATBÁZIS PARAMÉTEREI

Az EBSCO adatbázisban történt keresés eredményeképpen tehát az elmúlt tíz évből (2007 november – 2017 november) 44 releváns szakirodalmat dolgoztunk fel a szülői munkavállalásnak a gyermekek jóllétére gyakorolt hatása témájában. A feldolgozott cikkek túlnyomó többsége kvantitatív módszerek használatával íródott, ezek között szerepeltek elsődleges adatgyűjtésen alapuló kutatások, illetve másodelemzések is. Kvalitatív módszereket három cikkben használtak, további öt írás szakirodalmi áttekintő jellegű. Feldolgoztunk még két metaelemzésen és egy cikkek tematikus elemzésén alapuló tanulmányt.

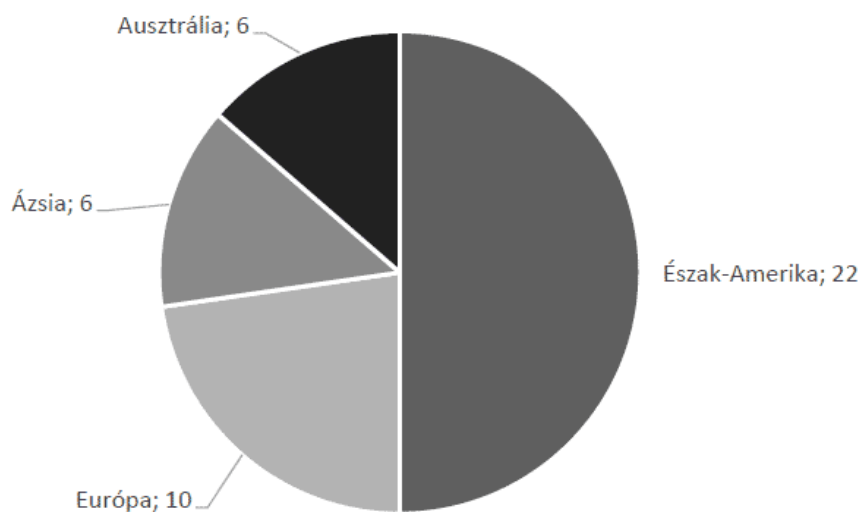
A 44 cikk összesen 709 oldal együttes terjedelmű. A cikkek között 3–32 oldalas írások szerepeltek, átlagosan 16 oldalas cikkekkkel. A tanulmányok oldalszámának módusza 8. A cikkek 43%-a az átlagos, 11–20 oldal közötti hossztartományba esett, 34%-uk 20 oldal feletti (ezek közül mindössze 1 tanulmány volt 30 oldal feletti hosszúságú), 23% pedig maximum 10 oldalas.

A földrajzi megoszlás szerinti besoroláshoz az első szerző intézményi hovatartozását vettük figyelembe, mely a legtöbb esetben egybeesett magának a kutatásnak, vagy az adatok forrásának földrajzi helyével. Néhány esetben pedig – ahol a kutatás és a szerzők többsége azonos, de az első szerzőtől különböző helyre sorolható be – eltértünk ettől, és a kutatás helyszíne szerint határoztuk meg a földrajzi hovatartozást. A cikkek fele Észak-Amerikában, ezen belül 17 cikk az Egyesült Államokban, míg 5 cikk Kanadában született. Európában 10 cikket publikáltak: négyet Nagy-Britanniában, kettőt Szlovákiában, és egyet-egyet Hollandiában, Norvégiában, Portugáliában és Törökországban. Az ázsiai országokban összesen 6 cikk íródott: 3 Indiában, 2 Hong Kongban és 1 Dél-Koreában. Ausztráliából is 6 cikk került feldolgozásra.

2. ábra. A cikkek megoszlása oldalszám szerint. Forrás: saját szerkesztés az adatbázis alapján

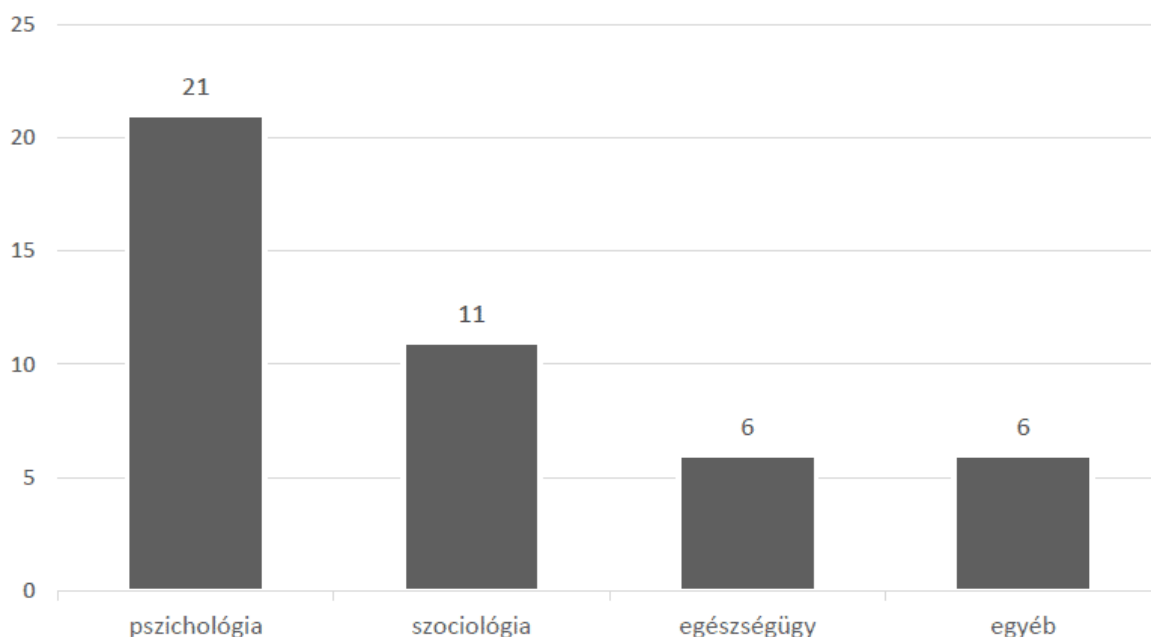
3. ábra. A cikkek földrajzi megoszlás szerint. Forrás: saját szerkesztés az adatbázis alapján

A tanulmányok tudományterületi megoszlásában a pszichológia és a szociológia területén született írások domináltak. A pszichológiai tudományterülethez 21 cikk, míg a szociológiához 11 cikk tartozik. A téma jellegéből adódóan az egészségügy területéről származó írások is feldolgozásra kerültek, ugyanis a mentális egészség, fizikai egészség és elhízás kérdésköre is szerepel altémaként összefoglalónkban. Erről a területről 6 cikk származik. A további 6 tanulmány a neveléstudomány, családtudomány, gazdaság és oktatás területén íródott. A pszichológiai cikkek túlsúlya a témából fakad: a jóllét mind a gyermekek, mind a szülők esetében a pszichológia oldaláról jól megközelíthető fogalom.

Az alábbiakban először a szülői munkavállalást (a munkavállalás, az együtt töltött idő és a nem szülői gyermekfelügyelet hatását) körbejáró kutatások megállapításait összegezzük, majd áttérünk a gyerekek (kognitív, mentális és fizikai) jóllétét taglaló kutatási eredmények bemutatására.

4. ábra. A cikkek tudományterületi megoszlás szerint. Forrás: saját szerkesztés az adatbázis alapján

A SZÜLŐI MUNKAVÁLLALÁS HATÁSA A GYERMEKEK JÓLLÉTÉRE

Többféle mechanizmuson keresztül hat a szülői munkavállalás a gyermekek jóllétére, de mindezek között kiemelkedő szerepet játszik az anyai munkavállalás és a jó anyai gondozás kérdése.

A női (és ezzel az anyai) munkavállalás elterjedtsége az egész világon növekedett az elmúlt évtizedekben, és ezért kiemelt kérdéssé vált az is, hogy milyen hatással van a gyermekekre az anya távolléte az otthontól. Természetesen a munkavállalás hatással van magának a dolgozó anyának, és ezáltal a gyermeknek a jóllétére is, azonban ez a téma kívül esik a jelen tanulmány keretein. Annyit azonban fontosnak tartunk már itt megjegyezni, hogy figyelembe kell venni, hogy hány éves gyerekek szüleiről van szó, hiszen ez például a gyermekfelügyelet kérdésének relevanciáját is nagyban befolyásolja. Ausztrál kutatások ugyanakkor azt mutatták, hogy alig van különbség a 6–10 és a 11–14 éves gyermekek szülei között a munka-magánélet egyensúlyjal való elégedettségben (Craig–Sawrikar 2008).

A dolgozó anyák témája olyan mértékű figyelmet és vitát váltott ki nemzetközileg, hogy számos publicisztikai és tudományos írás született a témában (rövid áttekintést ad: Green 2015, Lightbody–Williamson 2017). Olyannyira különböznek a kérdéssel kapcsolatos érvek, vélemények és állásfoglalások, hogy az anyasággal kapcsolatos ellentétes nézetek az „anyák háborújában” (*mommy wars*) csapnak össze egymással. Emögött az a folyamat húzódik meg, hogy az utóbbi két évtizedben egyre intenzívebbé váltak az anyákkal szembeni gyerekközpontú elvárások, a nők pedig internalizálják a túlzott elvárásokat. Az áttekintések szerint a pszichológusok fenntartják az anyák bűntudatát azzal, hogy a gyerekek kötődési problémáit és viselkedési zavarait jósolják, ha nem elég intenzív az odafigyelés, továbbá azzal, hogy a női természet esszenciális részének tüntetik fel az anyai identitást (Green 2015, Lightbody–Williamson 2017).

A vitában ugyanakkor ritkán hangzik el az a szempont, hogy a mai dolgozó anyák a nyugati társadalmakban több időt töltenek a gyerekeikkel, mint korábban a háztartásbeli anyák tették azt (Wall 2013, Craig–Powell–

Smyth 2014). Ez az anyakép a nők feletti társadalmi kontroll egyik legbefolyásosabb formája, miközben egyre több kutatás mutat rá, hogy nem a gyerekkel töltött idő mennyisége, hanem a minősége számít.

Az intenzív anyasággal kapcsolatos vitában felmerülő másik fogalom, az „elég jó anya” koncepciója nem várja el, hogy az anya teljesen a gyermekének vagy a szülői szerepnek áldozza magát. A vitában megjelenő harmadik fogalom, a „kollektív szülőség” pedig azt feszegeti, hogy ne kizárólag az anya legyen gondozó, és a gyerekek is legyen joga más gondozóhoz (legyen az a másik szülő vagy más megoldás) (Green 2015). Egyre markánsabb tudatosság jellemzi az apák szülői szerepvállalását, ami nemcsak a nemek egyenlősége, de a gyerekekkel való jobb kapcsolat érdekében is fontos. Ahogy Green (2015) mondja, a feminista mozgalom családpárti, és hangsúlyozza, hogy javítani kell a gyermekintézmények, a munkaerőpiaci lehetőségek és a gyermeknevelési szabadság rendszerét.

A különböző kutatási eredmények egymásnak ellentmondó eredményeket hoztak, ezért a 2000-es években elterjedtté vált a korábbi kutatások áttekintése (Lam 2015, Flaskerud 2012). Ezek jellemzően a gyerekek iskolai teljesítményére és kognitív képességeire, motorikus tulajdonságaira, a testi és lelki egészségére, a deviáns magatartás előfordulására fókuszáltak, másrészt az a szempont is előkerült, hogy az anyai munkavállalás jelentősen javítja a család pénzügyi helyzetét, így hat a gyermek jóllétére is. Ezen túlmenően lényeges szempont a kérdés elemzése során, hogy találnak-e a szülők megfizethető és jó minőségű gyermekfelügyeleti megoldásokat (Lightbody–Williamson 2012).

AZ ANYAI FOGLALKOZTATOTSÁG HATÁSA

A női munkavállalás különböző hatásait összegző áttekintésben Flaskerud (2012) arra mutatott rá az észak-amerikai kontextusban, hogy nem teljesítenek rosszabbul és nem buknak meg többször az iskolában azok a gyermekek, akiknek az anyja a gyermek három éves kora előtt visszament dolgozni, mint a főállású anyák gyermekei. (Ugyanakkor egy egyetemista anyák mintája esetében megjegyzik, hogy ott több volt a munkavállalás kára, mint haszna.) A gyermekek egészségére és jóllétére gyakorolt hatásáról szóló metaelemzés (Lucas-Thompson et al. 2010) szintén nem talált szignifikáns összefüggést az anya korai, a gyermek hároméves kora előtti munkavállalása és a későbbi iskolai eredmények és viselkedési problémák között.

Ugyanakkor az elemzések rendre rámutatnak a további háttérváltozók bevonásának fontosságára: az egyszülős háztartások és az alacsony jövedelmű családok gyermekei akkor teljesítettek jobban, és akkor volt kevesebb viselkedési problémájuk, ha az anya dolgozott. A közép- és felsőosztályi családokban a kétszülős háztartások gyermekeinél negatív hatása volt az anya munkavállalásának az egyszülős családokhoz képest. Egy amerikai kutatásban a képzettséget, etnikai hovatartozást és a gyermekek számát is vizsgálták: a magasabb végzettségű nők gyermekei szignifikánsan jobb eredményt értek el az iskolában, a fekete és spanyol ajkú gyerekek eredményei átlagosabban rosszabbak voltak, mint a fehér gyerekéké, valamint a testvérek száma is negatív hatással volt az eredményekre (Chyi–Ozturk 2013). Egy, az Egyesült Királyságban készült vizsgálatban a gyermek neme és a háztartás összetétele szerint is különbséget tettek az anyai munkavállalás és a 4–5 évesek szocio-emocionális magatartása közötti összefüggésben. A kétszülős háztartásokban nem találtak negatív kapcsolatot, sőt a kapcsolat kifejezetten pozitív volt a lányok esetében. Ugyanakkor a női családfővel rendelkező, egyszülős

háztartásokban a fiúknak sokkal több magatartásproblémájuk volt ötéves korukban, mint a kétszülős háztartásban élő társaiknak, a lányok körében pedig több magatartásprobléma jelentkezett a hagyományos férfikeresős háztartásokban, mint a kétkeresős családoknál (McMunn et al. 2012).

Bár a korábbi kutatások gyakran igyekeztek közvetlen kapcsolatokat feltárni az anyai munkavállalás és a gyermekek jólléte között, a kutatások gyarapodásával világossá vált, hogy a két változó mögött meghúzódó összefüggések bonyolultabbak, és nem csak az anya munkavállalásától függenek. Egy korábbi kutatásokat összegző szerző kettős megközelítést talált célravezetőnek. Egyrészt azt találta, hogy az apa részvétele a gyereknevelésben közvetlen hatással van a gyerek szociális és emocionális állapotára. Másrészt létezik egy indirekt hatás is: a nemek közötti egyenlőség nyilvános szférában való jelenléte vagy a házassági dinamika, amely a partnerek közötti munkamegosztást, és a házassággal, így a szülőséggel való elégedettséget is magában foglalta, hatással van a gyerekek érzelmi és szociális jóllétére (Lam 2015).

A következő nagy kérdés az anyai munkavállalás hatásával összefüggésben az, hogy ha nem az anya, akkor ki más van a gyerekekkel, és milyen minőségű és hatású a gyerekefelügyelet. A szakirodalmak rámutatnak arra, hogy nem az a gond, ha nem az anya (vagy más családtag) vigyáz a gyermekre, hanem az, ha nem szakképzett a gyerekefelügyelő. Lightbody és Williamson (2017) kanadai eredményei azt jelzik, hogy a gyermek első négy életévében dolgozni visszatérő anyák gyermekeinél kissé nagyobb volt a fejlődés a motoros és szociális képességek terén a csoportos gyerekefelügyeleti formának is köszönhetően.

A női munkavállalás hatásaival foglalkozó áttekintő cikkek gyakori témája az anyák munkavállalásával kapcsolatos attitűdök vizsgálata, mégpedig abból a szempontból, hogy a közvélemény szerint annak milyen hatása van a gyerekekre. A nemzetközi összehasonlító kutatásokban bevett kérdés a gyermek életkorának függvényében vizsgálja a női keresőmunka elfogadottságát. Ezekből rendre az a kép bontakozik ki, hogy a kérdezettek többsége szerint a gyermekvállalás előtt a nőknek teljes munkaidőben érdemes dolgozniuk, a kisgyermek mellett teljes munkaidőben való munkavállalást azonban csak kevesen támogatják, majd a teljes munkaidőbe való visszatérést a többség a legfiatalabb gyerek iskolakezdése után fogadná el leginkább (Flaskerud 2012). A szerző rámutat azonban arra is, hogy az anyai munkavállaláshoz kapcsolódó sztereotípiák alakulását jelentősen befolyásolja a munkaerőpiac dinamikus átalakulása. Az Egyesült Államokban 1970-ben a nők munkaerőpiaci aránya még csupán 38% volt, 2008-ban viszont a munkavállalók közel fele nő volt, és a 16 évesnél idősebb nők több mint 60%-a dolgozott.

Indiában folyamatosan növekszik a női munkavállalás aránya, így a vidéki nők munkavállalása is, ennek támogatására született szociálpolitikai intézkedés hatását vizsgálták indiai szerzők 2016-ban. Az intézkedéseknek hatása van a gyermekek beiskolázására és az iskolai előmenetelre is. A női munkavállalás csökkenti a nemek közti bérkülönbséget, valamint több lehetőséget biztosít az anyáknak a gyermekük támogatására többek közt a tanulmányaik terén. Az eredmények megmutatták a munkavállalás munkaerőpiacon túlnyúló hatását: a munkavállalással az anyák nagyobb súlyt kaptak a családi döntéshozatalban, és többet invesztálhattak gyermekeikbe, nőtt az iskoláztatásukra való ráfordítás (Afridi–Mukhopadhyay–Sahoo 2016).

A fiatal, még gyermekszülés előtt álló nők már szintén határozott véleménnyel rendelkezhetnek arról, hogyan hat az anyai munkavállalás a gyerekekre. Az Egyesült Államokban felsőfokú tanulmányokat végző nők

rendre sztereotípiákat soroltak a teljes idejű foglalkoztatottságnak a gyerekek IQ-jára, teszteredményeire, jegeire és viselkedési problémáira gyakorolt hatásáról. A véleményeket az elemzők összevetették azzal, amit a metaelemzések mondanak a gyerekek eredményeiről (Goldberg–Lucas–Thompson 2014). A kérdezett nők általában felülbecsülték a teljes állásban való dolgozás negatív hatásait a gyerekek viselkedési problémáira, bár akinek dolgozott az anyja, az pontosabban és pozitívabban becsült. A hagyományos nemi szerepekkel egyetértők és a munkavállalásban több költséget látók negatívabban és pontatlanabban becsülték.

A munkavállalás tényleges hatását bemutató kutatások mellett tehát az is fontos, hogy a társadalmi környezet és különösen a média milyen üzeneteket küld a jónak tartott szülői gyakorlatokról. Wall (2013) az egyik legolvasottabb kanadai magazin, a *Today's Parent* cikkeinek tematikus és diskurzuselemzése során azt vizsgálta, hogyan jelentek meg és változtak a magazinban az anyaság, az anyák munkavállalása és a gyermekek szükségleteinek témái az 1980-as évekről a 2000-es évekig. Az eredmények azt mutatták, hogy a két időpont között jelentős hangsúlyeltolódás történt. A gyermekek az 1980-as években függetlenebbek, önállóbbak voltak, a kétezres évek végén jobban függtek a szülőktől, sebezhetőbbnek mutatták őket, akiknek nagyobb szükségük van az aktív anyákra. A gyermekfelügyelet ábrázolása során hasonló elmozdulást tapasztaltak: az 1980-as években azt sugallták, hogy nincs negatív hatással a gyermekek jóllétére az, ha bölcsődében, óvodában vagy más nevelő felügyelete alatt tölti a napját, és ösztönözték az anyák munkavállalása mellett a gyermekfelügyelet megoldását is. A későbbi évek cikkei kiemelték az aktív anyaság, illetve a sok idő- és figyelem-ráfordítás fontosságát a gyermeknevelésben. Ugyancsak elmozdulás történt a női munkavállalás megítélésében: az 1980-as években a munka-magánélet közti jó egyensúly megtalálásán volt a hangsúly, a 2000-es években pedig a munkavállalás mellett a család elsőbbségén. A két időszakot összehasonlítva tehát az látható, hogy mind a gyermeki szükséglet, mind az anyai felelősség hangsúlyozása nőtt, az anyák mozgástere pedig csökkent azzal kapcsolatban, hogy úgy figyelhessenek a saját igényeikre, hogy közben megfeleljenek a jó anyasággal kapcsolatos társadalmi elvárásoknak is.

A GYERMEKEK EGÉSZSÉGI ÉS FIZIKAI ÁLLAPOTA, ELHÍZÁS

A téma egyik sokat kutatott kérdése a gyermekek elhízása, mely függhet a szülők munkavállalásának direkt vagy indirekt hatásaitól. 2000 és 2010 között Amerikában és Kanadában több longitudinális vizsgálat is azt mutatta, hogy kapcsolat van az anyák foglalkoztatása és a gyermekkori túlsúly kockázata között. Ezek alapján egy friss amerikai kutatás a világ 45 alacsony és közepes bevételű országában vizsgálta, hogy kimutatható-e összefüggés az anya munkaerőpiaci jelenléte és az 1–5 éves korú gyerekek túlsúlya között. (Korábbi kutatásokat is összegzett Oddo et al. 2017.) Korábbi tanulmányok ezt a kapcsolatot azzal magyarázzák például, hogy az anya munkavállalása következtében a háztartások többet fordítanak ételre, így többet esznek a gyerekek (is). A magasabb jövedelem miatt megváltozhat a fogyasztott ételek összetétele, minősége, növekedhetnek az elfogyasztott adagok, és gyakrabban fogyasztanak félkész és konyhakész ételeket. Ha az anya munkavállalása azzal a következménnyel is jár, hogy korábban abbamarad az újszülött gyerek anyatejjel való táplálása, akkor szintén növekedhet a túlsúly kockázata (Oddo et al. 2017). Az amerikai vizsgálatban szereplő anyákat az alábbi három csoportra osztották: formálisan foglalkoztatott, informálisan foglalkoztatott, valamint munkanélküli (nem foglalkoztatott). A kutatók előzetes feltevései ellenére a legtöbb országban sem a formális, sem az informális

foglalkoztatás nem kapcsolódott a gyermekek túlsúlyához. A szerzők szerint ez arra enged következtetni, hogy ezekben az országokban a foglalkoztatás egyelőre jótékonyan hat a gyerekek jóllétére (Oddo et al. 2017).

Egy másik, szintén amerikai reprezentatív, longitudinális kutatásban spanyol ajkú és fehér amerikai fiatalok körében vizsgálták az anyai munkavállalás hatását az óvodástól az 5. osztályos korú gyermekek túlsúlyára. Kitértek arra is, hogy az Egyesült Államokban születtek vagy bevándorolt a családjuk. Baker és társai (2007) a spanyol ajkú gyerekek körében, függetlenül a születés helyétől, magasabb BMI (testtömegindex) értékeket találtak, családjuk pedig alacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek. A kutatók szerint a jövedelemtől függ az anyai munkavállalás hatása a BMI-re: azon spanyol ajkú családok gyerekei körében, akik bevándoroltak az USA-ba, az anyák foglalkoztatása „megvédi” a gyerekeket a súlygyarapodástól, és ez az összefüggés különösen igaz a magas jövedelmű családok esetén. Az Egyesült Államokban született spanyol ajkú és fehér amerikai családok esetén ez a hatás ellentétes: az anyák foglalkoztatása növeli a gyerek BMI értékét. Ugyanakkor a jövedelemszint alapján az amerikai gyerekek körében az anya munkavállalása az alacsony jövedelmű családok esetén jobb egészségi állapottal, míg magas jövedelem esetén rosszabb egészségi állapottal jár. A szerzők megerősítik a korábbi kutatások eredményét is: nem találtak szignifikáns összefüggést az anyai foglalkoztatás és a túlsúly között a spanyol ajkú gyermekek esetében (Baker et al. 2007).

A 2000-es évek során több olyan kutatás is készült, amely azt bizonyította, hogy a szülő(k) munkanélkülisége hatással van a gyerek jóllétére: a sok stresszel járó életszakasz csökkenti a gyerek ellenállóképességét, gyengíti immunrendszerét (Bacikova-Sleskova et al. 2015).

AZ APAI MUNKAVÁLLALÁS HATÁSÁNAK MEGÍTÉLÉSE

Míg az anyai munkavállalás témája mindig megjelenik a gyermekek jóllétével kapcsolatban, az apák munkavállalásának és munka-magánélet egyensúlyának hatását viszonylag ritkán, bár növekvő számban elemzik a kutatók, hangsúlyozva, hogy a szerető és védelmező apák fontos pozitív hatással vannak a gyerekek jóllétére (Indiában végzett vizsgálatot Dutta és Das 2010).

Ausztrál kutatók időmérleg-vizsgálatok alapján nézték meg, hogy csak a szülőségről szóló beszédmód, azaz a gyermek prioritásának említése, vagy a tényleges szülői gyakorlat is változik-e (Craig–Powell–Smyth 2014). 1992-es és 2006-os adatok összehasonlításával kimutatták, hogy még ha a keresőmunka irányából érkező elvárások növekedtek is, az apák egyre több és egyre intenzívebb időt töltenek a 0–14 éves gyerekekkel. Az ausztrál gyerekek, főleg a 0–4 évesek, több szülői gondoskodást kapnak ma, mint a múltban, de az apákkal töltött időt a beszélgetés és a rekreáció dominálja.

Az apa-gyermek interakció vizsgálata képezte egy Hong Kongban végzett vizsgálat tárgyát (Lau 2010). Ezen a területen a férfiak esetében jellemző a nagyon hosszú munkahét, amit a családról való pénzügyi gondoskodás elvárása vezérel. A kutatásban 4–9. osztályos gyerekek szüleit kérdezték a munka-magánélet egyensúly és szülő-gyermek interakció témájával kapcsolatban. Az eredmények azt mutatták, hogy az apák munka-család konfliktusa negatívan hatott az apa-gyermek interakciókra, ami aztán ártott a gyerekek önbecsülésének is. A munka-család konfliktuson túl ronthatta az interakciót az apa alacsony jövedelme (de a magas jövedelem nem járt önmagában pozitív hatással), a magas gyerekszám és a kamaszkorú gyerek. Az apa foglalkozásának komp-

lexitása inkább védőtényezőt jelentett ebben a viszonyban, pozitívan befolyásolja a szülő-gyerek interakciót, míg a felsőfokú végzettségnek nem volt pozitív hatása, talán azért, mert körükben nagyon magasak a szülői elvárások, és ez stresszeli a gyereket (Lau 2010).

Bár az apák fiatalabb generációjában valóban jelen van az aktív vagy új apaságra való törekvés, a válások nagy gyakorisága miatt az apák egyre kevésbé élnek együtt gyermekeikkel. Ezért is fontos a gyermekükkel együtt élő és a különélő apák helyzetét összevetni egymással. Egy egyesült államokbeli longitudinális vizsgálatban az 1998–2000 között született gyermekek családját követték nyomon, hogy megvizsgálják az együtt lakó és külön lakó apák időbeli és pénzügyi „befektetéseit” a gyerek születése után 1–9 évvel (Carlson–VanOrman–Turner 2017). Az eredmények azt mutatták, hogy a gyermekükkel együtt élő apákra lényegesen több időbeli és anyagi befektetés jellemző a gyermek életébe, de a kettő jellemzően helyettesíti egymást. A különélő apáknál ezek kiegészítő jellegű befektetések voltak. Fontos megállapításuk, hogy a jövő generációk egyenlőtlenségének növekedése figyelhető meg amiatt, hogy az apáknak mennyire van módjuk investálni a gyermekükbe. Az együtt élő szülők több forrással és nagyobb rugalmassággal bírnak, míg a különélő apáknál, főleg, ha alacsony jövedelműek, nagyobb tranzakciós költség merül fel a kapcsolat megtartása érdekében (Carlson–VanOrman–Turner 2017).

Egy kanadai kutatás eredményei szerint elmondható, hogy az apai munkavállalásnak indirekt hatása van a gyerekek kognitív képességeire, mivel – ahogyan más kutatások eredményeiben is láthattuk – az apai munkavállalás befolyásolja a család jövedelmét, valamint a szülő-gyerek kapcsolatot is, ezek a változók pedig összefüggésben állnak a gyerekek kognitív képességeivel (Tulk et al. 2016).

Szlovák kamaszok vizsgálata esetében az volt a kérdés, hogy a szülői keresőmunka (illetve annak hiánya) függvényében milyen volt a fiatalok egészségügyi állapota, továbbá, hogy milyen volt a két változó közötti összefüggésben a pénzügyi feszültség, a szülő-gyermek viszony és a stressztűrés közvetítő szerepe. Mivel az anyai munkavállalásnak, munkanélküliségnek nem volt lényeges befolyásoló hatása, ezért elsősorban az apa foglalkoztatásának az egészségi állapotra gyakorolt hatását vizsgálták. Az apák munkanélkülisége jellemzően rossz hatással volt a gyerekek egészségi állapotának indikátoraira. Azonban míg a nem dolgozó szülők gyerekei több pénzügyi feszültségről számoltak be, ez a negatív kapcsolat nem volt igaz a szülő-gyermek viszonyra nézve: a munkanélküli szülők gyermekei nem jeleztek kevésbé közeli kapcsolatot vagy kevesebb szülői odafigyelést. A szülőséggel kapcsolatos megítélésben nem volt eltérés, de a munkanélküli szülőkkel kapcsolatban több negatív érzésről számoltak be a kamaszok. Stressztűrésben nem, csak a jövőre vonatkozó bizonytalanságérzetben volt különbség a szülői munkavállalás függvényében (Bacikova-Sleskova et al. 2015).

SZÜLŐKKEL EGYÜTT TÖLTÖTT IDŐ: KÖZÖS TEVÉKENYSÉGEK ÉS A GYERMEKNEVELÉSRE FORDÍTOTT IDŐ

Nem kérdéses, hogy a szülőkkel töltött idő meghatározó egy gyerek életében, ugyanakkor az együtt töltött időnek természetes korlátja a szülők munkavégzése. Az anya munkavállalásának hatása a kisebb gyerekek jóllétére közkedvelt kutatási téma, és miként már jeleztük, erősen vitatott, hogy milyen nyomot hagy a szülő-gyermek kapcsolatokon, de az együtt töltött idő jellegének és az együtt végzett tevékenységeknek a hatásáról viszonylag keveset tudunk. Gyakori megállapítás a témában született kutatásokban, hogy ha az anya több időt dolgozik, és nem csökken a gyerekekre fordított idő mennyisége, akkor a magára szánt, személyes időt csök-

kenti (Craig–Powell–Smyth 2014, Tulk et al. 2016). Szintén általános megállapításnak tekinthető, hogy a gyerek korának növekedésével a szülőkkel töltött idő jelentősége és hatása is csökken.

Az anya munkavállalása Dutta és Das (2010) szerint szignifikánsan hat a fiatal felnőttek (19–21 éves korosztály) jóllétére, és ezt a hatást nagy részben az együtt töltött minőségi idő mennyisége határozza meg. Indiában készült kutatásukban azt az eredményt kapták, hogy a nem dolgozó anyák gyermekeinek jóllétét magasnak lehet nevezni: kevésbé neurotikusak, szüleiket inkább védelmezőnek, mint elutasítónak érzékelték a dolgozó anyák gyermekeihez képest. Azt is találták, hogy a dolgozó anyák mellett az apák gyakrabban vesznek fel szerepet, védelmező szerepet, mely hozzájárul a vizsgált fiatal felnőttek jóllétéhez (Dutta–Das 2010).

Ezzel ellentétes eredményt hozott egy másik indiai kutatás, amelyben mentális és kognitív képességeket hasonlítottak össze dolgozó és nem dolgozó anyák 14–16 éves lányai között. Elmondható, hogy a dolgozó anyák lányai több anyai támogatást, dicséretet kaptak, jobban be tudták osztani az idejüket, nagyobb arányban lelték örömeiket a tanulásban, és magasabb önbizalommal rendelkeztek, mint a nem dolgozó anyák lányai (Roy–Banerjee 2016).

Killian Mullan (2009) szerint a korábbi kutatások eredményei nem egységesek azzal kapcsolatban, hogy a női munkavállalás növekedésével kevesebb lenne a közös időtöltés a gyerekekkel, ugyanakkor az apai részvétel sem feltétlenül növekszik attól, hogy az anya dolgozik. Bianchi és Milkie (2010) is azt találták, hogy a férfiak gyereknevelésre fordított ideje az 1980-as évektől kezdve nő, miközben az anyai idő nem csökken. A nők gyereknevelésre fordított ideje lényegesen magasabb maradt, emellett az apák fizetett munkaideje ugyanúgy, így több felelősség és strukturáltabb idő jut az anyákra. Roeters, Van der Lippe és Kluwer (2010) pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy nem csak a fizetett munka „veszi el” a szülőt a családtól, hiszen a stressz vagy más tényezők, mint például a munkahely bizonytalansága szintén akadályozza a minőségi időtöltést.

1997-ben Bianchi és Robinson megállapította, hogy azok a 3–11 éves közötti kaliforniai gyerekek, akiknek az anyja részmunkaidőben dolgozott, kevesebb időt töltöttek televíziónézéssel, mint azok, akiknek az anyja nem dolgozott. Ugyanakkor nem találtak szignifikáns kapcsolatot az anyai munkavállalás és a gyerek olvasási szokásai között. Néhány évvel később, 2001-ben Hofferth és Sandberg amerikai fiatalok időtöltési szokásait vizsgálva azt találták, hogy a kétkeresős családban élő 0–12 évesek jellemzően kevesebb időt töltenek játékkal, tévénézéssel vagy olvasással, és több időt töltenek valamilyen gyermekgondozási intézményben, mint azok a társaik, akik tradicionális egykeresős (férfi kenyérkeresői) családban élnek. (Korábbi kutatásokat összegzett Mullan 2009.)

A 8–13 éves korosztály időtöltési szokásait az anya foglalkoztatási formája szerint vizsgálva Mullan azt találta, hogy a dolgozó anyák gyermekei szignifikánsan több időt töltenek egyedül, kevesebb időt töltenek külön az anyjukkal, de több időt töltenek külön az apjukkal. Az apával töltött külön idő mennyiségére már az is pozitív hatással van, ha az anya részmunkaidőben foglalkoztatott, de a teljesítmény-orientált tevékenységekre kevesebb időt fordít a fiatalabb korcsoport az anya vagy mindkét szülő társaságában, ha az anya is foglalkoztatott, pedig a szülőkkel való közös tanulás vagy olvasás hozzájárulhat a gyerekek fejlődéséhez. Az idősebb korcsoport esetén mindez már kevésbé meghatározó tényező. Mullan kutatási eredményei szerint az anya foglalkoztatása – főként a teljes munkaidőben dolgozók körében – hatással van a gyerekek tévénézéssel töltött idejére, mely főleg akkor történik, amikor nincs otthon egyik szülő sem (Mullan 2009).

Hsin és Felfe (2014) hasonló vizsgálatot folytatott amerikai családok körében. Eredményeik nagyrészt egybevágóak a fentiekkel, kiegészítve azzal a megjegyzéssel, hogy a mennyiségileg több együtt töltött idő nem feltétlenül jár együtt „minőségileg” is megfelelő idővel. Például gyakori, hogy az otthon töltött idő alatt az anyák a háztartással kapcsolatos feladatokat látják el, s továbbra sem a gyerekekkel közösen töltik idejüket. Hsin és Felfe (2014) úgy találták, hogy az amerikai családok esetén az anyával töltött idő mennyiségében nincs jelentős különbség a háztartásbeli és a részmunkaidőben foglalkoztatott anyák között. Ugyanakkor a teljes munkaidőben foglalkoztatott nők kevesebb időt töltöttek gyermekeikkel. Ellentétben Mullan (2009) eredményeivel, Hsin és Felfe tanulmányában az apával külön töltött idő mennyiségére az anya foglalkoztatottsága nem volt hatással, mindkét esetben átlagosan körülbelül 25 órát töltöttek együtt hetente. Mindez egybevág azokkal a korábbi eredményekkel is, amelyek szerint bár egyre gyakrabban vesznek részt a gyerekekkel kapcsolatos tevékenységekben az apák, még mindig kevesebb időt töltenek velük a gyerekek, mint az anyákkal.

Craig, Powell és Smyth (2014) azt találták, hogy 1992-höz képest 2006-ra az ausztrál szülők gyerekükkel töltött ideje minőségében megváltozott, aktívabb lett. Az anyával töltött idő mennyisége a vizsgált időszakban csökkent, de az együtt töltött idő intenzívebbé vált. Azonban az apák 2006-ra átlagosan egy órával több időt töltöttek gyermekeikkel, mint 1992-ben. A szülők iskolázottságának hatását ebben a kutatásban nem mutatták ki, és a tevékenységfajtákban sem történt jelentős változás a vizsgált évek alatt (Craig–Powell–Smyth 2014).

A fiúk és lányok közötti különbségeket vizsgálták kanadai kutatók (Domene et al. 2011) az anyával eltöltött idő tekintetében, és arra keresték a választ, hogy a kamaszkor végén lévő gyerekek felnőtté válásához hogyan járul hozzá az anyjukkal való kapcsolatuk. Az eredményeik szerint nem volt különbség fiú- és lánygyermek között abban, hogy mindkét anya-gyerek kapcsolatban az időhiányról mint általános hátráltató tényezőről beszéltek. A lánygyermek azonban a fiúhoz képest több, a szülőkkel együtt töltött időről számoltak be, ami segítette őket a felnőtté válás útján, ezzel szemben az anya-fia kapcsolatokat több konfliktus jellemezte.

Tisdale és Pitt-Catsuphes (2012) szerint az Egyesült Államokban a szülők otthon töltött időmennyisége nem magyarázta gyermekeik jóllétét. Megállapításuk szerint jobban kellene arra fókuszálni, hogy milyen hangulatban érkeznek haza a szülők, ugyanis ez meghatározóbb a közös tevékenységekre és az együtt töltött időre nézve, mint maga az idő mennyisége. Ez tehát ismét a minőségi, nem pedig a mennyiségi idő mellett szóló érveket erősíti.

Norvégiában 2008-ban bevezették a *cash-for-care* nevű intézkedést, ezzel szerettek volna lehetőséget biztosítani a kisgyerekes szülőknek az otthonmaradásra. Az intézkedés hatását vizsgálták az idősebb gyerek iskolai eredményeire nézve, hiszen az otthon maradó szülők velük is több időt töltöttek az intézkedés által. Azt az eredményt kapták, hogy van pozitív kapcsolat az otthon maradó szülő és az idősebb gyerek eredményei között, ugyanakkor ez különbözött attól függően, hogy mekkora volt a gyerekek közötti korkülönbség, illetve a testvérek száma is befolyásolta az eredményt. Az otthon maradó szülők idősebb gyermekeinek 1,2-del nőtt az iskolai átlaga minden társadalmi osztályban (Norvégiában az osztályzás 1–6-os skálán történik). A szerzők az otthon maradás támogatása mellett a fejlett és jó minőségű gyermekgondozási intézmények létrehozását szorgalmazták (Bettinger–Hægeland–Rege 2014).

A GYERMEKFELÜGYELET KÉRDÉSKÖRE

Számos tanulmány kitér arra a kérdéskörré, hogy ki vigyáz a gyerekekre akkor, ha a szülők dolgoznak, illetve hogy milyen a gyermekfelügyelet minősége. A különböző gyermekfelügyeleti formák sokfélesége lehetőséget teremthet a családok számára a munka és magánélet összehangolására, de mindennek olyan anyagi és egyéb korlátai vannak, amelyek nem teszik lehetővé bárki számára igénybevételüket. A Sosinsky–Kim szerzőpáros (2013) – egy korábbi csoportosítást megerősítve – az alábbiak szerint kategorizálta a gyermekfelügyelet formáit: *rokon ellátásnak* nevezik, ha egy közeli vagy távolabbi rokon felügyeli a gyereket a gyerek vagy a felügyeletet ellátó személy saját lakóhelyén. Az *otthoni, nem rokon ellátás* csoportjába tartozik például a dada, a bébisitter, aki a gyerek lakóhelyén, akár a családdal egy háztartásban is élve rendszeresen vigyáz a gyerekekre. A *családi napközi otthonok* esetében a gyerek otthonától különböző magánlakásban történik a felügyelet. A *központosított ellátásba* tartoznak a napközi otthonok, a bölcsődék és óvodák, valamint az angolszász oktatási rendszerben bevett iskolai előkészítő intézmények, ahol nem a gyerek lakókörnyezetében, és meghatározott szabályok szerint gondoskodnak a gyerekekről.

A 2000-es évek első évtizedében készült amerikai kutatások szerint a családi napközi otthonok kevésbé megbízhatóak, mint a központosított ellátás, továbbá ezen szolgáltatók korlátozott hozzáférhetősége ebben az időszakban közrejátszott abban, hogy sok nő kilépett a fizetett munka világából (Liu–Chen–Anderson 2014). Szintén amerikai kutatások sora jutott arra az eredményre, hogy az informális gyermekfelügyeletet választó nők nagyobb valószínűséggel hiányoznak a munkából, mint a központosított ellátást választó társaik, feltételezhetően azért, mert az intézményes ellátásban biztosítva van a folyamatos felügyelet, a munkavállaló betegsége, hiányzása esetén is, míg a családi napközi otthonok ritkán működnek olyan személyi állománnyal, amely pótolni tudná a munkavállaló hiányzását (Liu–Chen–Anderson 2014). Az nem vitás, hogy a gyermekfelügyeleti forma stabilitása és kiszámíthatósága, valamint hozzáférhetősége és fizikai megközelíthetősége meghatározó az anya munkavállalásában. Mindennek hatásairól az apa munkavállalásával kapcsolatosan azonban még nem találunk szakirodalmat.

A gyermekfelügyelet kapcsán általában elsőként a rokonok, azon belül is a nagyszülők jutnak eszünkbe. A nagyszülők szerepét a gyermekfelügyelettel kapcsolatosan vizsgáló amerikai kutató szerint (Dunifon 2013) az elmúlt évtizedek társadalmi változásai megváltoztatták a nagyszülők pozícióját is, és a növekvő élettartam, valamint a csökkenő családméret (kevesebb gyermek) miatt nagyobb figyelmet tudnak szentelni unokáiknak.

Egyedülálló szülők – leginkább egyedülálló anyák – esetén a gyermekfelügyelet kérdése még fontosabb, mint a kétszülős háztartásokban. Korábban több kutatásban is negatív jelenséggént értelmezték az egyedülálló anyák gyerekeinek helyzetét: hangsúlyos a gyerek gyengébb iskolai teljesítménye, a gyakoribb pszichés és magatartásbeli nehézség. Egy skót kutatás szerint rosszabb hatással volt a gyermek fejlődésére az, ha a teljes munkaidőben foglalkoztatott egyedülálló anya informális megoldást választott a gyermek felügyeletére (pl. rokon ellátás vagy barátok felkérése), mint a központosított ellátásba helyezés, amely pozitívan befolyásolta mind az anyát, mind a gyermekeik jóllétét. Összességében elmondható, hogy az intézményesített gyermekfelügyelet megkönnyíti az egyedülálló szülők helyzetét, emellett ezeknek az intézményeknek pozitívabb hatása van az egyedülálló anyák gyermekeire, mint a többi gyerekekre, önmagában azonban nem oldja meg a helyzetet, nem szünteti meg a káros hatásokat a gyerekek jóllétére (Zagel et al. 2013).

A jóléti intézmények színvonala azonban szintén meghatározó, és olykor negatív hatással járhat egy alacsonyabb minőségű intézmény a gyermekek fejlődésére nézve. Egy amerikai kutatásban az alacsony jövedelmű, egyedülálló anyák gyermekeinek fejlődését vizsgálták a gyerekek matematikai teljesítménye alapján. Fontosnak tartották ehhez annak a vizsgálatát, hogy a gyermek kapott-e ellátást valamilyen jóléti intézményben. Azok a gyerekek rosszabb eredményeket értek el, akik 5 éves korukig több jóléti ellátásban részesültek, amelynek oka az állami intézmények nem megfelelő színvonala, valamint az, hogy az alacsony jövedelmű anyáknak nincs lehetősége ennél jobb minőségű magánintézményt igénybe venni (Chyi–Ozturk 2013).

Érthető módon az egyedülálló szülők között – kiemelten a tinédzserkorú anyák körében – a nagyszülői közreműködés még nagyobb szerephez juthat, de a további gyermekfelügyeleti formákhoz való hozzáférés korlátozottsága miatt is gyakori, hogy a szülők a gyermek nagyszüleihez fordulnak segítségért. Ha a nagyszülők érzelmileg és/vagy egyéb módokon támogatják a szülőket, az csökkenti azok stressz-szintjét, és így hozzájárul érzelmi állapotuk javulásához, amely hatással lehet a gyerek jóllétére is. (Dunifon 2013)

Mindeddig a gyermekfelügyelet azon aspektusát érintettük, amikor a gyerek még kicsi, és egyértelműen felügyeletre szorul, míg szülei dolgoznak. Érdekes kérdés azonban, hogy mi történik a „kiskamaszokkal”, akik ugyan már bizonyos mértékig önállóak, egyéni fejlettségi szintjüktől és más tényezőktől függően mégsem hagyhatók teljesen egyedül. Az 1990-es évek végére több kutatásban is kimutatták, hogy azok a fiatalok, akiket valamilyen mértékben felügyelet alatt voltak szabadidejük alatt, kevesebb valószínűséggel kerültek bajba, és így valószínűbb, hogy jobb társadalmi és oktatási eredményeket értek el (összefoglalást ad Craig–Sawrikar 2008).

Általánosan elmondható, hogy az idősebb iskolás gyermekek számára nincsen intézményesített gyermekfelügyeleti rendszer, így a szülőknek kell megoldást találni arra, hogy tinédzser gyerekük hogyan töltse idejét az iskola után, amíg a szülők nincsenek otthon, mely sok esetben azt jelenti, munkahelyükön vannak. A már említett ausztrál kutatás szerint (Craig–Sawrikar 2008) azonban a szülők számára az intézményrendszer hiánya nem meghatározó, nem érzékelik azt problémának. Amennyiben rendszeresen eléri gyereket telefonon, már ez a fajta ellenőrzés is megóvjaa a gyerekeket attól, hogy rossz társaságba keveredjenek, továbbá nem egyértelműen negatív annak a megítélése körükben, ha a gyerek egyedül van otthon. Ez alapján elmondhatjuk, hogy a szülők nem feltétlenül korlátozzák munkavállalásukat a gyermekek felügyelete céljából, és a gyermekfelügyelet hiánya a szülők szerint nincs hatással tizenéves gyermekük jóllétére. Az azonban kirajzolódott ebben a kutatásban, hogy az idősebb korú gyerek felügyelete is főként az anyára marad: ő az, aki akár részmunkaidős állást vállalva, akár más alternatív megoldást választva ellátja ezt a feladatot, ha szükségesnek érzi.

A gyermekfelügyelet fontos szerepet tölt be mind az egyedülálló szülők, mind a kapcsolatban élők életében, de a tanulmányok eddig főként az anyák foglalkoztatásával kapcsolatosak. Egy korábban már említett kanadai kutatás arról számol be, hogy a *Today's Parent* cikkeiben az 1980-as években még azt mutatták, hogy nincsen negatív hatással a gyerekek jóllétére az, ha egy gyerek bölcsődében vagy óvodában tölti a napját. A későbbi évek cikkei már kiemelték az aktív anyaság szerepét a gyermeknevelésben (Wall 2013).

A SZÜLŐI MUNKAVÁLLALÁS OKOZTA STRESSZ ÉS FÁRADTSÁG HATÁSA A GYERMEKEKRE

A munka és a család összeegyeztetésének kérdésében alapvetés, hogy a munka befolyásolja, formálja a család napirendjét és a családtagok közötti interakciókat (korábbi kutatásokat összegzett Strazdins et al. 2013). A hosszú munkaórák is stresszforrást jelenthetnek, mely potenciálisan befolyásolja többek között a gyermekekkel való korai nyelvi interakciók minőségét és mennyiségét (Wills–Brauer 2012) vagy a szülő és gyermek közös tevékenységeinek körülményeit (Roeters et al. 2010). A munka és család találkozási felületén kialakuló konfliktusok vagy éppen a két terület sikeres összeegyeztetése is hatással lehet a szülők gyermekeikkel szembeni viselkedésére, az általános otthoni légkörre, és így a családban nevelkedő gyermekek jóllétére.

Strazdins és szerzőtársai (2013) Ausztráliában azt vizsgálták, hogy a szülőknél a munka-család összeegyeztetése miatt jelentkező nehézségek vagy az ebből származó előnyök hogyan hatnak a 4–5 éves gyermekek mentális egészségére. Azt találták, hogy mind az édesapák, mind az édesanyák esetében a munka és család összeegyeztetésének konfliktusai negatívan befolyásolják a gyermekek mentális egészségét, az anyák esetében inkább, mint az apáknál. A szülők munkából kiinduló és családra ható konfliktusa (*work to family conflict*) az előzetes feltevésekkel szemben nem különbözött az eltérő társadalmi helyzetben lévő szülőknél. Mindkét szülőnél, de főként az anyáknál a munkahely által nyújtott könnyítések a munka és magánélet összehangolásához pozitív hatással voltak a jóllétre. Egy holland tanulmányból (Roeters et al. 2010) kiderül, hogy az anyák kevésbé szigorú normákról számoltak be munkahelyükön, mint az apák, azaz a munkahelyek megengedőbbek voltak az olyan helyzetekben, amikor a családot a munka elé kellett helyezniük. Mindemellett ők kevesebb stresszt tapasztaltak munkájukból kifolyólag.

Portugáliában 3–6 éves óvodások szüleit vizsgálva azt a feltevést járták körül a kutatók, hogy a munka és család konfliktusa – mely befolyásolja a szülő-gyerek kapcsolatot – hatással van a gyerekek viselkedési problémáira, az pedig hat a gyermekek jóllétére. A kutatás során ezek az összefüggések kimutathatók voltak, azonban míg az anyák esetében indirekt módon, addig az apáknál direkt módon. A különbséget magyarázhatja, hogy az anyák feltehetően jobban tudják tompítani a munka és család összeegyeztetésének konfliktusait gyermekeik felé, mint az apák, továbbá vélhetően több időt is fordítanak a gyerekekre (Vieira et al. 2016).

A család-munka összeegyeztetésének hatása azonban áttételes is lehet, és abból fakadhat, hogy főként a munka okozta stressz és ingerlékenység befolyásolja a családi légkört és a szülő-gyerek interakciókat. Tehát valószínűleg az anyák mentális egészsége, a pszichés stressz és az ingerlékenység közvetíti a munka-család összeegyeztetésének hatását a gyermekekre. A közvetítő hatás erősebb akkor, ha az összeegyeztetés konfliktusainak negatív hatásairól beszélünk, és a munkahelyek által biztosított könnyítések pozitív hatása csak kisebb mértékben mutatkozik meg (Strazdins et al. 2013). A stressznek azonban nem csak a mentális egészségre lehet hatása: Roeters és munkatársainak (2010) eredménye szerint a szülők és gyermekek együtt töltött tevékenységei zavartabbak voltak, ha a szülőknél magasabb volt a stressz szintje. A megzavart közös tevékenységek pedig rosszabb szülő-gyermek kapcsolathoz vezetnek, így tehát a szülői munkából fakadó stressznek indirekt hatása van a gyermekkel való kapcsolatra, mivel nem tudják nyugodt és zavartalan körülmények között végezni közös tevékenységeiket, és kevesebb valóban minőségi időt töltenek el együtt.

Ehhez kapcsolódik a már idézett Tisdale és Pitt-Catsuphes (2012) eredménye, miszerint az, hogy a kamaszok milyenek látják szüleik hangulatát, általános kedélyállapotát, az befolyásolja jóllétüket. Azok a kamaszok, akik úgy vélik, hogy szüleiknek kevesebb munkahelyi elvárásnak, követelménynek kell megfelelniük, magasabb jóllétről számoltak be. Ez azt sejteti, hogy a serdülőkorú gyerekek számára nem a szülők fizikai jelenléte és hosszabb otthon töltött ideje az, ami elsődlegesen fontos a jóllétükhöz, hanem sokkal inkább az, hogy a szülők érzelmileg elérhetőek legyenek számukra. Szintén a szülők mentális egészségének gyerekeikre való hatását erősíti Zagel és munkatársai (2013) eredménye. A skót kutatásban az egyedülálló anyai pozíció negatívnak ítélt hatását vizsgálták, és azt az eredményt kapták, hogy nem az egyedülálló szülői lét, hanem az ehhez kapcsolódó rosszabb szülői mentális egészség és alacsonyabb családi jövedelem okoz a gyerekek körében rosszabb mentális egészséget.

A szülő mentális és fizikai egészségének hatása a gyermekek jóllétére – beleértve a szülői stresszt – azonban nem minden kutatás során nyert alátámasztást. Dockery és szerzőtársai (2016) Ausztráliában élő kamasz gyerekek szülei közt vizsgálódva kimutatták a nem szokványos munkabeosztás negatív hatásait mind az apáknál, mind az anyáknál, azonban várakozásukkal ellentétben ezt a hatást nem mediálja a szülő mentális és fizikai egészsége, a stressz és a gyermekre fordítandó csökkent idő, a hatás direkt módon a munka-család konfliktusokon keresztül történik.

Nem csupán onnan eredhet stressz vagy mentális szorongás, hogy a munka feladatai és elvárásai miatt nincs elég idő a gyermeknevelésre és a családra. Egyrészt a keresőmunka hatásával kapcsolatos nézetek és meggyőződések az anyák munkaerőpiaci státuszától függően előre jelezhetik az anya jóllétét (Chang 2013). A szülő jólléte pedig hatással lehet a gyerekek jóllétére is. Másrészt a mai nyugati anyákat gyakran aggodalom, perfekcionizmus és kimerültség jellemzi, amit a kulturális elvárások okoznak. A mai anyák inkább visszavesznek a saját magukra, barátaikra és társukra fordított időből, mégis büntudatuk van a gyerekekkel töltött kevés idő miatt. Ennek következtében a nők előtt lévő horizont beszűkül. A munkavállaló anyáknak sokszor nehéz belátni azt, hogy gyermekeik érdekében elég lenne „elég jó anyának” lenni, melynek a koncepciója nem várja el, hogy az anya teljesen a gyermekének vagy a szülői szerepnek áldozza magát (Zahmadogiu et al. 2015, Green 2015). Ezt a változást a médiatermékek is megerősítik, miként ezt fentebb láttuk (Wall 2013).

Zahmadogiu és munkatársai (2015) egy törökországi kutatás során magasan képzett felső-középosztálybeli értelmiségi anyákat kérdeztek a dolgozó nő és a szülői szerep, anyai identitás kapcsolatáról. Az anyák elmondták, hogy gyermekeik fejlődési és tanulási lehetőségeit tartották szem előtt. A gyermeknevelésre és a jó anyaságra való törekvés, valamint az önmagukkal szemben állított magas elvárás elbizonytalanította őket abban, hogy elég jó anyák-e. Mentálisan nem voltak betegek, de önbecsülésük negatív jeleket mutatott. A negatív önbecsülésen keresztül pedig a gyermekek pszichés jólléte is sérülhet. Ezt a kérdést feszegeti Green (2015) is, aki szerint a társadalom részéről is lehet olyan nagy a nyomás, hogy lelki összeomlás (*spiritual bankruptcy*) következik be a családban, az anyák, és ennek következtében a gyerekek is depressziósak lesznek.

A szakirodalomban máshol is előfordulnak olyan esetek, ahol kimondják, hogy a dolgozó anyák azért stresszesek, mert vélekedésük szerint a munkavállalásuknak az anyai szerepükre gyakorolt hatása inkább kedvezőtlen (Chang 2013, Radcliffe–Cassell 2015). Chang (2013) eredményei szerint a háztartásbeli anyák maga-

sabb szülői stresszről számoltak be, mint a dolgozó anyák, mégis elégedettebbek voltak háztartásbeli, tehát elsődlegesen anyai szerepükkel a gyermekük első három évében, mint a dolgozó társaik. A két csoport azonban nem különbözött a depresszió és az anyai érzékenység mértékében. A dolgozó anyák pozitív vélekedése az anyai foglalkoztatásról jobb pszichológiai jóllétet jelez számukra, a háztartásbeli anyák pedig boldogabbak és elégedettebbek voltak akkor, ha úgy gondolták, hogy az anyák foglalkoztatása negatív következményekkel járhat a gyerekek fejlődésére. Ebből az látszik kirajzolódni, hogy amennyiben az anyák elégedettek munkaerőpiaci státuszukkal, számukra ez ahhoz vezethet, hogy gyermekeiknek minél nagyobb jóllétet biztosítsanak.

Az anyák munkavállalásának negatív következménye lehet a fentiek mellett az alváshiány és a napközbeni fáradtság is. Nem elegendő alvásról az anyák esetében akkor beszélhetünk, ha valaki napi 7 óránál kevesebbet alszik. A munka következtében kialakult stressz vagy fáradtság az anyánál több úton hathat gyermekeik alvásmennyiségére, így kipihentségükre, általános jóllétükre, például, ha az anya nem tudja hatékonyan kialakítani és megtartani a napi rutint (Kalil et al. 2014). (Ennek főként a kisebb gyermekek körében van hatása.)

Ahogy a munkavállalás is lehet eredője a szülői stressznek, úgy a munkanélküliség is. A pénzügyi válság, mely gyakran kötődik a munkanélküliséghez, növeli a szorongás mértékét, mely házasságon belüli konfliktusokhoz és feszültségekhez vezet (Bacikova-Sleskova et al. 2011). A munkanélküliség okozta stressz negatívan hat a szülők viselkedésére, így a gyerekek felé nyújtott társas támogatásukra is. Egyrészt a kamaszok szemében csökken a támogatás mértéke, azonban csak az apa munkanélkülisége esetén: a kamaszok gyakrabban érzékeltek kevésnek az apai támogatást, ha az apa munkanélküli volt, az anyák munkanélkülisége azonban nem változtatott azon, hogy kamasz gyermekek hogyan érzékelték a részükről nyújtott támogatást. Másrészt a szülői támogatásnak hatása van a gyermekek egészségére is, azonban itt is csak az apák esetében mutatkozik különbség: az apák munkanélkülisége hat a gyerekek egészségére, az anyák esetében nem igazán látszik hatás. Ennek oka lehet, hogy a munkanélküliség nem változtatja meg az anyák gyerekek felé történő viselkedését, illetve az apák munkavállalása alapvetően meghatározza a családok jövedelmi helyzetét, így az esetleges munkanélküliségük jelentős negatív hatást fejthet ki a gyermekük mentális egészségére. Ami különösen fontos megállapítása a tanulmánynak, hogy ha valamelyik szülő munkanélküli, akkor a másik szülőtől érkező érzelmi, társas támogatás hat a legjobban, legpozitívabban a gyermek egészségére (Bacikova-Sleskova et al. 2011).

A munkanélküliség okozta szorongás már egy meglévő munka instabilitása esetén is jelentkezhet, mely hátrányos következményekkel járhat a gyermekek viselkedésére, iskolai előmenetelére és későbbi foglalkoztatásukra, főként a gazdaságilag hátrányosabb helyzetű családokban. Egy alacsony jövedelmű anyák gyermekeivel foglalkozó vizsgálatban azt az eredményt kapták, hogy az anyai munkavállalás négy részterületének van legnagyobb hatása a gyerekek iskolai teljesítményére és viselkedésére: stabil munkahely, kiszámítható munkaidő, munkarend és munkahelyváltás. Az instabil foglalkozásban, alacsony bérért, nem sztemderd munkarendben dolgozó anyák gyermekei teljesítettek legrosszabbul, ebben a csoportban volt a leggyakoribb az osztályismétlés és a speciális tanulási, nevelési igény (Johnson–Kalil–Dunifon 2012).

A munkaintenzitás hatása

A szülői munkavállalás vizsgálatánál több tanulmány kitér arra, hogy a szülők munkabeosztása milyen hatással van a gyermekek jóllétére. A megszokottól eltérő – azaz nem a standard, napközbeni, fix munkaórakkal járó rész- vagy teljes munkaidős – beosztásnak negatív hatása lehet a jóllétre, mely lehet akár áttételes is (Dockery et al. 2016, Radcliffe–Cassell 2015). A rugalmas beosztásban dolgozó anyák Radcliffe és Cassell (2015) interjúk kutatásában arról számoltak be, hogy ennek következtében több elvárás nehezedett rájuk a háztartási feladatok ellátásában, míg, ha a férfiak dolgoztak rugalmas beosztásban, ez a hatás nem volt megfigyelhető partnerük támogatása következtében. A nemi sztereotípiák így a rugalmas munkavégzésen keresztül könnyen tovább örökítődnek, és a nőkre visszaszállnak a hagyományos nemi szerepek, melyek a munka és magánélet összeegyeztetésének konfliktusait szülik. A konfliktusokból stressz származhat, mely közvetlenül hathat a gyermekek jóllétére.

A rugalmas munkaidőn kívül a nem szokványos munkaidő további formáit vizsgálta egy ausztrál cikk (Dockery et al. 2016). Eredményeik alapján a 15–20 éves fiatalok mentális és fizikai egészsége rosszabb, ha a szülőjük nem szokványos munkarendben dolgozik, különösen a hétvégi munkavégzés és a részmunkaidős foglalkoztatottság esetében. A nem sztemerd munkarend itt is valójában a megnövekedett munka-család konfliktusokon keresztül hat a jóllétre, súlyosbítva ott, ahol a szülőnek kevesebb beleszólása van munkahelyén a munkabeosztásába. Azok az egyedülálló szülők, akik nem sztemerd beosztásban dolgoznak, nagyobb valószínűséggel érzik munkájukat negatív hatásúnak gyermekeik jóllétére és a család munka-magánélet egyensúlyára, mint a kétszülős háztartásokban.

A jóllét egyik fontos mutatója, a gyermekek iskolai előmenetele és kognitív képességeik mérésére szolgáló teszteken elért eredménye is függ a szülők, főleg az édesanya munkavállalásának mértékétől. Wills és Brauer (2012) az 1980–1995 közötti kohorszokat vizsgálták Amerikában. Azt az eredményt kapták, hogy a gyermekek hároméves kora előtti munkavállalás hatása a gyerek kognitív képességeire, iskolai tesztresultátusaira nem tér el a különböző kohorszokban – általánosságban véve a dolgozó szülők gyermekei jobb eredményeket értek el –, ugyanakkor míg az első kohorszban az anyai munkavállalásnak egyértelműen pozitív hatása volt, a későbbiekben ez a hatás csökkent, majd megszűnt. A kutatók ezt a munkavállalás általánossá válásával magyarázták. Tanulmányukban kiemelték azonban, hogy a születés utáni második évben történő munkavállalás az anya részéről összefüggésben áll a gyermekek alacsonyabb nyelvi, olvasási készségeivel a későbbi életszakaszokban. Továbbá azon szülők gyermekei, akik túlóráztak, különösen érintettek az anyjuk munkavállalásának negatív hatásaiban fejlődésüknek ebben a kritikus szakaszában, feltételezhetően azért, mert így kevesebb természetes nyelvi interakcióba kerülnek családi környezetükben, mely hosszú távú hiányosságokhoz vezethet az olyan nyelvelapú készségekben, mint az olvasás. Ezt erősítik meg Lightbody és Williamson (2017) eredményei is, amelyek szerint a gyermek első két évében heti több mint 20 órában dolgozó anyák gyermekei rosszabb nyelvi eredményeket produkáltak 4 és 5 éves korban, mint a heti 20 vagy kevesebb órában dolgozó anyák gyermekei. A negatív hatás azoknál az anyáknál a legnagyobb, akik a gyermek 12–17 hónapos kora között dolgoztak több mint 20 órában: ez lehet az a szenzitív időszak, amikor, ha az anya sokat van távol, lemaradás alakulhat ki a gyerekeknél.

A szülőkkel együtt töltött idő mennyiségének hatásait részletesebben egy korábbi szakaszban érintettük. A munka intenzitásának szempontjából Hsin és Felfe (2014) az Egyesült Államokban készült kutatásukban azt találták, hogy azok az anyák, akik részmunkaidőben dolgoznak, nem töltenek szignifikánsan kevesebb időt a gyermekükkel azokhoz képest, akik egyáltalán nem dolgoznak. A főállású családanyák ugyan sokkal több időt töltenek a gyerekeikkel, ez sokkal több strukturálatlan időt is jelent, melynek csak a kisebb gyerekeknél volt nagyobb hatása a fejlődésükre. A teljes munkaidőben dolgozó anyák kevesebb időt töltenek gyermekükkel, mely általában a nem strukturált időből vesz el – azaz a foglalkoztatottság inkább a tévézés, semmittevés, és hasonló, „lazább” együtt töltött idő rovására csökkentik a szülő és gyermek közös idejét; a strukturált tevékenységek, mint a különóra, a közös kultúrafogyasztás ideje kevésbé csökken ennek hatására. Ez összességében azt támasztja alá, hogy az anyai foglalkoztatottság pozitívan hat a gyermekek fejlődésére, iskolai teljesítményére, mivel a strukturált tevékenységeken keresztül a dolgozó anyák minőségi és nem mennyiségi időt töltenek gyermekeikkel, mely – ahogy már fentebb tárgyaltuk – pozitívan hat a kognitív képességeik fejlődésére (kiváltképp az idősebb gyerekeknél).

Az anya főállásban, részmunkaidőben vagy alacsony óraszámú munkavállalásának azonban át-
tétéles hatása is lehet gyermekek jóllétére. Holmes és Huston (2010) az apa-gyerek interakciókat vizsgálták, melybe bevonták az anyai munkavállalás hatását is. Longitudinális kutatásuk során azt találták, hogy azokban a családokban, ahol az anya teljes munkaidőben dolgozott a gyermekük 54 hónapos korában, a későbbi, a gyermek első osztályos korabeli apa-gyerek interakciók minősége rosszabb volt, mint az alacsonyabb óraszámú, vagy egyáltalán nem dolgozó anyák esetében. A jó minőségű szülő-gyerek interakciók pedig, ahogyan több kutatás rámutat, hozzájárulhatnak a gyermekek jóllétéhez.

Az iskoláskorú gyermekek különórákon való részvétele is az egyik mutatója lehet jóllétüknek, mivel a különórák általában valamilyen készség vagy kognitív képesség fejlesztését tűzik ki célul, illetve a sportolás és egyéb mozgásos tevékenységek az egészségre vannak pozitív hatással. Lopoo (2007) nem állítja, hogy a munkaórák számának önálló hatása lenne a gyermekek különórákon való részvételére, de bizonyos feltételek mellett kimutatható hatás: a magasabb végzettségű anyák gyermekei nagyobb eséllyel járnak különórákra, ha anyjuk dolgozik, és legnagyobb a hatás akkor, ha az anya 0–30 órában dolgozik. A házasságban élő anyák között azoknak, akik 30 óránál többet dolgoznak, nagyobb valószínűséggel jár gyermekük különórára, mint a nem dolgozó anyák körében. A nem házasságban élő anyák esetében pedig az anya munkavállalása megnöveli a gyermek sportolásának valószínűségét.

Az előzőekben már kitértünk az anyák alváshiányának gyermekek alvásidejére gyakorolt hatására, azonban az alváshiány és fáradtság nagyban függ attól, hogy milyen az anyák munkabeosztása és munkaintenzitása, azaz, hogy hány órában dolgoznak. Ahogy Kalil és szerzőtársai (2014) tanulmányából kiderül, ez több tényezőn keresztül hathat gyermekek jóllétére: mind a velük együtt töltött idő mennyiségében, például lefekvéskor, felkeléskor ott vannak-e; mind a – már a korábbi szakaszban tárgyalt – munka miatti stressz vagy fáradtság következtében. A legnagyobb rizikófaktor a gyermekek alvásidejének csökkenésére az anya 20 és 40 óra közötti munkavállalása, melyet növel az, ha több gyermek van a családban. A nem megszokott munkarendben dolgozók körében ugyan nagyobb a valószínűsége a nem elegendő alvásnak, de gyermekek alvás mennyiségére ez nem hat ki.

A gyermekek viselkedési problémáival is összefüggésben lehet az, hogy szüleik mennyit dolgoznak. Fentebb már tárgyaltuk külön a gyermekek korai éveiben történő munkavállalás hatásait, melyek a nyelvi készségek mellett a gyermekek viselkedését is befolyásolhatják (Hadzic et al. 2013, Lightbody–Williamson 2017). A kanadai tanulmányban a szülés utáni első négy évben dolgozni visszatérő anyák gyermekeinél kissé nagyobb volt a fejlődés a szociális képességek terén, mint akiknek az anyja nem dolgozott ezalatt, de meg kell jegyezni, hogy a munka intenzitásától függően nem mutatkozott különbség ezen a területen a 20 óránál többet, ill. kevesebbet dolgozó anyák gyermekei között (Lightbody–Williamson 2017).

Egy másik tanulmány szerint a gyermek 4–5 éves kora között dolgozó anyák gyermekeinél nagyobb a valószínűsége a viselkedési problémáknak, hiperaktivitásnak, mint a nem dolgozó anyák esetében. Az apa foglalkoztatottságának erre tekintve nincs hatása. A gyermekek proszociális viselkedését pozitívan befolyásolja az anyák részmunkaidőben, flexibilis beosztásban való foglalkoztatottsága: mind a teljes időben, mind a nem foglalkoztatott anyák gyermekeinél jobb eredményeket értek el ezen a téren. Az apák esetében erre a legjobb hatása a teljes munkaidőnek van (Hadzic et al. 2013).

Ezeket az eredményeket egészíti ki Johnson és szerzőtársai (2013), akik azt is megvizsgálták, hogy ha az apa nagyon sokat (heti 55 óránál többet) dolgozott, a gyermekek magatartása kritikusabb volt. Arra nincs bizonyíték, hogy ezt a kapcsolatot a szülő és gyerek hét közbeni közösen töltött ideje, a túlreagáló gyermeknevelés vagy a család diszfunkciója közvetítené. Az apák hosszú munkaórái megnövelték a fiúgyermekek kritikus viselkedésének veszélyét, azonban ez az összefüggés apa-lánygyermek viszonylatban nem állt fenn, és az anyák munkaóráinak sem volt ilyen hatása.

Nem csak a gyermek korai éveiben történő intenzív vagy nem szokványos munkaidő hathat a későbbi viselkedési problémákra. Johnson, Kalil és Dunifon (2012) felmérésük legelső hullámában 2 és 10 év közötti gyermekkel rendelkező édesanyák körében vizsgáldtak, és azt találták, hogy azoknak a gyerekei, akik teljes munkaidőben vagy váltakozó munkarendben dolgoztak, jóval több viselkedési zavarral vagy tanulási problémával küzdöttek; azonban ez a negatív hatás a fizikai munkakörökben dolgozókra volt jellemző elsősorban.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fenti szakirodalmi áttekintésben azt mutattuk be, hogy a szülői munkavállalás gyakorlata milyen sokféle módon és inkonzisztensen befolyásolja a gyerekek jóllétét, továbbá, hogy milyen változáson mentek keresztül a kérdéshez kapcsolódó percepciók az elmúlt évtizedben. A központi kérdést először a szülői munkavállalás, majd pedig a gyermekek jóllétének irányából vettük vizsgálat alá a 2007 és 2017 között megjelent nemzetközi szakirodalmak szisztematikus elemzése révén.

Azt tapasztaltuk, hogy a szülői munkavállalás közvetlen és közvetett módon is hatást gyakorol a gyerekek jóllétére. Nyilvánvaló, hogy a keresőmunkát végző szülők kevesebb időt töltenek gyermekükkel, ezért az együtt töltött idő jelentősen csökkentheti a gyerekek (és nem csak a kisgyerekek) jóllétét. Ugyanakkor a dolgozó szülők által generált magasabb családi jövedelem magasabb életszínvonalat és anyagilag kiszámíthatóbb életet biztosít a családtagok számára, ezáltal nő a családtagok, és köztük a gyerekek jólléte is.

A nemzetközi kutatások felhívták a figyelmet arra, hogy az együtt töltött idő mennyisége mellett figyelembe kell venni azt is, hogy mivel, és mennyire rendszerezetten és fókuszáltan töltik el a közös időt a családtagok. Így például arra is rámutattak a különböző vizsgálatok, hogy a főállásban otthon lévő anya nem tölt több fókuszált időt gyermekeivel, így nem növeli jobban a gyermek jóllétét, mint a részállásban dolgozó anyák. A dolgozó versus nem dolgozó anyák fals dichotómiája tehát nem képes leírni az összetettebb társadalmi valóságot.

A szakirodalmak hosszú ideig kizárólag az anyák munkavállalásának a hatását elemezték, és még ma is sokkal több az anyák hatásával foglalkozó kutatás, de az aktív apaságról szóló, 1990-es évektől megélénkülő vita egyre gyakrabban helyezi a kutatás fókuszába a férfiakat is. Figyelemre méltó jellegzetesség, hogy míg az anyák esetében leggyakrabban azt vizsgálják, hogy milyen a kereső munka hatása a gyermekek különböző jellemzőire (kognitív képességek, szociális és nyelvi készségek, mentális és fizikai egészség), addig az apák esetében – az együtt töltött idő szerepe mellett – az (elvált) apa hiánya vagy a munkanélküliség (nem-dolgozás) negatív hatását mutató kutatások kerülnek bemutatásra. Az elvált apák különélése tehát másfajta (többnyire negatív) hatást gyakorol, amely újfajta egyenlőtlenségeket hozhat létre a fiatalok jólléte szempontjából.

Az angol nyelvű, szakmailag lektorált, nemzetközi lapokban megjelenő kutatásokat egyértelműen dominálják a nyugati szülők (főleg a középosztálybeli fehér anyák) helyzetéből indukált kutatások. A tökéletességre való törekvést, az elég jó szülő helyett a tökéletes szülő alakjának megvalósításának üzeneteit mutatta az a médiaelemzés is, ami a 20. század utolsó húsz évében tapasztalt elmozdulásokat vette végig Kanadában: a gyermeki igények, az együtt töltött idő, a jó anyaság előtérbe kerülése az anyai igények, a munka-magánélet kialakítása, az anyák mozgásterének ellenében. Más kutatási színterek bemutatása, pl. török szakemberek tapasztalatai is a perfekcionizmus jelenlétére hívták fel a figyelmet. Egyetemista lányok percepcióinak vizsgálata azt mutatta, hogy jelentősen túlbecsülik a dolgozó anyák gyerekekre gyakorolt negatív hatását a valódi hatásokhoz képest.

Különösen a kisebb gyerekek jóllétével kapcsolatban merült fel az a kérdés, hogy ha nem az anya marad otthon a gyermekkel, akkor annak milyen hatásai lehetnek a gyerekek kognitív, mentális és szociális készségeire. A kutatások, bár sok az egymásnak ellentmondó megállapítás, egybehangzónak tűnnek abban, hogy a két év alatti gyerekek nyelvi készségeinek fejlődését korlátozhatja, ha az anyák több mint 20 órában dolgoznak hetente, továbbá, hogy nem az jelenti a fő veszélyt a kisgyerekek fejlődésére, hogyha nem a szülők vigyáznak rájuk, hanem az, ha szakképzetlen felügyeletben részesülnek.

Ahogy a munkaórák hossza, úgy a munkaidő jellege, kiszámíthatósága és tárgyalhatósága, pl. a nem szokványos munkabeosztás is nagyban meghatározza a gyerekek jóllétét. Azonban míg az anyák munka-magánélet egyensúlya (vagy annak hiánya) nem gyakorolt közvetlen befolyást a gyerekekre, minden bizonnyal mert a nőkkel szemben állandó elvárás a két terület összehangolása, a férfiak nem szokványos munkarendje vagy túlságosan hosszú munkaideje jelentős negatív hatást fejtett ki, különösen a fiúgyerekekre. Az apák munka-magánéletének konfliktusa tehát sokkal közvetlenebb hatást gyakorol a gyerekek jóllétére, míg az anyáknál tompított hatást tapasztaltak.

Bár áttekintésünk központi kérdése az volt, hogy milyen hatással van a szülők munkavállalása és munka-magánélet egyensúlya a gyerekek jóllétére, az itt bemutatott eredmények azt mutatják, hogy nem lehet egyedül a szülői munkavállalás hatását nézni, hanem számos közvetítő tényező hatását figyelhetjük meg. Ilyen

közvetítő hatással bír a társadalmi pozíció: a szülő(k) jövedelmi helyzete, osztályhelyzete nagyban befolyásolja a keresőtevékenység hatását. A családszerkezet is fontos magyarázó tényező: például az egyszülős család esetében jelentősen javítja a gyerek jóllétét az (anyai) munkavállalás, míg rontja a másik szülő távolléte. Ugyanígy fontos figyelembe venni a gyerekek életkorát. Mindezek a felsorolt szempontok kiindulópontot fognak jelenteni számunkra, hogy a magyarországi helyzetet minél pontosabban tudjuk majd értelmezni.

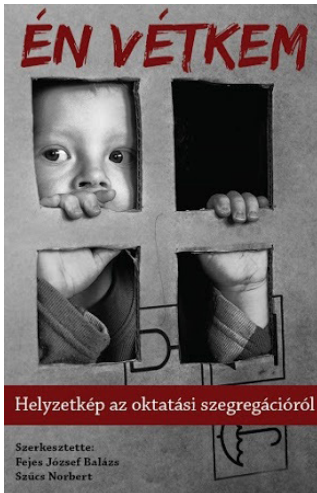
HIVATKOZÁSOK

- Afridi, F. – Mukhopadhyay, A. – Sahoo, S. (2016) Female labor force participation and child education in India: evidence from the National Rural Employment Guarantee Scheme. *IZA Journal of Labor and Development*, 5(1), 1–27. <http://dx.doi.org/10.1016/j.wsif.2013.07.006>
- Amerijckx, G. – Humblet, P. (2014) Child Well-Being: What Does It Mean? *Children & Society*, 28 (5), 404–415. <https://doi.org/10.1111/chso.12003>
- Bacikova-Sleskova, M. – Geckova, A. M. – van Dijk, J. P. – Groothoff, J. W. – Reijneveld, S. A. (2011) Parental support and adolescents' health in the context of parental employment status. *Journal of Adolescence*, 34(1), 141–149. <http://dx.doi.org/10.1016/j.adolescence.2010.01.003>
- Bacikova-Sleskova, M. – Benka, J. – Orosova, O. (2015) Parental employment status and adolescents' health: The role of financial situation, parent-adolescent relationship and adolescents' resilience. *Psychology & Health*, 30(4) 400–422. <http://dx.doi.org/10.1080/08870446.2014.976645>
- Baker, E. – Balistreri, K. – Van Hook, J. (2009) Maternal Employment and Overweight among Hispanic Children of Immigrants and Children of Natives. *Journal of Immigrant & Minority Health*, 11(3), 158–167. <http://dx.doi.org/10.1007/s10903-007-9096-0>
- Bettinger, E. – Hægeland, T. – Rege, M. (2014) Home with mom: the effects of stay-at-home parents on children's long-run educational outcomes. *Journal of Labor Economics*, 32(3), 443–467. <http://dx.doi.org/10.1086/675070>
- Bianchi, S. M. – Milkie, M. A. (2010) Work and Family Research in the First Decade of the 21st Century. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 705–725. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00726.x>
- Bradshaw, J. – Martorano, B. – Natali, L. – de Neubourg, C. (2013) Children's Subjective Well-being in Rich Countries. *Working Paper 2013-03*. UNICEF Office of Research, Florence
- Carlson, M. J. – VanOrman, A. G. – Turner, K. J. (2017) Fathers' Investments of Money and Time Across Residential Contexts. *Journal of Marriage and Family*, 79(1), 10–23. <http://dx.doi.org/10.1111/jomf.12324>
- Chang, Y. E. (2013) The relation between mothers' attitudes toward maternal employment and social competence of 36-month-olds: The roles of maternal psychological well-being and sensitivity. *Journal of Child and Family Studies*, 22(7), 987–999. <http://dx.doi.org/10.1007/s10826-012-9660-7>
- Chyi, H. – Ozturk, O. D. (2013) The effects of single mothers' welfare use and employment decisions on children's cognitive development. *Economic Inquiry*, 51(1), 675–706. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1465-7295.2012.00466.x>
- Craig, L. – Powell, A. – Smyth, C. (2014) Towards intensive parenting? Changes in the composition and determinants of mothers' and fathers' time with children 1992–2006. *British Journal of Sociology*, 65(3), 555–579. <http://dx.doi.org/10.1111/1468-4446.12035>
- Craig, L. – Sawrikar, P. (2008) Satisfaction with work-family balance for parents of early adolescents compared to parents of younger children. *Journal of Family Studies*, 14(1), 91–106. <http://dx.doi.org/10.5172/jfs.327.14.1.91>
- Dockery, A. M. – Li, J. – Kendall, G. (2016) Sole-parent work schedules and adolescent wellbeing: Evidence from Australia. *Social Science & Medicine*, 168, 167–174. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2016.09.019>
- Domene, J. F. – Socholotiu, K. D. – Young, R. A. (2011) The early stages of the transition to adulthood: Similarities and differences between mother-daughter and mother-son dyads. *Qualitative Research in Psychology*, 8(3), 273–291. <http://dx.doi.org/10.1080/14780880903568022>
- Dunifon, R. (2013) The influence of grandparents on the lives of children and adolescents. *Child Development Perspectives*, 7(1), 55–60. <http://dx.doi.org/10.1111/cdep.12016>
- Dutta, D. – Das, S. (2010) Impact of Maternal Employment on Well-being, Personality and Parent-child Relationships of Young Adults. *SIS Journal of Projective Psychology & Mental Health*, 17(1), 45–52.
- Flaskerud, H. J. (2012) Health of Working Mothers and Their Children. *Issues in Mental Health Nursing*, 33(8), 561–563. <http://dx.doi.org/10.3109/01612840.2012.682328>
- Goldberg, W. A. – Lucas-Thompson, R. G. (2014) College Women Miss the Mark When Estimating the Impact of Full-Time Maternal Employment on Children's Achievement and Behavior. *Psychology of Women Quarterly*, 38(4), 490–502. <http://dx.doi.org/10.1177/0361684314529738>
- Green, F. Y. (2015) Re-conceptualising motherhood: reaching back to move forward. *Journal of Family Studies*, 21(3), 196–207. <http://dx.doi.org/10.1080/13229400.2015.1086666>
- Hadzic, R. – Magee, C. A. – Robinson, L. (2013) Parental employment and child behaviors: Do parenting practices underlie these relationships? *International Journal of Behavioral Development*, 37(4), 332–339. <http://dx.doi.org/10.1177/0165025413477274>
- Holmes, E. – Huston, A. C. (2010) Understanding positive father-child interaction: Children's, fathers' and mothers' contributions. *Fathering*, 8(2) 203–225. <http://dx.doi.org/10.3149/fth.1802.203>

- Hsin, A. – Felfe, C. (2014) When Does Time Matter? Maternal Employment, Children's Time With Parents, and Child Development. *Demography*, 51(5), 1867–1894. <http://dx.doi.org/10.1007/s13524-014-0334-5>
- Johnson, R. – Kalil, A. – Dunifon, R. (2012) Employment Patterns of Less-Skilled Workers: Links to Children's Behavior and Academic Progress. *Demography*, 49(2), 747–772. <http://dx.doi.org/10.1007/s13524-011-0086-4>
- Johnson, S. – Li, J., Kendall, G. – Strazdins, L. – Jacoby, P. (2013) Mothers' and fathers' work hours, child gender, and behavior in middle childhood. *Journal of Marriage and Family*, 75(1), 56–74. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2012.01030.x>
- Kalil, A. – Dunifon, R. – Crosby, D. – Houston Su, J. (2014) Work Hours, Schedules, and Insufficient Sleep among Mothers and Their Young Children. *Journal of Marriage and Family*, 76(5), 891–904. <http://dx.doi.org/10.1111/jomf.12142>
- Lam, G. (2015) How does maternal employment affect children's socioemotional functioning? *Education*, 135(4), 457–464.
- Lau, Y. K. (2010) The Impact of Fathers' Work and Family Conflicts on Children's Self-Esteem: The Hong Kong Case. *Social Indicators Research*, 95(3), 363–376. <http://dx.doi.org/10.1007/s11205-009-9535-5>
- Lightbody, T. – Williamson, D. (2017) The Timing and Intensity of Maternal Employment in Early Childhood: Implications for Canadian Children. *Journal of Child & Family Studies*, 26(5), 1409–1421. <http://dx.doi.org/10.1007/s10826-017-0668-x>
- Lopoo, L. M. (2007) While the Cat's Away, Do the Mice Play? Maternal Employment and the After-School Activities of Adolescents. *Social Science Quarterly*, 88(5), 1357–1373. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6237.2007.00506.x>
- Lucas-Thompson, R. G. – Goldberg, W. A. – Prause, J. (2010) Maternal Work Early in the Lives of Children and Its Distal Associations with Achievement and Behavior Problems: A Meta-Analysis. *Psychological Bulletin*, 136(6), 915–942. <http://dx.doi.org/10.1037/a0020875>
- McMunn, A. – Kelly, Y. – Cable, N. – Bartley, M. (2012). Maternal employment and child socio-emotional behaviour in the UK: longitudinal evidence from the UK Millennium Cohort Study. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 66(7), 1–6. <http://dx.doi.org/10.1136/jech.2010.109553>
- Milkie, M. A. – Nomaguchi, K. M. – Denny, K. E. (2015) Does the Amount of Time Mothers Spend with Children or Adolescents Matter? *Journal of Marriage and Family*, 77: 355–372. <https://doi.org/10.1111/jomf.12170>
- Mullan, K. (2009) Young people's time use and maternal employment in the UK. *The British Journal of Sociology*, 60(4), 741–762. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01273.x>
- Oddo, V. – Mueller, N. – Pollack, K. – Surkan, P. – Bleich, S. – Jones-Smith, J. (2017) Maternal employment and childhood overweight in low- and middle-income countries. *Public Health Nutrition*, 20(14), 2523–2536. <http://dx.doi.org/10.1017/S1368890017001720>
- Pollard, E. L. – Lee, P. D. (2003): Child Well-being: A Systematic Review of the Literature. *Social Indicators Research*, 61 (1): 59–78. <https://doi.org/10.1023/A:1021284215801>
- Radcliffe, L. S. – Cassell, C. (2015) Flexible working, work–family conflict, and maternal gatekeeping: The daily experiences of dual-earner couples. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(4), 835–855. <http://dx.doi.org/10.1111/joop.12100>
- Roeters, A. – Van der Lippe, T. – Kluwer, E. S. (2010) Work Characteristics and Parent-Child Relationship Quality: The Mediating Role of Temporal Involvement. *Journal of Marriage and Family*, 72(5), 1317–1328. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00767.x>
- Roy, S. – Banerjee, U. (2016) A comparative study on academic career development stress, parent child relationship and self esteem of female school students having working mothers and non-working mothers. *Indian Journal of Positive Psychology*, 7(2), 176–180.
- Sosinsky, L. S. – Kim, S. K. (2013) A profile approach to child care quality, quantity, and type of setting: Parent selection of infant child care arrangements. *Applied Developmental Science*, 17(1), 39–56. <http://dx.doi.org/10.1080/10888691.2013.750196>
- Strazdins, L. – O'Brien, L. V. – Lucas, N. – Rodgers, B. (2013) Combining work and family: Rewards or risks for children's mental health? *Social Science & Medicine*, 87, 99–107. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.03.030>
- Tisdale, S. – Pitt-Catsuphes, M. (2012) Linking social environments with the well-being of adolescents in dual-earner and single working parent families. *Youth & Society*, 44(1), 118–140. <http://dx.doi.org/10.1177/0044118X10396640>
- Tulk, L. – Montreuil, S. – Pierce, T. – Pépin, M. (2016) Does parental work affect the psychological well-being and educational success of adolescents? *Community, Work & Family*, 19(1), 80–102. <http://dx.doi.org/10.1080/13668803.2014.1002830>
- Vieira, J. M. – Matias, M. – Ferreira, T. – Lopez, F. G. – Matos, P. M. (2016) Parents' work-family experiences and children's problem behaviors: The mediating role of the parent-child relationship. *Journal of Family Psychology* 30(4), 419–430. <http://dx.doi.org/10.1037/fam0000189>
- Wall, G. (2013) Putting family first: Shifting discourses of motherhood and childhood in representations of mothers' employment and child care. *Women's Studies International Forum*, 40, 162–171. <http://dx.doi.org/10.1016/j.wsif.2013.07.006>

- Wills, J. B. – Brauer, J. R. (2012) Have children adapted to their mothers working, or was adaptation unnecessary? Cohort effects and the relationship between maternal employment and child well-being. *Social Science Research*, 41(2), 425–443.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2011.10.004>
- Zagel, H. – Kadar-Satat, G. – Jacobs, M. – Glendinning, A. (2013) The Effects of Early Years' Childcare on Child Emotional and Behavioural Difficulties in Lone and Co-Parent Family Situations. *Journal of Social Policy*, 42(2), 235–258.
<http://dx.doi.org/10.1017/S0047279412000967>
- Zahmadogiu, O. – Atalay, H. – Akbas, N. B. (2015) Motherhood as a “Profession”: Post-Career Motherhood Experiences of Women from The Upper-Middle Class in Turkey. *Dusunen Adam: Journal of Psychiatry & Neurological Sciences*, 28(3), 255–264.
<http://dx.doi.org/10.5350/DAJPN2015280308>

OKTATÁSI (DE)SZEGREGÁCIÓ

Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (2018)
Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról
Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület

DOI: 10.18030/socio.hu.2018.4.97

A magyar oktatási rendszerben jelenlévő szegregáció egy olyan társadalmi jelenség, ami makro- és mikromechanizmusok útján jön létre és termelődik újra. A tanulmánykötet címe, az *Én vétkem* főként az egyházi iskolák térnyerésére és az egyéni felelősségre hívja fel a figyelmet, ugyanakkor ismerős lehet Erdős Virág verséből is (Szűcs 2018a). Arra, ahogyan az egyéni döntések befolyásolhatják intézmények, akár rendszerek működését is. Azonban, ha egy szülő gyermekét elviszi a körzeti iskolájából jobb oktatás reményében, lehet-e hibáztatni? Egy olyan játékelméleti csapdába kerül, ahol a racionális döntés pont az, amivel újratermeli az oktatási szegregációt, mivel az erőforráshiányos oktatási rendszerben a beiskolázás egy zéróösszegű játszmává válik. Emiatt eltörpül az egyén felelőssége a rendszerszintű folyamatok (túl magas intézményszám, szabad iskolaválasztás, erőforráshiány) mellett, ugyanakkor fel is erősödik, hiszen még nagyobb szükség van a civil kezdeményezésekre, melyekre több példát is bemutat a kötet.

Az elmúlt két évtizedben a hazai kutatók és oktatási szakértők különböző tudományterületek megközelítéséből vizsgálták az oktatási szegregáció mechanizmusát és aspektusait, ám a téma relevanciájához mérve sem a tudományos, sem a közéleti diskurzusnak nem képezi kellően integráns részét az oktatási szegregáció témaköre. A Motiváció Oktatási Egyesület kiadásában megjelent tanulmánykötet célja, hogy felhívja a figyelmet az oktatási szegregáció problémájára, valamint átfogó áttekintést nyújtson a témában, a jelenség okainak, következményeinek bemutatásával, valamint a szegregáció erősödését elősegítő szereplők, folyamatok, illetve megoldási lehetőségek és javaslatok kiemelésével. Az oktatási szegregációval kapcsolatos munkában a civil szervezeteknek is kiemelt szerepük van, ezt mutatja, hogy a kötet szerzői között akadémiai kutatók mellett a civil szféra szakértői is megtalálhatóak. A kötet szerkesztői, Szűcs Norbert és Fejes József Balázs összekötői ennek a két szerepnek: tevékenységük mind az akadémiai (Szegedi Tudományegyetem), mind pedig a civil (Motiváció Műhely) szférában számottevő. Ez a tanulmánykötet a hazai szakirodalomban hiánypótló azért, hogy rendsze-

¹ Puskás Fanni, Széchenyi István Szakkollégium. Szőnyi Eszter, PPMI, Vilnius, Litvánia.

rezve, egy egységben ad képet a magyarországi oktatási szegregáció jelenlegi helyzetéről, komplex folyamatairól és deszegregációs programok gyakorlati megvalósításáról.

A tanulmánykötet első fejezete az *Általános helyzetkép* címet kapta, mely fejezet kimondott célja, hogy az oktatási integráció ügyét kontextusba helyezze, és bemutassa az elmúlt évtized oktatáspolitikai változásait. Sok szempontból járja körül a fejezet az oktatási szegregáció témakörét, sok esetben számos megoldási lehetőséget is kínál a fennálló helyzetre. Empirikus kutatás, érvelő tanulmány és szakpolitika elemzés követik egymást a fejezetben, ami segíti a témában való elmélyülést, azonban sok esetben nehezen kapcsolódnak egymáshoz a témakörök. Összességében egy olyan fejezetet olvashatunk, ami nagyban elősegíti az oktatási szegregáció összefüggéseinek átlátását.

Az első tanulmány a kötet szerkesztőinek tollából származik, amely sokrétűen, az alapokról kezdve járja körbe az oktatási szegregáció témakörét. A tanulmány kiemeli a jogszabályi változásokat a hátrányos helyzetű tanulói kategória kapcsán, melynek számottevően nehezebb lett megszerzése. Ezáltal torzulnak az oktatási adatok, kevesebb támogatás jut a rászorulóknak, és elkendőződik az oktatási szegregáció megléte (Fejes–Szűcs 2018). Kiemeli továbbá az egyházi iskolák szerepét – mely külön fejezetet is kapott a kötetben –, a szelekciós pontok bővítését az oktatásban, illetve a szegregációval kapcsolatos pedagógiai kultúrafejlesztés lehetőségének hiányát az ismertetett társadalmi probléma létrejöttében. A bevezető tanulmány bemutat továbbá deszegregációs pereket, civil kezdeményezéseket és a megoldási lehetőségeket az oktatási szegregációra, így lekövetve a tanulmánykötet ívét, és megalapozva a további fejezetekhez szükséges háttértudást.

Hangsúlyos szerepet kap az első fejezetben a magyar oktatási rendszer kiemelkedően magas szelektivitása. Mivel a szegregáció a szelekció egy fajtája (Radó 2018), emiatt muszáj megvizsgálni a szelektivitás okait a magyar közoktatásban, melyre Radó Péter tanulmánya számos magyarázatot sorakoztat fel. A szelektivitás magyarázatát az iskolarendszerben kell keresnünk inkább, mint a társadalmi rendszerben. Oktatási rendszerünk pazarlóan működik, hiszen a csökkenő tanulószámot nem követte az intézmények számának csökkenése, így az iskoláknak versengeniük kell, hogy fel tudják tölteni kapacitásaikat, és ez a versengés szelektív ingázást eredményez (Kertesi–Kézdi, idézi Radó 2018). Ez azt jelenti, hogy a magasabb státuszú, jobb érdekérvényesítő képességű szülők el tudják vinni jobb intézményekbe gyermekeiket, amennyiben a körzeti iskola nem megfelelő (hiszen vannak üres padok), azonban az alacsonyabb státuszú szülők erre csak korlátozottan képesek. Ez a jelenség pedig kiélelti az iskolák közötti különbségeket, mert a szegregált iskolákban romlik az oktatás minősége. A szelekciót elősegíti továbbá a szelekciós pontok sokasága (szerkezetváltó iskolák, Híd-programok), mely kiugrási pontok szelekciós hatását felerősíti a tanulók között már korán kialakuló teljesítményszakadék.

A magyar oktatási rendszer intézményes szelektivitásán túllépve meg kell vizsgálnunk a spontán szelekciót, azaz a szabad iskolaválasztás témakörét is. Ahogyan Berényi (2018) is írja, a szabad iskolaválasztás körüli viták mindig értéktelítettek lesznek, hiszen a hatékonyság áll itt szemben a méltányossággal, ideológiai és társadalomfilozófiai kérdések ütköznek. Fokozottan igaz ez Magyarországon, hiszen a rendszerváltozás liberális eszméivel egybeforrott a szabad iskolaválasztás intézménye, emiatt szinte teljeskörű társadalmi konszenzus övezi. Radó (2018) szerint az oktatás keresleti oldalának korlátozása (a szabad iskolaválasztás eltörlése) nem vezetne deszegregációhoz, hiszen szerinte az iskolarendszert kéne átalakítani (iskolák bezárásával, nagyobb iskolaköz-

pontok létrehozásával), így elkerülhetők lennének a jogsérelmek. Továbbá a szabad iskolaválasztás a szülői jogok mellett akár piaci mechanizmusok útján javíthatja az oktatás hatékonyságát, és méltányosabbá is teheti az iskolarendszert, mert kitörési lehetőséget nyújthat a hátrányos helyzetű diákoknak, akik rossz iskolakörzetbe kerültek. Ennél azonban árnyaltabb a helyzet, az alacsony státuszú szülők információhiányuk és a középosztályétól különböző iskolaválasztási szempontrendszerük miatt kevésbé fogják érvényesíteni érdekeiket. Az iskolák pedig a magasabb státuszú diákokat fogják preferálni amiatt, mert magas szociokulturális háttérű diákok esetében az alacsony pedagógiai hozzáadott érték is jó eredményességi mutatókat produkál (Berényi 2018).

A szegregált oktatásra számos megoldási lehetőség merül fel az első fejezetben. Nagy hangsúlyt kap Magyarország talán egyetlen sikeres integrációs programja, az Integrációs Pedagógiai Program (IPR), azonban finanszírozásának megszüntetése nagyban visszavetette az oktatási integrációs törekvéseket. Az első fejezetben továbbá szó esik a pedagógiai kultúra fejlesztéséről is. A gyakorlóiskolák életszerűbbé tétele talán jobban felkészítené a pedagógusokat a hátrányos helyzetű diákok oktatására (Fejes–Szűcs 2018). Emellett segítene az ügyön, ha a pedagógusokat jobban tájékoztatnák a szegregáció nyújtotta veszélyekről (a társadalmi összetétel és eredményesség kapcsolatának hangsúlyozása által), és ha heterogén osztályközlegeknek szóló innovatív pedagógiai módszereket is alkalmaznának (Fejes 2018). Szerkezeti átalakítások által továbbá elő lehetne segíteni a hátrányos helyzetű tanulók egyenletes eloszlását. Többiskolás településeken a *nyitás* (szegregált iskola vonzóvá tétele, pl. tehetségprogrammal, infrastrukturális fejlesztéssel) és *zárás* (szegregált iskolák bezáratása, iskolák összevonása, iskolakörzetek átrajzolása) stratégiákat alkalmazva, egyiskolás településeken pedig iskolák bezáratásával és a gyerekek buszoztatásával lehetne csökkenteni a szegregációt. Továbbá a szelekciós pontok csökkentésével, a szerkezetváltó gimnáziumok és hídprogramok kivezetésével lehetne még felvenni a harcot az oktatási szegregációval (Fejes–Szűcs 2018).

Azon túl, hogy az oktatási deszegregáció által emelkedhetne az általános oktatási színvonal, számottevő az integrált oktatás pozitív hatása egyrészt a romák szubjektív megítélésére, és akár a saját identitásukra nézve is. Neményi (2018) kutatásából kiderül, hogy az adott intézmény többségi és kisebbségi együttneveléssel kapcsolatos politikája hatással van az osztályok általános hangulatára, az osztályokban kialakuló barátságokra, az interetnikus konfliktusok és interakciók kialakulására. *„Az etnikai alapú szelekció felerősíti a roma és nem roma gyerekek kapcsolatában az etnicitás fontosságát, meghatározza nézőpontjukat, és etnikai színezettel látja el a csoportközi konfliktusokat.”* (Neményi 2018: 107) Az etnicitás felerősödött szerepének mérséklése mellett az integrált oktatás az affektív változókra (pl. roma kortárssal való együttjárás, roma osztálytársak észlelt szépsége) is pozitív hatással lehet, az érintkezés lehetőségének megemelésén keresztül (Fejes–Szűcs 2018). Láthatjuk tehát, hogy az oktatási szegregáció megszüntetése egy összetársadalmilag hasznos lépés lehetne.

A *Szelekció az általános iskola kezdetén* című fejezet csupán két tanulmányt tartalmaz, azonban ezek bemutatják a beiskolázás során kialakuló főbb struktúrákat. Mindkét tanulmány a beiskolázás során fellépő látens szelekciót vizsgálja, amely szülői oldalról jön létre. Hricsovinyi és Józsa kutatása (2018) egy nagyváros összes első osztályt megkezdő tanulóját magába foglaló empirikus kutatás, míg Kiss (2018) a leghátrányosabb helyzetű térségek kistélepüléseit veszi górcső alá. Mindkét írás összehasonlítja a körzeti iskolába járó és a más körzetbe járó gyerekek összetételét, azonban más mérési eszközöket alkalmazva.

Hricsovinyi és Józsa (2018) eredményei szerint a nem körzeti iskolába járó gyerekek családi háttere, elemi alapkészségei és motiváltságuk is magasabb, mint a körzeti iskolában maradó gyerekéké. Ez a szelekció azt eredményezheti, hogy bizonyos alacsony szociokulturális háttérű diákok által választott iskolákban jelentős mértékben csökken az oktatás színvonala (Fejes–Szűcs 2018, Kiss 2018). Kiss (2018) tanulmányában a körzeti iskola elhagyását befolyásoló tényezőket és okokat vizsgálta, és azt találta, hogy az anya iskolai végzettsége, és az, hogy a kérdőívet kitöltő szülő roma-e, nagyban befolyásolja a körzeten kívüli beiskolázást, míg a gyermek kora és a jövedelem nem befolyásolja erősen a szelektív iskolaválasztást. Továbbá kérdőíves kutatásából kiderül, hogy a körzeti és bejáró diákok szülei között számottevő különbség van a romák észlelt arányának és a deviáns viselkedésű diákoknak a szubjektív megítélésében, míg a tanárokkal mindkét csoport meg volt elégedve. Ebből arra következtethetünk, hogy a szelektív iskolaválasztásban erősebb motívum a romák magas aránya, mint a tanári teljesítmény.

Lefedve ezt a kétféle térséget – egy nagyvárost és a kisebb falvakat –, a két tanulmány alapján elmondható, hogy a szelektív iskolaválasztásban nagy szerepet játszik a családi háttér. Nagyobb szerepet, mint az elemi készségek, ráadásul Kiss szerint a családi háttérnél még erősebb tényező az etnicitás. Ez a folyamat a hátrányos helyzetű, illetve roma diákok aránytalan elosztását eredményezi az intézmények között, ami pedig etnikai szegregációhoz, a társadalmi mobilitás és az interetnikus érintkezések csökkenéséhez vezet, amely folyamatok már a beiskolázás pillanatában elkezdődnek, így elősegítve a korai szelekciót, mely könnyen visszafordíthatatlanná válhat. Erőssége a fejezetnek, hogy könnyen általánosítható eredményeket közlő empirikus kutatásokat sorakoztat fel, amelyek nagyban elősegítik az általános iskolai szelekció megértését, és jól kiegészítik a többi témakör elméleti keretét.

Az *Egyházi iskolák szerepe* című fejezetben megismerkedhetünk az egyházi iskolák szegregációs mechanizmusával, azok kistérségi dinamikáival, jogi aspektusaival, valamint ezen folyamatok állami ösztönzőkkel és szülői viselkedésekkel való összefüggéseivel. A tanulmányok az egyházi iskolák szegregációt erősítő hatását hangsúlyozzák, az egyházi fenntartású intézmények 2010 utáni számának és arányának növekedésének kontextusában. A fejezetben az országos szintű elemzéstől a kistérségen belüli szegregációs folyamatok bemutatásán át az esettanulmányig terjed a cikkek skálája. A fejezet első tanulmánya (Ercse 2018) az állami oktatáspolitikára egyfelől a szegregációt, másfelől az egyházi oktatás térnyerését ösztönző kontextusába helyezi az egyházi iskolák szelekciós mechanizmusait – a szülői viselkedéseket befolyásoló tényezők figyelembevételével. A komplex, országos szintű elemzés fontos szempontja, és az egyházi iskolákkal kapcsolatos írásokhoz képest újdonságértékű, hogy nem homogén csoportként kezeli az egyházi fenntartókat, hanem felekezeti bontásban vizsgálja a szegregációs hatásokat.

A második és a harmadik tanulmány egy-egy kistérségben vagy járásban vizsgálja az egyházi iskolák szegregációs hatását, bár megközelítésük nagyon különböző. Az egyik civil szakértői tapasztalatok beszámolója, míg a második egy kutatáson alapuló, adatokkal alátámasztott tanulmány. Bár az előbbi a szöveg több pontján túllép egy tapasztalati beszámoló keretein, és kizárólag a szöveg alapján nem megalapozott általános állításokat tesz, a civil szervezetek munkája és tapasztalata nagyon jelentős az oktatási deszegregáció területén, így legalább olyan relevanciával szerepel az írás egy ilyen kötetben, mint egy tudományosan megalapozott tanulmány.

Különbség továbbá a két tanulmány között, hogy míg a fejezet második tanulmánya (L. Ritók 2018) a különböző településeken a deszegregáció kapcsán állami, egyházi és civil együttműködési dinamikákra és a kialakult helyzet okaira, valamint a megjelenő érdekekre helyezi a hangsúlyt, addig a harmadik tanulmány (Zolnay 2018) célja a vizsgált kistérségben az oktatási szegregáció mozgatóelemeinek feltárása, továbbá az egyházi iskolák szelekciós motivációinak és hatásainak beágyazása a kistérség oktatási erőterébe és ingázási folyamataiba.

A fejezet utolsó tanulmánya (Kegye 2018), a korábbiaktól jelentősen eltérve, az oktatási szegregáció jogi aspektusait vizsgálja, egy konkrét szegregációs per bemutatásán keresztül. A szerző a nemzetiségi és felekezeti elkülönítésre vonatkozó jogszabályok alapján elemzi a bíróság (elsősorban a Kúria) állításait és döntését, mely jogszerűnek nyilvánított egy görögkatolikus egyház által fenntartott szegregáló iskolát. Az elemzés továbbá korábbi esetekre hivatkozva mutat rá a szegregációt jogszerűnek minősítő döntés – illetve az abban megjelenő érvek – tévesen értelmezett, problémás pontjaira.

A fejezet tanulmányainak következtetései mind az egyházi iskolák – felekezetenként eltérő – szegregációt erősítő szerepére mutatnak rá. Több tanulmányból is látszik az egyházi iskolák igen alacsony együttműködési hajlandósága, vagy éppen erőteljes ellenállása a deszegregációs és integrációs törekvésekkel szemben.

Az *Esettanulmányok* című fejezetben négy település oktatási szegregációjáról olvashatunk. A közös ezekben a településekben, hogy számottevő roma kisebbséggel rendelkeznek, akik elkülönülve élnek, és a látens szelekció miatt a körzeti iskolákban elszigetelten is tanulnak. Neumann (2018) tanulmányában arról olvashatunk, hogy az önkormányzati vezetés oktatáspolitikai reformoknak való ellenállása miként tartotta fenn a status quo, amely egy kétpólusú oktatási tér volt. Eleinte városi szintű koordinációval, körzethatárok módosításával próbálták mérsékelni a szegregáció mértékét, azonban ezek a törekvések sikertelenek voltak. Végül a helyi szegregált iskola egyháznak való átadásával jött létre az együttnevelés, a szabad iskolaválasztás mellett. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy a helyi elitiskolákban alig, a peremiskolákban pedig jelentősen nőtt a hátrányos helyzetű diákok száma, tehát a halmozottan hátrányos helyzetű és a helyi alsóbb rétegbeli tanulók együttnevelése valósult csak meg.

Bakó és Horlai (2018) tanulmányából, a csobánkai deszegregációs programról is azt láthatjuk, hogy egy szegregált iskola felszámolása számottevő helyi ellenállásba ütközött, mivel a szomszédos település nem akarta fogadni a hátrányos helyzetű gyerekeket iskolájukban. A sikeres iskolabezáratást követően egy év múlva újra megnyitották a korábban szegregáló iskola kapuit, immáron egy nevesebb iskola tagintézményeként, amely azt eredményezte, hogy a helyi nem hátrányos helyzetű családok is bizalommal iratták oda gyermekeiket. A harmadik tanulmány azt a folyamatot mutatja be, ahogy Nagyecseden egy egyházi általános iskola megnyitásával gyorsan kiürült a helyi állami iskola, és a szegregációs folyamatot nem tudták megállítani a különböző fejlesztési programokkal sem (Lannert et al. 2018). A negyedik esszé által vizsgált városban, Tiszavasváron is egy kétpólusú rend állt be. A tanulmány különlegessége, hogy Kerülő (2018) a helyi szegregált iskola és az elitiskola szülőinek és tanárainak a véleményét vizsgálta. Mint kiderült, a tanárok és szülők többsége szerint is rontaná az elitiskola teljesítményét, ha megnövekedne a cigány gyerekek száma, többen el is vinnék gyermekeiket. Továbbá az együttoktatásról alkotott vélemény főként az, hogy csak a cigány gyerekeknek előnyös, de sokak szerint egyik félnek sem.

A szerkesztők által kiválasztott esettanulmányokból tisztán látszik, hogy helyi oktatáspolitikai elköteleződése nélkül nem lehet véghezvinni deszegregációs programokat, illetve, hogy legtöbbször a magas státuszú szülők érdekérvényesítése szab gátat az együttnevelésnek. Mindez azonban egyéni szinten racionális részükről, hiszen amennyiben azt gondolják, hogy az együttnevelés káros hatással van gyermekeik oktatási esélyeire, illetve amíg az intézményi keret azt megengedi nekik, addig lábbal szavazva el fogják vinni az integrált iskolákból őket. A négy esettanulmány lefedi az oktatási szegregációt kialakító és fenntartó legfőbb tényezőket, és gyakorlati példák útján elmélyíti az előző fejezetek elméleti keretét.

A kötet utolsó fejezetének középpontjában a *deszegregációs stratégiák* állnak. A fejezet első négy tanulmánya szakpolitikai intézkedések megtervezésével, megvalósításával vagy annak hatásaival foglalkozik, míg az ötödik helyi szintű antiszegregációs tervek értékelésével.

Az első két tanulmány a szegedi (Szűcs–Kelemen 2018) és a hódmezővásárhelyi (Szűcs 2018b) deszegregációs intézkedéseket mutatja be. Mind a két tanulmány alaposan körbejárja mind az előkészítés, mind a megvalósítás fő szempontjait és nehézségeit, hangsúlyozzák a kommunikáció és a stakeholderok tájékoztatásának jelentőségét. A kezdeményezés és megvalósítás körülményei alapján más-más került a két tanulmány fókuszába. Hódmezővásárhely esetében a helyi oktatási rendszer radikális, strukturális átalakítása történt az intézményrendszer gazdaságosabbá tételének és az integráció megvalósításának céljával, így a tanulmány fókuszja az intézkedés részletes bemutatása, a központi támogató elemekkel és nehézségeivel együtt. Ezzel szemben Szegeden az intézkedés fókuszában a deszegregáció állt – egy szegregáló iskola bezárásával és a diákok más iskolákba való átirányításával –, amihez egy akciókutatás is kapcsolódott: az új intézményekbe kerülő diákok utánkövetésével, a tanulmány az intézkedés közvetlen hatásait is vizsgálja. Mind a két tanulmány részletesen mutatja be a körülmények befolyásoló erejét, és világít rá azokra a tényezőkre, mint például a nem önkormányzati fenntartású iskolák vagy a politikai döntéshozók szerepe, amelyek kiemelt fontosságúak az intézkedések sikerességében. Az oktatáspolitikai szakirodalma és a kötet több szerzője is hangsúlyozza a deszegregációs (illetve általánosságban az oktatáspolitikai) intézkedések hatásának időbeli kitolódását, a tanulmányokból azonban az nem derül ki, hogy közel tíz évvel az intézkedések után sikeresnek mondhatóak-e az intézkedések, és milyen szintű a szegregáció/integráció ezeken a településeken.

A fejezet harmadik tanulmánya egy sokiskolás településekre vonatkozó módszertant mutat be deszegregációs stratégiák megtervezéséhez és bevezetéséhez (Szűcs 2018c). A tanulmány a deliberatív – párbeszeden alapuló – deszegregációs programok mellett érvel, azok szakaszait és érdekhálójának bemutatását helyezi középpontba. A szerző reflektál a politikai környezetre, annak változásaira és az ezekből eredő, vagy éppen eltűnő lehetőségekre – bármiféle normatív állítást mellőzve. Az általános szempontok és megállapítások részletesek és alapos – sok esetben ellenpéldákkal kiegészített – indoklással vannak alátámasztva.

A kommunikáció kulcsszerepét hangsúlyozza a fejezet első három írása, ez a téma kapott teret a negyedik tanulmányban (Batiz–Bernáth 2018). A szerzők roma integrációs programok tervezésének és megvalósításának kommunikációhoz kapcsolódó kérdéseire tesznek javaslatokat, nemzetközi és hazai példák alapján. A tanulmány három fő témában járja körbe a kommunikációs stratégiákat: tervezés, érvekészlet és érdekcsoportok. A struktúrából adódik, hogy a szövegben vannak visszatérő kommunikációs elemek – mint például a cáfolatokra

való felkészülés kommunikáció megtervezése során –, a felépítés mégis egy olyan keretet nyújt az általános javaslatok példákkal való alátámasztásával, ami kellően átfogóvá és fogyaszthatóvá teszi az írást. A tanulmány egyszerre kiegészíti és részletezi a fejezet korábbi szövegeit, így azok megértését is elősegíti.

Az ötödik tanulmány fókusza, a korábbiakkal ellentétben, nem deszegregációs (a szegregáció felszámolására törekvő) intézkedések bevezetésével, megvalósításával vagy hatásaival foglalkozik, hanem antiszegregációs (a szegregáció újratermelődésének megakadályozására törekvő) tervezetek értékelésével, egy meghatározott elmélet alapján kialakított szempontrendszer szerint. A széleskörű elemzés, mely 23 Integrált Település-/Városfejlesztési Stratégia deszegregációra vonatkozó tervét vizsgálja, rámutat, hogy ezek a tervezetek sok esetben túl általánosak, a probléma megértésének alacsony fokát mutatják és szakmailag kevésbé megalapozottak. Bár az elemzés kevésbé illeszkedik a fejezetbe, célja és következtetései mindenképpen relevánsak az oktatási szegregáció témájának szempontjából.

A tanulmánykötet bemutatja a szegregáció helyzetét a mai magyar oktatási rendszerben, rámutatva annak formáira, okaira és megoldási lehetőségeire. A szegregáció mértékén túlmenően az olvasó megismerheti, milyen mechanizmusok vezetnek a szegregált iskolák kialakulásához ma Magyarországon. Ezek többek között a szelekciós pontok sokasága az iskolarendszerben, az általános iskolában már elkezdődő szelektív ingázás, az átfogó deszegregációs szakpolitika hiánya és az egyházi iskolák növekvő szerepe a szegregációban. Az általánosabb jellegű tanulmányokat kiegészítik a könyv második felében található esettanulmányok és deszegregációs stratégiákkal foglalkozó írások, melyek közelebb hozzák a szegregációkutatást a gyakorlathoz.

A kötet hozzáadott értéke átfogó jellegében keresendő, hiszen még nem született olyan mű, ami a terület különböző aspektusait összefogva, aktuális kutatásokon és tapasztalatokon keresztül mutatná be az oktatási szegregáció komplex folyamatait. A tanulmánykötet műfajának sajátossága, hogy az egyes tanulmányok önálló elemei a kötetnek, és kevésbé épülnek egymásra. Bár tematikus fejezetekbe rendezett a kötet, sem általános, sem pedig fejezeti bontásban nem jelennek meg bevezető és összegző részek, amelyek kellő ívet biztosítanak a kötetnek, és segítenék az egyébként önmagukban jól strukturált tanulmányok összefonását és együttes megértését. Szintén a kötet jellegéből következik, hogy elsősorban a tanulmányok elméleti háttere és a szegregációhoz kötődő általános megállapítások kapcsán gyakoriak az átfedések. A műfaji nehézségek mellett azonban összességében egy jól szerkesztett, az adott témát összetetten bemutató könyvről beszélhetünk.

A kötet erőssége, hogy egy helyen összpontosítja az elmúlt évtized releváns kutatásait és esettanulmányait az oktatási szegregáció témájában, így fórumot teremt a témával foglalkozó szakemberek számára. A tanulmánykötet jól ötvözi a civil szférát az akadémiai szférával, ezzel áthidalja az elmélet és gyakorlat közötti szakadékot. Amellett, hogy a tanulmányok egy része inkább akadémiai nyelvezetű, a kötet jelentős részéről elmondható, hogy nem csupán a szakpolitikai és az akadémiai stílusok közötti különbséget oldja fel, de közérthetően is fogalmaz, így mindenki számára befogadható, de mégis szakmailag alapos módon járja körbe az oktatási szegregáció komplex kérdéskörét. Mindezek mellett a kötet rávilágít arra is, hogy hol húzódik az egyéni felelősség határa az oktatási szegregációban: számos módot sorakoztat fel, ahogyan akár egyéni szinten is lehetséges tenni ez ellen a társadalmi probléma ellen.

Összességében, a művet egyaránt ajánljuk oktatási szakértőknek és szegregációval foglalkozó szakembereknek, pedagógusoknak, fenntartóknak és döntéshozóknak, akik jobban meg szeretnék érteni a szegregált oktatás kialakulásának okait és megoldási javaslatait; civil szervezeteknek, akik elmélyülnének az elméleti háttérben és deszegregációs tapasztalatokkal szeretnék gazdagodni, valamint az érintetteknek és a témában nem jártasoknak is, akik tájékozódni szeretnék a magyar oktatási rendszer egyik legégetőbb, és régóta fennálló problémájáról.

HIVATKOZÁSOK

- Bakó B. – Horlai S. (2018) Kitörések- A csobánkai Petőfi Sándor Általános Iskola deszegregációja. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 269–284.
- Batiz A. – Bernáth G. (2018) Kommunikációs javaslatok helyi roma integrációs programok tervezéséhez és megvalósításához. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 367–384.
- Berényi E. (2018) Szabad iskolaválasztás és szegregáció. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 57–66.
- Ercse K. (2018) Az állam által ösztönzött, egyházasszisztált szegregáció mechanizmusa. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 177–199.
- Fejes J. B. (2018) A deszegregációval kapcsolatos vélemények befolyásolási lehetőségei pedagógusok körében. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 111–125.
- Fejes J. B. – Szűcs N. (2018) Az oktatási integráció ügye a 2010-es évek végén. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 11–30.
- Hricsovinyi J. – Józsa K. (2018) Iskolaválasztás és szelekció. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 129–146.
- Kegye A. (2018) Áldott szegregáció. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 233–247.
- Kerülő J. (2018) A tiszavásári helyzet. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 301–319.
- Kiss M. (2018) A szelektív iskolaválasztás tényezői, motivációi és az oktatás minőségével való összefüggései a leghátrányosabb helyzetű térségekben. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 147–172.
- L. Ritók N. (2018) Egy helyi deszegregációs kezdeményezés tapasztalatai – Biharkeresztes, Komádi, Berettyóújfalu. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 201–210.
- Méreiné Berki B. – Málovics Gy. – Juhász J. (2018) A hazai antiszegregációs tervek értékelése Amartya Sen képességszemlélete alapján. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 385–401.
- Neményi M. (2018) Interetnikus kapcsolatok hatása az identitásra. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 89–109.
- Neumann E. (2018) A „társadalom torkán lenyomott helyzet” - konfliktusok és egyeztetések az oktatási integrációról és a tanulók elosztásáról egy magyar városban. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 251–267.
- Radó P. (2018) A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 31–55.
- Szűcs N. (2018a) *Magyarul Balóval. Gettósodó iskolarendszer*. Vetítés ideje: 2018.06.02. Budapest: RTL klub.
- Szűcs N. (2018b) A hódmezővásárhelyi deszegregációs intézkedés: az oktatási rendszer esélyegyenlőség-fókuszú komplex átszervezése. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 343–353.
- Szűcs N. (2018c) Deszegregációs tervek előkészítésének és megvalósításának módszertana sokiskolás településeken. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 355–365.
- Szűcs N. – Kelemen V. (2018) A szegedi deszegregációs intézkedés: egy gettóiskola megszüntetése. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 323–342.
- Zannert J. – Németh Sz. – Szécsi J. (2018) Szegregáló deszegregáció? In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 285–300.
- Zolnay J. (2018) Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 211–231.

ÉGHAJLATVÁLTOZÁS ÉS SZOCIOLÓGIA, ÉGHAJLATVÁLTOZÁS ÉS EGÉSZSÉG

Beszámoló Az MTA TK Szociológiai Intézet *Éghajlatváltozás és egészség* című konferenciájáról (MTA Humán Tudományok Kutatóháza, 2018. szeptember 18.)

Az MTA TK Szociológiai Intézet az Ózon Világnapja alkalmából szervezte meg az *Éghajlatváltozás és egészség* című konferenciát. A konferencia célja annak bemutatása volt, hogy

- az éghajlatváltozás és az erős UV sugárzás milyen kockázatot jelent az emberek és az egész élővilág számára,
- eddig milyen társadalmi válaszok születtek az erős UV sugárzás kockázatainak csökkentése érdekében,
- milyen társadalmi és gazdasági feltételek segítik elő, illetve akadályozzák meg az éghajlatváltozás és az erős UV sugárzás kockázatainak csökkentését,
- milyen éghajlatváltozással kapcsolatos események zajlottak az idei nyáron, és azok hogyan értékelhetők,
- a jelenlegi előrejelzések alapján milyen változásokra számíthatunk a természetben és a társadalomban az elkövetkező évtizedekben.

A konferencia előadásainak és eredményeinek ismertetése előtt fontosnak tartom annak bemutatását, hogy ebben az évben miért a Szociológiai Intézet szervezte meg ezt a konferenciát. Ennek jelentőségét akkor érhetjük meg, ha megvizsgáljuk a következő kérdéseket:

- szociológiai szempontból miért olyan fontos nap az Ózon Világnapja,
- Magyarországon az UV-B sugárzás kockázataival foglalkozó kutatók a korábbi években milyen programokat szerveztek az Ózon Világnapja alkalmából,
- milyen a szociológia és a szociológusok kapcsolata a természettel és az éghajlatváltozással.

AZ ÓZONTÖRTÉNET ÉS AZ ÓZON VILÁGNAPJA

Az ózonréteg elvékonyodása – amelynek következtében a Napból érkező, az egészséget veszélyeztető UV-B sugárzás nagyobb mennyiségben éri el a Földet – egyértelműen társadalmi okokra vezethető vissza. Az „ózentörténet” az ételek, az italok hűtésének új, a 20. század elején kidolgozott módjával kezdődött. Az ételek és az italok hűtésére az elmúlt évezredekben számos különféle természetes módot – pincék, vermek, kuttak, folyók, patakok – alkalmaztak az emberek, amelyeket azonban a városiasodás miatt egyre kevésbé tudtak használni (Láng–Jakab 1984). Ezért a városokban a 20. század elején számos fejlett ipari országban a jéggel működő hűtőszekrények használata terjedt el. Az 1920-as években az Egyesült Államokban már kiépültek az első, a háztartásokat is elérő elektromos hálózatok, amelyek lehetővé tették az elektromos árammal működő hűtőgépek használatát. A hűtőgépekben használt hűtőfolyadékok azonban gyúlékonyak és mérgezőek voltak, és ezért – meghibásodás esetén – súlyos betegségeket és halálos baleseteket is okoztak. A társadalom védelme

¹ A szociológiai tudományok kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

érdekében az Egyesült Államokban a betegekkel és elhalálozott emberekkel találkozó orvosok léptek fel, akik több szakmai fórumon is megfogalmazták aggodalmaikat (Giunta 2006). Ezért a General Motors, amelynek egyik vállalata, a Frigidaire, gyártott hűtőgépeket, 1928-ban megkezdte azokat a kutatásokat, amelyek célja egy új és biztonságos hűtőfolyadék kidolgozása volt. Az új hűtőfolyadék – egy halogénezett szénhidrogén, más elnevezéssel CFC vagy freon, amellyel sikerült kiküszöbölni a korábban alkalmazott hűtőfolyadékok kockázatait – bemutatására 1930-ban került sor az Amerikai Kémiai Társaság konferenciáján. Ettől kezdve a CFC gyártása és forgalmazása gyors ütemben növekedett, amit elősegített az is, hogy ez az új anyag számos más területen (pl. légkondicionálókban, tűzoltó készülékekben) is jobbnak bizonyult, mint a korábban használt anyagok. Több, mint negyven évvel később, az 1970-es évek közepén hívták fel a figyelmet arra a szakemberek, hogy a CFC-k használta az ózonréteg védő szerepét meggyengítheti. Ekkor kezdődött el az a közel 20 éves küzdelem, amelynek célja az ózonréteg védelme volt. Ezt a küzdelem vezetett el a Montreali Jegyzőkönyv aláírásához, amelyre 1987 szeptember 16-án került sor. Ez a Jegyzőkönyv rendkívül sikeresnek bizonyult, hiszen ennek eredményeként mára már szinte teljes mértékben megszűnt az ózonkárosító anyagok kibocsátása. A Montreali Jegyzőkönyv másik különleges eredménye, hogy *„2009-ben mind a 196 akkori ENSZ-tagállam csatlakozott egy környezetvédelmi megállapodáshoz. A világon jelenleg mintegy 270 környezetvédelmi megállapodás létezik, de ezek közül csak Az ózonréteg védelméről szóló Bécsi Egyezmény és Az ózonréteget lebontó anyagokról szóló Montreali Jegyzőkönyv érte el az univerzális ratifikációt.”* (Tóth 2016: 136) Ezt a napot az ENSZ 1994-ben az Ózon Világnapjává nyilvánította. Azóta erre a sikerre emlékeznek ezen a napon a világ számos országában, köztük Magyarországon is. Ez a siker azért is jelentős, mert azon kevés számú nemzetközi szintű környezetvédelmi megállapodás közé tartozik, amelyek azt mutatják, hogy az emberiség egészét fenyegető veszély elhárítására a gazdasági érdekek ellenére is van lehetőség.

Az előrejelzések szerint az ózonkárosító anyagok kibocsátásának minimális szintre csökkentése után még közel 50 évig tart, amíg az ózonréteg regenerálódik, ezért az erős UV-sugárzás még közel 50 évig veszélyes lesz az egész élővilág számára. Az Egészségügyi Világszervezetnek 2009-ben az UV-sugárzásról kiadott állásfoglalása arra figyelmeztet, hogy világszerte nő a daganatos megbetegedések és halálozások száma, és több millió ember veszítette már el látását az erős UV-sugárzás miatt. A kockázatok széleskörű ismerete ellenére az elmúlt évtizedekben a WHO és számos más szervezet által megfogalmazott figyelmeztetések és a nemzetközi, valamint az országos és a helyi szintű egészségvédő programok csak mérsékelt eredményeket értek el a kockázatok csökkentése terén (Antal Z. 2016, Páldy 2016). Ezért az Ózon Világnapján szervezett programok egyik célja a jelenlegi helyzet és a jövőbeli tendenciák bemutatása és annak vizsgálata, hogy milyen társadalmi és gazdasági feltételek segítik elő, illetve akadályozzák meg az erős UV sugárzás kockázatainak csökkentését.

AZ IDEI KONFERENCIA ELŐZMÉNYE

Magyarországon az elmúlt két évtizedben a különböző területeken dolgozó szakemberek sokat tettek azért, hogy az ország lakossága az erőssé vált napsugárzáshoz minél kisebb áldozatok árán alkalmazkodni tudjon. Ezek a szakemberek a természet változásait tanulmányozó és a beteg emberek gyógyításával foglalkozó szakemberek voltak. 2005-ben kezdődött el az első, az UV sugárzás kockázataival foglalkozó *Az erős napsugárzás és a társadalmi rugalmasság* című szociológiai kutatás az MTA Szociológiai Kutatóintézetében. E kutatás

keretében alakult ki egy együttműködés az Intézet és a Magyar Vöröskereszt között, és indult el a *Biztonságos napozás* elnevezésű program. A Vöröskereszt munkatársainak segítségével készült el a *Biztonságos napozás* című honlap, amely az UV-B sugárzás kockázatairól és azok csökkentési lehetőségeiről adott tájékoztatást. A honlap 2006-tól mindenki számára hozzáférhetővé tette az Országos Meteorológiai Szolgálat által a másnapra előre jelzett UV értékeket mutató UV-térképet is.

E kutatás részeként különböző tudományterületeken az UV sugárzással foglalkozó szakembereknek egy csoportja, akik között többségben voltak a természettudósok és az orvosok, 2006 óta közösen dolgozik azért, hogy minél kisebb legyen az erős napsugárzás miatt megbetegedett emberek száma. Ezek a szakemberek 2009-ben úgy döntöttek, hogy megalapítják a Napsugárzásvédelmi Tudományos Testületet. Ez a Testület 2006 óta minden évben szervezett egy, az UV-B sugárzással foglalkozó „ózon konferenciát”. A Testület elnöksége 2014-ben elhatározta, hogy az Ózon Világnapja alkalmából tartott konferencián elhangzott előadásai felhasználásával összeállítja *A Nap szerepe a társadalmak életében* című kötetet (Antal Z. 2016a). Ebben a kötetben olvasható *A Nap éltető és pusztító ereje* című tanulmány, amely részletesen bemutatja a testület elmúlt években végzett munkáját (Antal Z. 2016b). Annak ellenére, hogy az egész program kezdeményezője a Szociológiai Intézet volt, ezeket a konferenciákat legtöbbször az Országos Meteorológiai Szolgálatnál tartottuk meg. Ezért volt különleges az idei konferencia, amelynek ebben az évben egy társadalomtudományi intézet, az MTA TK Szociológiai Intézete adott otthont. Ebben a változásban – más szempontok mellett – fontos szerepet töltöttek be az amerikai szociológusok az éghajlatváltozás és a szociológia kapcsolatát vizsgáló kutatásainak eredményei is.

AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁS ÉS A SZOCIOLÓGIA KAPCSOLATA

Az Amerikai Szociológia Társaság kezdeményezésére 2010-ben alakult meg az a 11 tagból álló bizottság, amely 4 éven keresztül azzal foglalkozott, hogy milyen szerepet töltenek be a társadalomtudományok – és ezek között kiemelten a szociológia – az éghajlatváltozással foglalkozó kutatásokban és mindabban, ahogy az egész emberiség gondolkodik ma az éghajlatváltozásról. A négyéves munka eredményeként készült el a *Climate Change and Society, Sociological Perspectives* című könyv. A kötet szerkesztői – Riley E. Dunlap és Robert J. Brulle – a bevezető fejezetben azt hangsúlyozzák, hogy annak ellenére, hogy a klímaváltozás jelentős, de pontosan nem meghatározható része egyértelműen emberi tevékenységhez kapcsolódik, a társadalomtudományok, és ezek között a szociológia, marginális szerepet töltenek be mind az éghajlatváltozás okainak elemzésében, mind a lehetséges megoldások kidolgozásában. A természettudományok kétségkívül jelentős szerepet játszottak annak felismerésben, hogy az elmúlt évszázadokban az emberi tevékenység a Föld ökológiai rendszerében és annak ciklusaiban változásokat idézett elő. Ennek a felismerésnek a széleskörű elfogadása megerősíti azt az álláspontot, hogy a természettudományok önmagukban nem képesek leírni a Föld ökológiai rendszerének dinamikus változásait a társadalomtudományok közreműködése nélkül.

E felismerés után az elmúlt két évtizedben már széles körben folytak környezetvédelemmel és éghajlatváltozással foglalkozó interdiszciplináris kutatások, amelyekben természettudósok és társadalomtudósok is részt vettek, és megkezdődtek az önálló társadalomtudományi kutatások is, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalomtudományok részévé váljanak az éghajlatváltozással foglalkozó kutatásoknak.

Az amerikai szociológusok kutatásának másik eredménye az volt, hogy nemcsak a természettudósok domináns szerepe miatt töltenek be marginális szerepet a szociológusok a klímakutatásokban, hanem azért is, mert az uralkodó szociológiai paradigma ezt megnehezíti. Amerikai környezetszociológusok már több, mint 30 éve megfogalmazták azt a véleményüket, hogy a környezetvédelmi kérdések szorosan összefüggnek a társadalmi kérdésekkel. Ezzel az álláspontjukkal mindig is kritizálták a társadalomtudományok antropocentrikus szemléletmódját, amely a kutatásokat leszűkítette a társadalmi tények vizsgálatára, mellőzve a pszichológiai, biológiai és fizikai tényeket. De kritizálták a társadalomtudományokat azért is, mert nem foglalkoztak a természet és a társadalom kapcsolatának vizsgálatával, és nem vették figyelembe a társadalmi működés természetes környezetre gyakorolt hatását, és azt sem, hogy az ökológiai rendszer változásai hogyan befolyásolják a társadalmak működését. Riley E. Dunlap már 1980-ban javasolta az új ökológiai paradigma elfogadását, amelyben a társadalmakat úgy vizsgálják, mint amelyek beágyazottak a Föld ökológiai rendszerébe. Ennek ellenére az amerikai szociológiában egészen a legutóbbi időkig marginális helyzetben maradtak azok a munkák, amelyek a természet és a társadalom kapcsolatával foglalkoztak (Dunlap 1980).

A kritikák megfogalmazása után az amerikai szociológusok bemutatták, hogy az éghajlatváltozás társadalmi dimenzióit vizsgálva a szociológia szakmai sajátosságai révén hozzá tud járulni a felmerülő kérdések megválaszolásához. A szociológia alkalmas az éghajlatváltozás okainak feltárására és a lehetséges következmények és megoldási lehetőségek bemutatására, mivel az éghajlatváltozás társadalmi okait a társadalmi struktúrákban és intézményekben, a kultúra által meghatározott értékekben, a vallásos nézetekben és a társadalmi gyakorlatban találhatjuk meg.

A szociológia másik fontos szerepe a klímakutatásokban az, hogy szakmai hagyományai alapján képes megfelelő keretet adni a társadalomkritikának. A jelenlegi domináns klímakutatások egyik közös hibája, hogy csak a piaci elven működő javaslatokban látják a megoldások – például a kibocsátás-csökkentés – lehetőségeit. Ez a leszűkítés azonban korlátozza a lehetséges társadalmi válaszok szélesebb körének kidolgozását. A társadalmi rugalmasság kulcskérdése éppen az, hogy egy társadalom kritikusan tudja megvizsgálni saját alapelveit, és hogy képes legyen arra, hogy változtasson azokon, ha ez szükségessé válik. A szociológia eddigi története alapján képes arra, hogy elszakadjon a megszokott elméleti keretektől. A szociológia további sajátossága, hogy lehetőséget ad olyan alternatív elképzelések megfogalmazására, amelyek innovatívak, és amelyek a jelenlegieknél hatékonyabb klímastratégiák kidolgozását eredményezhetik.

Az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján a klímakutatásokban Magyarországon is hasonló aránytalanságok alakultak ki a természet- és a társadalomtudósok között, mint az Egyesült Államokban. Hasonló a helyzet a két ország között abban is, hogy Magyarországon is a társadalomkutatók csak egy töredéke foglalkozik a természet és a társadalom kapcsolatával. Ezek közé a kutatók közé tartozik többek között Boda Zsolt, Csutora Mária, Gyulai Iván, Kerekes Sándor, Kocsis Tamás, Lányi András, Szirmai Viktória, Takács-Sánta András, Tóth Gergely, Vári Anna, Ferencz Zoltán és Zsolnai László. Nekik és számos más itt nem említett társadalomtudósnak köszönhető, hogy a természet és a társadalom kapcsolata az összes akadály és nehézség ellenére mégiscsak része a hazai társadalomtudományi gondolkodásnak.

Mindennek ellenére azt a következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a természet változásai miatt, amelyek jelentős része társadalmi okokra vezethető vissza, és amelyek alapvetően befolyásolják a társadalmak életét, az elkövetkező évtizedekben a társadalomtudományok, és különösen a szociológia társadalmi jelentősége felértékelődhet, és a szociológia kiemelt jelentőségű tudománnyá válhat. Ez a megfontolás is szerepet játszott abban, hogy ezt a konferenciát a Szociológia Intézetben szerveztük meg, és abban is, hogy más hasonló konferenciákhoz képest az előadók között magasabb volt a társadalomkutatók aránya.

A KONFERENCIA ELŐADÁSAI ÉS EREDMÉNYEI

Az előzőekben ismertetett szempontok figyelembevételével készült az *Éghajlatváltozás és egészség* című konferencia programja, amely a függelékben található.

A konferencia köszöntőjében **Botos Barbara**, az Innovációs és Technológiai Minisztérium klímapolitikáért felelős helyettes államtitkára az mondta el, hogy a Parlament még az őszi időszakban megvitatja és várhatóan elfogadja a 2. Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiát. Ez új lehetőségeket nyit majd meg a hazai klímaprogramok megvalósítása előtt, és az egész ország számára előnyöket jelent majd, ha a klímaprogramokban nemzetközi szinten vezető szerepet töltünk majd be. Botos Barbara elmondta azt is, hogy a Minisztérium elindította a *Magyar IPCC* nevű programot, amelynek célja, hogy a Magyarországon folyó klímakutatások eredményeit összegezzék, és ezeket az eredményeket az ország vezetőihez és a társadalom minden érintett csoportjához eljuttassa. Ennek a programnak még ez év november 28-án lesz az első nyilvános rendezvénye, egy olyan klímakonferencia, ahol a különböző szakterületeken dolgozó kutatók bemutatják eddig elért eredményeiket. (A konferencia után a Parlament elfogadta ezt a stratégiát és a Magyar Közlönyben október 31-én megjelent a 23/2018. [X. 31.] Ogy. határozat a 2018–2030 közötti időszakra vonatkozó, 2050-ig tartó időszakra kitekintést nyújtó második Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiáról.)

Bartholy Judit és **Pongrácz Rita** közös előadása az éghajlatváltozással foglalkozó tudományos kutatások történetének bemutatásával és az elmúlt két év klímaváltozással összefüggő eseményeinek ismertetésével kezdődött. Ezt követően az előadók megfogalmazták az a kérdést, amely napjainkban egyre több embert foglalkoztat: Mire számíthatunk az elkövetkező évtizedekben, a XXI. század végéig? Erre a kérdésre az előadók az éghajlati modellek segítségével a következő választ adták: Mivel nem tudjuk pontosan, hogy milyen társadalmi-gazdasági folyamatok fognak lejátszódni a jövőben, ezért többféle forgatókönyvet, optimistább és pesszimistább változatot kell figyelembe vennünk. A becslések szerint nagyon valószínű, hogy a XXI. század végére a globális melegedés mértéke meghaladja a 2°C-ot, ugyancsak nagyon valószínű, hogy a hóhullámok gyakorisága, intenzitása és időtartama jelentős mértékben növekedni fog. A Kárpát-medence térségében a nyári csapadék jelentős csökkenése és a téli csapadék növekedése várható, mely a hazai mezőgazdaság számára nagyon kedvezőtlen lehet.

Saját előadásomban először ismertettem, hogy az éghajlatváltozás milyen kockázatot jelent az emberek egészségére és az egészségügyi ellátás számára, majd bemutattam a múlt év végén megjelent *A gyógyítás társadalmi beágyazottsága* című könyvemet. Ez a könyv egy olyan lehetséges társadalmi válaszról szól, amely hozzájárulhat ezeknek a kockázatoknak a csökkentéséhez. A kötetben részletesen elemzem a gyógyítás integrációs

formáit, amelyek egy része a tradicionális társadalmakban is fontos szerepet töltött be a gyógyításban, más részüket pedig az elmúlt közel kétszáz évben a modern társadalmak tagjai dolgoztak ki megromlott egészségi állapotuk helyreállítása érdekében. Ezek az integrációs formák a következők: öngyógyítás, önségítés, jótékony ellátás, önkormányzati ellátás, magánellátás és állami ellátás. Mai ismereteink alapján az éghajlatváltozás miatt az elkövetkező évtizedekben az egészségügyi ellátásra – amely domináns szerepet tölt be jelenleg a betegségek gyógyításában – olyan nagy terhek nehezednek, amelyeket nem tud majd ellátni. Ezért egyre fontosabb annak átgondolása, hogy milyen lehetőségek vannak a társadalom gyógyító erejének növelésére. Kutatási eredményeim alapján a gyógyítás integrációs formái közötti arányváltozások – azaz a nem az egészségügy intézményekben történő gyógyító tevékenység arányának növekedése – reményt adhatnak arra, hogy a társadalmak csökkentsék az éghajlatváltozás kockázatait.

Páldy Anna előadásában a klímaváltozás emberi egészségre gyakorolt hatásait és az elmúlt években Magyarországon bekövetkezett extrém hőmérsékleti események hatásait mutatta be. Az éghajlatváltozás várható tendenciáinak ismertetése után azt a következtetést vonta le, hogy a természet változásaihoz való társadalmi szintű alkalmazkodás lassabb folyamat, mint a természet változása. Ha ezen nem sikerül változtatni, akkor ez a társadalmak számára a jelenleginél is nagyobb kockázatot jelent majd a jövőben.

Huszár András bemutatta az ózonsztratoszféravédelem érdekében tett intézkedéseket és ezek eredményeit, majd pedig rámutatott arra, hogy ezeknek az eredményeknek az értékelése egy tágabb összefüggésben árnyaltabb lesz: az ózonsztratoszférát lebontó anyagok kiváltására a Montreali Jegyzőkönyv előírásai miatt alkalmazott gázok többségéről kiderült, hogy olyan üvegházhatású gáz, amelyek különösen nagy globális felmelegedési potenciállal rendelkeznek. Ezeknek a káros hatásoknak a csökkentését célozza a Montreali Jegyzőkönyv legutóbbi kiegészítése, az ún. Kigali módosítás, amelyet 2016-ban fogadtak el, és amely 2019. január 1-én lép hatályba. Ezt követően Huszár András bemutatott néhány, az elmúlt években Magyarországon bekövetkezett rendkívüli időjárási jelenséget és a 2. Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiát, amelynek fő célkitűzése, hogy az egész ország csökkentsen a káros anyagok kibocsátását, és hogy minél jobban felkészüljön az éghajlatváltozás miatt várhatóan bekövetkező rendkívüli időjárási eseményekre.

Oláh Attila előadásában azt mutatta be, hogy a személybiztosításokat hogyan és mennyire érinthetik az éghajlat változásai, és hogy a biztosítók hol tartanak az éghajlatváltozás várható hatásaira való felkészülésben. Bevezetésként röviden ismertette a jelenleg működő élet-, baleset-, betegség- és egészségbiztosításokat, és azt, hogy ezek hogyan változhatnak meg az éghajlat változásainak hatására.

Ezt követően elmondta, hogy a biztosításszakma már egy ideje foglalkozik az éghajlatváltozással, de mivel ezeknek a kockázatoknak a bekövetkezési valószínűségét és egészségi állapotra való hatását nehéz megbecsülni, ezért egyelőre ezek még nem részei a személybiztosításoknak. Első lépésben a jobban kalkulálható területeken, az ún. nem-élet biztosítási üzletágakban (vagyon, gépjármű, lakás) történtek már előrelépések. Az éghajlatváltozás olyan kihívást jelent a biztosítók számára, amelyre még nem találtak meg a megfelelő választ.

Takács István egy olyan kezdeményezésről számolt be, amely szociológiai szempontból is figyelemre méltó. 12 különböző területen tevékenykedő orvostudományi társaság és a Magyar Primer Prevenció Orvosi Egyesület képviselői 2011 és 2016 között közösen dolgoztak ki egy állásfoglalást a D-vitamin emberi egészségre

gyakorolt hatásáról. A több éves munka után kialakult konszenzus azt is tartalmazza, hogy a különböző korú embereknek azokban a hónapokban, amikor a Nap sugarai kisebb mennyiségben érik a bőrünket, mint a nyári hónapokban, és így a szervezetünk kevesebb D-vitamint termel, a szakemberek az egészségük védelmében mennyi D-vitamin szedését javasolják. Ez a konszenzus egy különleges és jó példa arra, hogy a különböző szakterületek képviselői, annak ellenére, hogy szakmai viták és érdekonfliktusok is lehetnek közöttük, képesek az együttműködésre és egy közös megállapodás kidolgozásra.

Wikonkál Norbert bőrgyógyászként közel 20 éve foglalkozik az UV-sugárzás ártalmaival és a megelőzés egyéni és közösségi lehetőségeivel. Előadásában bemutatta, hogy ha nem vesszük figyelembe, hogy az ózonréteg elvékonyodása után megváltoztak „a napozás szabályai”, akkor saját bőrünkön érezhetjük ennek hatásait. A megváltozott körülményekhez való társadalmi szintű alkalmazkodás hosszú időt vesz igénybe, és számos országban – köztük Magyarországon is – folyamatosan növekszik az erős UV sugárzással összefüggésbe hozható betegségek száma. A kockázatok csökkentésének egyéni és közösségi szintű lehetőségei közül az Ausztráliában és Japánban alkalmazott módjait mutatta be, amelyek hatására megváltoztak az emberek öltözködési szokásai. Előadását azzal zárta, hogy ma már az egészségünk védelmének szerves része a napozás szabályainak ismerete, és ha ezeket fokozatosan egyre többen betartják, akkor várhatóan kevesebb ember fordul majd ilyen panaszokkal bőrgyógyászokhoz.

Tóth Zoltán egy meglepő összefüggés bemutatásával kezdte az előadását: a nemzetközi egyezmények hatására megkezdődött a légköri ózon regenerációja, mely védelmet nyújt a Napból érkező erős UV-B sugárzás ellen, ennek ellenére az ultraibolya-sugárzás erőssége nem csökken, hanem ha kismértékben is, de növekszik. Ennek a minden korábbi várakozásnak ellentmondó jelenségnek a magyarázata az, hogy az utóbbi két évtizedben a légkörszennyezés csökkenésének következtében megnőtt a légkör sugárzás-átbocsátó képessége. Ezt követően azt a kérdést vizsgálta meg, hogy van-e kapcsolat az ózon mennyiségének hosszú távú változása és a klímaváltozás között. A kérdésre a válasza *igen*, de a hatásmechanizmusok nagyságrendje csak csekély mértékben ismert, így ez a hatás csak nagy bizonytalansággal becsülhető meg. Az egyik ilyen hatása az, hogy mivel az ózon jelentős sugárzáselnyelő, fűti a légkört abban a magasságtartományban, amelyben nagy mennyiségben jelen van. Következésképpen az évtizedekig tartó ózoncsökkenés hűlést okozott a légkör magasabb régióiban, amely változást okozott az egész globális cirkulációban. Azt azonban ma még nem tudjuk, hogy a több évtizedig tartó ózoncsökkenés milyen irreverzibilis hőmérséklet- (és más) változásokat okozott a légkörben.

Girán János, Kiss Tibor és Kiss István közös előadása a napvitorlával történő közterületi árnyékolás Pécsen alkalmazott módját, és annak egészségre gyakorolt hatásait vizsgáló kutatás eredményeit mutatta be. A kutatók az idei nyáron végzett mérési eredményeik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a napvitorlák eredményesen alkalmazhatóak a hőhullámok és a tartósan extrém magas kültéri levegőhőmérséklet, továbbá az UV expozíció egészség-kockázatainak mérséklésére.

Ferencz Zoltán több hazai és európai szociológiai kutatás eredményei alapján azt mutatta be, hogy a Magyarországon és az Európai Unió más tagországaiban élő emberek jól ismerik az éghajlatváltozás jelenségét és annak kockázatait, ennek ellenére keveset tesznek a kockázatok csökkentése érdekében. Ennek egyik oka az ún. „katasztrófa fásultság”, a másik pedig az, hogy sokan nem látják, hogy erőfeszítéseik hogyan járulnak hozzá

a kockázatok csökkentéséhez. Az elmúlt évtizedekben a sajtóban megjelenő klímahírek és az egyre gyakrabban személyesen átélt események hatására az európai országokban megváltozott az emberek értékrendje. A pozitív hatás, hogy az öko- és a klímatudatos értékek fontos szerepet töltenek be az emberek értékrendjében, folyamatosan a három legfontosabb között szerepeltek. A negatív tendencia viszont az, hogy ezek fontossága, ha kis mértékben is, de folyamatosan csökken.

A különböző szakterületek képviselőinek különböző témakörökről szóló előadásai végső soron ugyanarról szóltak: az ökológiai válság és ezen belül a klímaváltozás egy új kihívást jelent minden társadalom és minden, ezekkel a kérdésekkel foglalkozó szakember számára. Erre a kihívásra az elmúlt évtizedekben számos válasz született már, de ma még nem lehet tudni, hogy ezek közül a válaszok közül melyeknek lesz majd olyan erős a társadalmi támogatottsága, amely lehetővé teszi ezeknek a válaszoknak a megvalósítását. Ez a konferencia – elsősorban az egészséget érintő kérdéseket vizsgálva – szintén ezekre a kihívásokra kereste a választ. A konferenciának nem volt célja egy közös válasz megfogalmazása, de a természet- és társadalomkutatók közötti együttműködés erősítésével, a kialakult helyzet bemutatásával, javaslatok megfogalmazásával hozzájárult a klímatudatosság erősítéséhez, ami az érdemi társadalmi változások megvalósításának egyik alapvető feltétele. A klímatudatosság erősítéséhez járult hozzá az is, hogy a konferencia előadásait közel 80 ember hallgatta meg. Ők az aznap felvetett kérdéseket továbbgondolhatják és továbbadhatják. Így a konferencia előadói és résztvevői erősíthetik azokat a már meglévő vagy most formálódó közösségeket, amelyek kialakíthatják azt az öko- és klímatudatos társadalmat, amelynek „alkotmányában” (Latour, 1999) az egyik legfontosabb szempont a természet törvényeinek megtartása lesz.

HIVATKOZÁSOK

- Antal Z. L. (2016) (szerk.) *A Nap szerepe a társadalom életében*. Budapest: Argumentum.
- Antal Z. L. (2016) A Nap éltető és pusztító ereje. In Antal Z. L. (szerk.) *A Nap szerepe a társadalom életében*. Budapest: Argumentum, 7–29.
- Boda Zs. (2004) *Globális ökolitika*. Budapest: Helikon.
- Csutora M. – Tabi A. – Vetőné M. Zs. (2011) A magyar háztartások ökológiai lábnyomának vizsgálata. In Csutora M. (szerk.) *Az ökológiai lábnyom ökonómiája*. Budapest: AULA, 28–39.
- Dunlap R. E. (1980) Paradigmatic Change in Social Science: from Human Exemptionalism to an Ecological Paradigm. *American Behaviour Scientist*, 24, 5–14.
- Dunlap, R. E. – Brulle, R. J. (2015) Sociology and Global Climate Change. Introduction. In Dunlap, R. E. – Brulle, R. J. (szerk.) *Climate Change and Society. Sociological Perspectives*. New York: Oxford University Press, 1–31.
- Dunlap, R. E. – Brulle, R. J. (2015) *Climate Change and Society, Sociological Perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Carmen J. G. (2006) Thomas Midgley, Jr. and the invention of chlorofluorocarbon refrigerants: It ain't necessarily so. *Bulletin for the History of Chemistry*, 31/2.
- Gyulai I. (2002) Gömörszőlős, a szerves kultúra szigete. In *Vissza vagy hova. Útkeresés a fenntarthatóság felé Magyarországon*. Budapest: Tertia Kiadó, 325–332.
- Kerekes S. (2009) A boldogság esete a piacgazdasággal. In Kóródi M. (szerk.) *Az erőszak kultúrája*. Budapest: Pallas Kiadó Kft. 121–134.
- Kocsis T. (2014) Is the Netherlands sustainable as a global-scale inner-city? Intensifying spatial sustainability. *Ecological Economics*, 101, 103–114.
- Latour, B. (1999) *Sohasem voltunk modernek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Láng L. – Jakab Z. (1984) *Hűtéstechika*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Lányi A. (1999) *Együttéléstan*. Budapest: Liget könyvek.
- Páldy A. (2016) A Nap gyógyító és káros hatásai. In Antal Z. L. (szerk.) *A Nap szerepe a társadalom életében*. Budapest: Argumentum, 149–176.
- Szirmai V. – Molnár B. – Szépvölgyi Á. – Schuchmann J. – Váradai Zs. (2008) A klímaváltozás térbeli hatásai a budapesti társadalomban. „Klíma 21” Füzetek, 54, 51–71.
- Takács-Sánta A. (2008) A települési klímaprogramok nemzetközi tapasztalatai- tanulságok a hazai intézkedésekhez. In *Klíma barát települések. Elmélet és gyakorlat*. Budapest: Pallas Kiadó, 81–113.
- Tóth G. (2016) *Gazdasággép. A fenntartható fejlődés közgazdaságtanának kettős története*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Tóth R. (2016) Egy eredményes válasz az erős napsugárzás kockázatainak csökkentésére: A Montreali Jegyzőkönyv. In Antal Z. L. (szerk.) *A Nap szerepe a társadalom életében*. Budapest: Argumentum, 135–148.
- Vári A. – Ferencz Z. – Bozsó B. (2011) Civilek és kutatók a fenntarthatóságért: egy nemzetközi akciókutatás tapasztalatai. In Pataki Gy. – Vári A. (szerk.) (2011) *Résztétel – Akció – Kutatás*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 120–139.
- Zsolnai L. (2001) *Ökológia, gazdaság, etika*. Budapest: Helikon.

Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Szociológiai Intézet konferenciája
az Ózon-világnapja alkalmából

2018. szeptember 18.
MTA Humán Tudományok Kutatóháza
Budapest IX. Tóth Kálmán u. 4.
földszinti konferenciaterem

Éghajlatváltozás és egészség

A konferencia célja annak bemutatása, hogy

- az éghajlatváltozás és az erős UV sugárzás milyen kockázatot jelent az emberek és az egész élővilág számára,
- eddig milyen társadalmi válaszok születtek az erős UV sugárzás kockázatainak csökkentése érdekében,
- milyen társadalmi és gazdasági feltételek segítik elő, illetve akadályozzák meg az éghajlatváltozás és az erős UV sugárzás kockázatainak csökkentését,
- milyen éghajlatváltozással kapcsolatos események zajlottak az idei nyáron, és azok hogyan értékelhetők,
- a jelenlegi előrejelzések alapján milyen változásokra számíthatunk a természetben és a társadalomban az elkövetkező évtizedekben.

Program

9.00–9.30 Regisztráció

9.30–10.00

Bevezető előadások

Antal Z. László (MTA TK Szociológia Intézet)

Az ózon története szociológiai szempontból

Botos Barbara (Innovációs és Technológiai Minisztérium)

A konferencia köszöntése:

Magyarország útja az éghajlatpolitikai bajnokpályán

10.00–12.30

Éghajlatváltozás és társadalmi válaszok

Bartholy Judit (ELTE, Meteorológia Tanszék) és Pongrácz Rita (ELTE Meteorológia Tanszék)

Az idei év időjárási szélsőségei és a jövőben várható szélsőségek természete

Antal Z. László (MTA TK Szociológia Intézet)

Az éghajlatváltozás és a gyógyítás társadalmi beágyazottsága (Könyvbemutató)

11.00–11.15 Kávészünet

Páldy Anna (Országos Közegészségügyi Intézet)

Az éghajlatváltozás hatása az egészségünkre

Huszár András (Innovációs és Technológiai Minisztérium)

Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia és a nyári rendkívüli időjárási események

Oláh Attila (Groupama Biztosító Zrt.)

Éghajlatváltozás és az egészségkockázatok biztosítási lehetőségei

12.45–13.30 Ebédszünet

13.30–16.00 Az ózonréteg védelme és az egészség védelme

Tóth Zoltán (OMSZ Marcell György Főobszervatórium)

Az ózonpajzs és a szoláris UV besugárzás helyzete napjainkban, valamint kapcsolatuk a klímaváltozással

Wikonkál Norbert (Semmelweis Egyetem, Bőr-, Nemikórtani és Bőronkológiai Klinika)

Az UV-sugárzás ártalmi és a megelőzés egyéni és közösségi lehetőségei

Takács István (Semmelweis Egyetem, I. Belgyógyászati Klinika)

Konszenzus a D-vitamin szerepéről

Girán János (Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar),

Kiss Tibor (Biokom Nkft) és Kiss István (Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar)

A napvitorlával történő közterületi árnyékolás lehetséges egészséghatásainak vizsgálata

Ferencz Zoltán (MTA TK Szociológia Intézet)

Az éghajlatváltozás

EU attitűdök (Hasonló hatások – eltérő vélemények)

A konferencián való részvétel ingyenes, de regisztrációhoz kötött.

Ezért, ha elfogadja a meghívásunkat a konferenciára, kérjük, hogy ezt a szociologia@tk.mta.hu címen jelezze.